

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КАФЕДРА СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

**ПРЕДМЕТНИЙ СВІТ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ**

Навчальний посібник

для студентів спеціальності 032 Історія та археологія

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2019

УДК 94(4)
М292

*Рекомендовано до друку Вченою радою ДонНУ імені Василя Стуса
(протокол № 9 від 29.03.2019)*

Укладач:

І. І. Мартинчук, канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки

Рецензенти:

О. К. Струкевич, доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри філологічних та гуманітарних наук КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»,

І. О. Шандра, доктор іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Мартинчук І. І.

М292 Предметний світ та повсякденне життя європейських народів: навч. посібник для студентів спеціальності 032 Історія та археологія / укл. І. І. Мартинчук. Вінниця, ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 204 с.

ISBN

У навчальному посібнику зібрано теоретичний матеріал, запитання, практичні рекомендації для самостійної роботи студентів університетів гуманітарних спеціальностей зі спеціального курсу «Предметний світ та повсякденне життя європейських народів».

Спеціальний курс формує міждисциплінарні взаємозв'язки з іншими навчальними дисциплінами, зокрема: історія, історична географія, археологія, етнологія, спеціальні історичні дисципліни.

Вивчення спеціального курсу передбачає формування та розвиток у студентів компетентностей і програмних результатів навчання відповідно до освітньої програми спеціальності 032 Історія та археологія.

УДК 94(4)

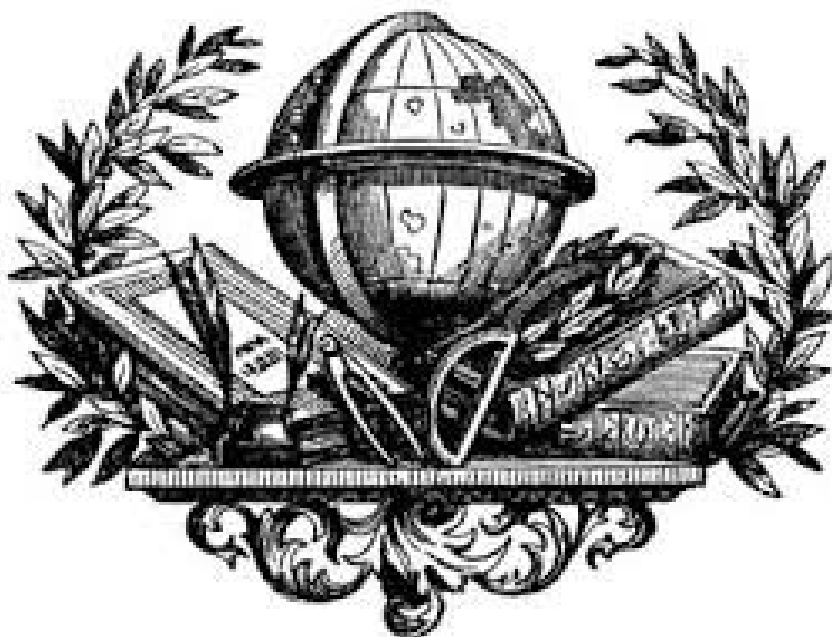
ISBN

© Мартинчук І. І., 2019

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2019

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1. Теоретичні аспекти культури повсякденності	6
Лекція 2. Повсякденна культура періоду ранніх держав	17
Лекція 3. Побутова культура населення античної Греції	36
Лекція 4. Повсякденне життя давніх римлян	57
Лекція 5. Повсякденність Європейського Середньовіччя	81
Лекція 6. Повсякденність середньовічного міста	106
Лекція 7. Повсякденність епохи Відродження	124
Лекція 8. Повсякденність в епоху Бароко та Рококо (XVII–XVIII ст.)	140
Лекція 9. Повсякденність XIX ст.	161
Лекція 10. Статус жінки від античності до новітнього часу	182
Рекомендована література	201

ВСТУП

Навчальний посібник зі спеціального курсу «Предметний світ та повсякденне життя європейських народів» розроблений і складений відповідно до освітньої програми підготовки бакалавра галузі знань 03 Гуманітарні науки, формує інтегральні, загальні та фахові компетентності та програмні результати навчання, якими оволодіють студенти.

Метою вивчення навчальної дисципліни є формування у студентів цілісного уявлення про багатогранність процесу розвитку матеріальної культури в різні епохи історії людства, розуміння закономірностей цього процесу, діалектики розвитку і наступності в матеріальній побутовій культурі на тлі загальнокультурних процесів.

Спеціальний курс формує міждисциплінарні взаємозв'язки з іншими навчальними дисциплінами, зокрема: всесвітня історія, історична географія, археологія, етнологія, спеціальні історичні дисципліни.

Вивчення навчальної дисципліни передбачає формування та розвиток у студентів компетентностей і програмних результатів навчання відповідно до освітньої програми спеціальності 032 Історія та археологія.

Загальні компетентності (ЗК):

1. Базові загальнонавчальні уміння: гностичні, проектувальні, організаційні, комунікативні; базові знання фундаментальних наук, в обсязі, необхідному для освоєння загальнопрофесійних дисциплін (ЗК-3).

2. Здатність до письмової та усної комунікації рідною мовою, здатність грамотно використовувати у своїй діяльності професійну лексику, володіння культурою мислення, сучасним науковим понятійно-категоріальним апаратом (ЗК-6).

3. Здатність дослідної діяльності: дослідницькі навички, навички емпіричних та інтерпретаційних досліджень, аналізу, оцінки та синтезу нових ідей, здатність формулювати власний аргументований погляд на дискусійні проблеми й вести наукову полеміку (ЗК-7).

Спеціальні компетентності (СК):

1. Розуміння місця історії в системі гуманітарного знання, наявність загального бачення закономірностей історичного розвитку та історичних процесів (СК-1).

2. Розуміння феномену культури, конкретно-історичних форм її побутування, значення у житті суспільства, наявність глибоких фактичних знань в галузі української та зарубіжної культури, здатність відрізняти види, форми та стилі світового та вітчизняного мистецтва, готовність поважно ставитися до історичного спадку та культурних традицій, толерантно сприймати соціальні, етнонаціональні, релігійні та культурні відмінності, наявність національної самосвідомості, патріотичних та морально-етичних переконань (СК-5).

3. Наявність базових знань у галузі археології та етнології, зокрема української; розуміння прямих і зворотних зв'язків між розвитком суспільства і навколишнім природним середовищем, значення географічного чиннику в історичному процесі. Здатність використовувати в навчальному процесі та історичних дослідженнях знання у галузі краєзнавства, історичної географії, археології та етнології, комплектувати, обробляти та класифікувати краєзнавчі, археологічні та етнографічні матеріали (СК-7).

4. Володіння системними знаннями про суспільство, закономірності та тенденції його розвитку, соціальну структуру, причини соціальних криз, здатність до пошуку нових соціально вартісних цінностей, адекватного оцінювання стану суспільства, шляхів його поліпшення (СК-13).

ЛЕКЦІЯ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

1. Предмет, цілі і завдання курсу.
2. Історіографія історії повсякденності: методологія, методи, концепції.
3. Джерельна база наукових розвідок.
4. Тракткування сутності категорії «повсякденність», її структура.

Основні терміни і поняття: культура, побут, повсякденність, культура повсякденності, історія повсякденності.

1. Предмет, цілі і завдання курсу

Історія та культура повсякденності – один із перспективних напрямків сучасної гуманітарної науки, яка вивчає різні аспекти повсякденного життя і діяльності людини, що має свою специфіку у кожного народу в конкретно-історичну епоху. Звернення до повсякденних традицій країн і народів епохи Античності, Середньовіччя і Нового часу, вивчення соціально-політичних і культурних аспектів їх розвитку на основі різних методологічних підходів останнім часом набуває актуальності. Предметна область повсякденності охоплює більшою мірою невиробничу, споживчу сферу, сферу дозвілля, ніж виробничу (наскільки вони можуть бути відокремлені одна від одної до промислової революції), здебільшого, сферу приватного життя порівняно з життям громадським (наскільки ці сфери можуть бути відокремлені в рамках минулих епох).

Курс «Предметний світ та повсякденне життя європейських народів» ставить перед собою *мету*:

- показати становлення західноєвропейської та східнослов'янської цивілізацій, їх «історію», що простежуються на рівні повсякденного життя;
- сформулювати уявлення про культуру повсякденності окремих країн (регіонів) Європи, як про своєрідне явище.

Історія народів Європи дає змогу виділити періоди історичного розвитку, що досліджуються. Кожна епоха створює особливий тип повсякденності, що характеризується специфічними стереотипами свідомості і поведінки, що має певні матеріально-речові структури.

Завдання навчального курсу:

- розкрити основні риси культури повсякденності як важливої сфери життєдіяльності людини;
- показати динаміку і своєрідність культури повсякденності народів Європи в різні періоди історії;
- сформувати здатність аналізувати культурні процеси повсякденності;
- з'ясувати мотивацію дій індивідів і наблизитися до їх розуміння через «діалог» із джерелом, постановку питань, що стали можливими завдяки сучасним науковим знанням.

У наслідок вивчення дисципліни студент має знати:

- мету, завдання, ключові поняття курсу;
- основні історичні періоди культури повсякденності країн Європи та їх типологічні особливості;
- функції культури повсякденності в різних аспектах у контексті історії етнічної культури загалом та окремих країн.

У наслідок опрацювання інформації курсу студент має уміти:

- вільно оперувати науковою термінологією курсу;
- застосовувати знання, отримані на лекціях і семінарських заняттях у своїй професійній діяльності;
- володіти категорійним апаратом і методами, що використовуються при вивченні культури повсякденності народів Європи.

Вчені відзначають постійне розширення поля історії повсякденності завдяки включенню в нього усіх епох, цивілізаційних ареалів і більшості різних соціальних верств населення. Зростання напрямку підтверджується появою серії популярних книг, написаних професійними істориками різних країн на теми повсякденного життя, їх перекладами на різні мови великими тиражами. Подібна тенденція підтверджує універсальний характер категорії «повсякденність», що зачіпає практично усі аспекти життя соціуму.

2. Історіографія історії повсякденності: методологія, методи, концепції

Як науковий напрям історія повсякденності належить до постмодерністських. Вихідним принципом історичного аналізу й синтезу в історії повсякденності є методологічний плюралізм. Статус історії повсякденності в родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, з одного боку вивчення повсякденності розглядається, як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле, з іншого – визнається за самостійний напрям дослідження.

Теоретичне осмислення культури повсякденності на рівні філософських і культурологічних уявлень почалося недавно, хоча емпіричне уявлення про цей феномен склалося набагато раніше.

Коли німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер, якому «належить честь створення першої культурологічної теорії», в «Ідеях до філософії історії людства» (1784–1791) характеризував різні культури світу (народи Азії, Африки, греків, римлян, германські народи, слов'янські народи), він широко використовував не тільки приклади досягнень цих народів у мистецтві, науці, філософії, але й торкався їх релігії, побуту і т. ін. Такий підхід виявився плідним. Він дозволив обґрунтувати загальне уявлення про культуру та ідею рівноправності культур різних епох і народів. Тим самим Гердер заклав традицію, представлену в більшості пізніших праць культурологічного характеру.

Вельми значущою у зміцненні цієї традиції стала робота швейцарського історика і філософа культури Якоба Буркхардта «Культура Італії в епоху Відродження» (1860). Буркхардт аналізує не тільки історичні факти, державний устрій Італії, розвиток особистості, відродження античності, відкриття людини і світу в досліджувану епоху, а й свята, тілесні вправи, домашній побут. Поняття «Відродження» належно до XVI ст. ввів у обіг Джорджо Вазарі, а Жюль Мішле у 1855 р. одним із перших застосував це поняття стосовно цілої епохи.

Варто особливо відзначити дослідження німецького художника й історика культури, професора Берлінської академії мистецтв Германа Вейса «Історія цивілізації» (1856–1872). В оригіналі робота називається «Handbuch der Kostümkunde», дослівно: «Настільна книга для замовника костюма». Інакше кажучи, автор зовсім не претендував на створення історії цивілізації. Але величезний матеріал, зібраний ним, мав важливе значення в утвердженні думки про те, що культура побуту – невід'ємна частина культури народів. І праця Вейса у такий спосіб отримала культурологічний сенс.

Ця думка, дуже важко затверджувалася у дослідженнях культури, була цілком природною для творців і представників етнології та культурної антропології. Навіть в «Первісній культурі» (1871) Едварда Тайлора, де основна увага приділена первісній міфології і відкритому ним анімізму, підкреслюється головне значення ритуалу в порівнянні з міфом. Але ритуал тісно пов'язаний з предметним світом повсякденності, а не тільки з духовними практиками, отже, культура первісності постає як матеріально-духовна площина («Культура ... складається у своєму цілому із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства»). Той же висновок отримуємо і з «Золотої гілки» (1890) Джеймса Фрезера та інших ранніх представників культурної антропології.

Винятково важливою у цьому напрямку стала фундаментальна праця голландського історика Йохана Хейзинга «Осінь середньовіччя» (1919). Він демонструє свій культурологічний підхід до описуваної епохи. У підзаголовку своєї праці «Дослідження форм життєвого укладу і форм мислення в XIV і XV ст. у Франції та Нідерландах» Хейзинг підкреслив філософську стратегію своєї культурологічної концепції: культура ним описується як поєднання життєвого укладу і форм ментальності. Власне, це і є перше наближення до сучасного розуміння культури повсякденності.

Свого роду вершиною цієї лінії розвитку культурології, і водночас, тією точкою, від якої відходить і прямо протилежна тенденція, стає «Занепад Європи» німецького філософа та історика культури Освальда Шпенглера (1918–1922). З одного боку, Шпенглер дуже уважний до явищ духовної і матеріальної культури, повсякденного і великих форм мистецтва, та мистецтва малих форм (аніمالістична пластика, тканини, зброя), східного прикладного мистецтва (килими, зброя, побутове начиння). Але водночас Шпенглер наводить думку про те, що «культура» з часом вироджується в «цивілізацію», великі духовні цінності витісняються матеріальними предметами комфортного побуту, інакше кажучи, він не стільки з'єднує прояви духовного життя і побуту, скільки їх протиставляє, причому першість в культурі (зокрема і хронологічну) віддається духовним завоюванням, побут як щось матеріальне виявляється вторинним.

Протилежний погляд представлений у Сигізмунда Фрейда. У роботі «Невдоволення культурою» (1930) Фрейд пов'язував початок культури з такими здобутками первісної людини, як приборкання вогню, будівництво житла, винахід знарядь праці, тобто з фактами матеріального побуту, а не з духовними досягненнями. А щодо культурних досягнень він стверджував, що тільки та країна досягла висот культури, у якій «річки, що загрожують повеннями, врегульовані у своїй течії ... Грунт ретельно оброблений ... Засобів пересування багато, вони швидкі і надійні ...». Отже: «У ряду вимог, що пред'являються культурою, охайність, краса і порядок займають особливе місце». Характерне тут об'єднання охайності (характеристика побуту), краси (характеристика, застосована до побуту та вищих досягнень духовної культури), порядку (характеристика побуту та соціального устрою). Інакше кажучи, Фрейд, на противагу Шпенглеру, не поділяв в культурі духовні цінності і цінності повсякденного життя, у такий спосіб готуючи ґрунт для виникнення сучасного уявлення про культуру повсякденності.

Треба відзначити, що задовго до Фрейда подібні погляди висловлювали класики марксизму. Тут варто особливо виділити роботу Фрідріха Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями

Льюїса Г. Моргана» (1884), у якій він спирався на книгу Льюїса Генрі Моргана «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» (1877) і змістовний конспект цієї книги, зроблений Карлом Марксом наприкінці 1880 – початку 1881 р. Хоча основна увага в концепції Льюїса Моргана Енгельс приділив виявленому американським вченим поняттю материнського роду, проблемам соціального розвитку людства, поділу суспільства на класи, виникненню держави. Матеріалом для розкриття цих проблем служить характеристика культури, у якій підкреслюється первинність матеріальної культури. Згодом культурологи-марксистки розвивали саме це положення.

Культурологія різними шляхами підійшла до формулювання теорії культури повсякденності, але на цьому етапі не змогла подолати власних теоретичних установок. Тому головне значення у формуванні розуміння культури повсякденності мали не культурологи, а історики, представники школи «Анналів». До цієї школи належать насамперед такі французькі історики, як Марк Блок, Люсьєн Февр, Фернан Бродель, Жак Ле Гофф, Жорж Дюбі, Емануель Ле Руа Ладюрі. Діяльність цих вчених зробила такий потужний вплив на науку, що отримала назву «французька історична революція».

Особливим у цьому сенсі був внесок Фернана Броделя, автора таких фундаментальних робіт, як «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіпа II» і «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.». Бродель звертає увагу на основні продовольчі культури, як-то пшениця, рис, кукурудза та ін. Далі в роботі звертається увага на надмірне (понад необхідного для виживання норми харчування) продовольче споживання і деяка зміна раціону, а також на зростаючу популярність алкоголю, кави, тютюну та інших збуджуючих засобів і, як наслідок цього, поява особливої культури споживання вищезазначених надлишків, яка, з свого боку, переростає в «хороші манери». В розділах дослідження йдеться про різні (з погляду будівельних матеріалів, інтер'єру, розкоші і комфорту) будинки та житла. І, звичайно, згадуються костюми і мода. Дуже важливо, що в структуру повсякденності, за Броделем, входить поширення техніки і, зокрема, джерела енергії та металургія.

Усе це дає змогу зробити висновок, що Фернан Бродель не просто описав основну тенденцію на шляху розвитку людини та її повсякденної культури досліджуваного ним періоду, а й створив одну із відносно ранніх концепцій структури самого поняття «культура повсякденності».

Що ж, за Броделем, виступає елементами цієї культури? Система первинних потреб (їжа, одяг, житло) і вища над нею система вторинних потреб (вишукана їжа, модний одяг, розкішне житло – і звідси гроші як символ цих вторинних потреб). Він обмежив дослідження структур повсякденності основним предметом дослідження – «матеріальна цивілізація». А «третинні

потреби», що абсолютно очевидно, пов'язані не з матеріальною цивілізацією, а з духовною культурою (мистецтво, наука, релігія).

Один із основоположників постмодернізму Мішель Фуко в знаменитій праці «Слова і речі» (1966) на великому за обсягом матеріалі показав, що в XVI – початку XVII ст., тобто при переході від епохи Відродження до Нового часу, відбулася зміна парадигм мислення європейців від панування принципу Великої Аналогії до утвердження принципу причинно-наслідкової залежності. Але звідси випливає, що до настання Нового часу мислення європейців базувалося на фундаменті повсякденної культури (бо що таке «принцип Великої Аналогії», як не уподібнення всього складного, абстрактного, простому і зрозумілому, тобто звичного, буденного навколишньому світу людей). І сьогодні, за Фуко, відбувається відродження мислення за Аналогією, що витісняє парадигму Нового часу.

Так в новітньому гуманітарному знанні виявляється відродження влади буденної свідомості, повсякденної культури.

У радянський період наука розвивалася в істотному відриві від західної і не могла враховувати багатьох західних досліджень, але водночас ця ізольованість допомогла висуненню нових, незалежних ідей. Найпередовішим відкриттям в культурології справедливо вважати відкриття Михайла Бахтіна. Його книга «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу» (1965), відкриває новий, до того часу невідомий значний пласт середньовічної культури. Бахтін назвав цю культуру «сміховою», провівши літературознавче і культурологічне дослідження роману Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», розглянувши «слова майдану» (божбу, клятви, лайки), народно-святкові форми і образи – бенкетні образи, гротескні образи тіла. Розглядаючи сміхову, карнавальну культуру, Бахтін протиставляє її «офіційній» (церковно-феодальній) системі цінностей, яка визначає повсякденне існування людини у середньовічному суспільстві.

Теоретичне осмислення, методологічні підходи історії повсякденності в українській історіографії розробляли С. Дровозюк, В. Головка, О. Колястрок, О. Удод. У конкретно-історичних дослідженнях науковці більше уваги присвятили вивченню проблематики повсякденності радянської доби, яка протягом тривалого часу залишалася закритою, і водночас була найболючішою в історії українського суспільства. В умовах творення власної історії актуальними для вивчення стали проблеми повсякденного життя періоду «воєнного комунізму», нової економічної політики, голодомору 1932–1933 рр., проблеми в духовній сфері, репресивної політики радянської влади, девіантної поведінки.

Концептуальні підстави культури повсякденності сформувалися завдяки міждисциплінарним контактам новітньої зарубіжної і вітчизняної історичної

методології з філософією, соціологією, етнологією, культурологією, лінгвістикою. Реалізація соціокультурного підходу, серцевиною якого є людинознавча ідея, вимагає досвіду таких історичних дисциплін: краєзнавство, біографістика, а також осмислення пізнавальних можливостей новітніх дослідницьких напрямів (усна історія, історія приватного життя, інтелектуальної, тендерної історії тощо).

Звернення Люсьєна Февра «Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!» напряду адресоване історикам повсякденності. Гуманітарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідні джерела та інструменти для її пізнання і прочитання. Етнографа, передусім, цікавить матеріально-побутова сторона життя, тобто предметно-речове оточення людини (власне, побут). До кола його зацікавленості потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Головна відмінність між етнографічними дослідженнями побуту і вивченням повсякденності істориками лежить у розумінні значимості історії і місця, яке їй відводиться на сторінках етнографічних праць і праць істориків повсякденності. Саме у повсякденності зріють думки і почуття, формуються задуми, поривання і прагнення – зважитися на незвичний вчинок, спробувати нове чи ухилитися від нього. Ситуації, що породжують експеримент, з'являються саме в буденності. Антрополога повсякденності цікавить, як саме це відбувається.

Етнографічне відтворення побуту і етнографічний його опис, що включає опис не тільки матеріального середовища перебування людини, але й елементи її духовної культури (обряди, ритуали, свята, фольклор) зрідка приділяє увагу переживанням окремих людей, особливо якщо такі не характеризують найпоширеніший або типовий варіант емоційних реакцій. Вказування на ту чи іншу емоційну реакцію можуть бути присутніми (або наведеними у вигляді цитати) у дослідженнях етнографа в ілюстративному плані (що посилює якийсь висновок), але майже ніколи не є предметом спеціального аналізу. Суперечності і сумніви, способи їх розв'язання, спроби сказати своє слово або заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі стосунків з родичами до уявлень про припустиме або виключне у сексуальній сфері) – усе це визначає коло інтересів саме історика повсякденності.

Головним для дослідника повсякденності має бути осягнення повсякденних турбот, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти сутність, зміст його наповнення. Подробиці важливі не самі по собі: деталі одягу, особливості поведінки дають змогу автору розшифрувати прихований за ними культурний код і у такий спосіб зрозуміти суспільну позицію людини. Водночас абсолютно змінюється

бачення: це вже не погляд стороннього спостерігача, а спроба тлумачити побутову поведінку з огляду на норми і цінності досліджуваної культури. Такий підхід «повертає» людям минулого свободу самовираження, а епосі – чималу частку загадковості, роблячи її цікавою для дослідника.

З вивчення повсякденності неминує витікає висновок про те, що речі так само «винаходять» людину, як і людина їх, тобто простір організованих речей і правил користування цими речами створює, зі свого боку, простір думки, її направленість і структурованість. Отож, відносини з матеріальним світом, світом речей, значно складніші, ніж декларувалось у відомій формулі: «буття визначає свідомість».

Громадське життя пов'язане із побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси – виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають в будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами. Відповідно беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами – зокрема і необхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями захистити від ворогів і покращити свій світ.

3. Джерельна база наукових розвідок

Оскільки громадська думка не завжди може бути висловлена писаним текстом, важливим джерелом повсякденної історії є усні свідчення, серед яких можна вирізнити такі групи: масові стійкі форми (пісня, частівка, куплети, приказки, примовки) та ситуативно-принагідні (анекдот, чутки, бувальщини, плітки). Вони мають велике значення в методичному інструментарії дослідника повсякденності. В усних творах відбувається «зняття» опозиції «влада – народ», «панування – підкорення», викриваючи амбівалентність будь-якого політичного явища, позбавляючи його прямолінійності й категоричності. У «сміховій» формі (іронія, сатира, сарказм, жарт, шарж, тирада, епіграма) ці тексти, з одного боку, вказують на вади ідеології та влади, а з іншого – маскують власні слабкості людей, психологічним щитом прикривають від сваволі влади, ударів долі.

Особливу групу усних джерел утворюють спеціально-ініційовані або «спровоковані дослідником свідчення» – наслідок цільового розпитування про події, факти, явища. Повнота такої усної інформації залежить від того, хто згадує, і від того, хто розпитує.

Одна з найпоширеніших рис історіографії останніх двадцяти років – цікавість до аналізу мови: письмової та усної, символів і жестів, мови

репрезентації, мови джерел, мови істориків і навіть мови мовчання. Багато сучасних істориків як головний елемент соціалізації виділяють мову. З одного боку, мова – це засіб комунікації в суспільстві, передачі культурних цінностей, соціалізації людини. З іншого боку, в сучасному розумінні культури особливо цікава нова сторона мовних стосунків, коли вже сама мова зумовлює і типи, і образ мислення, і особливості культури тієї або іншої епохи. Поглиблене вивчення усіх форм опосередкування між істориками та їхніми уявними об'єктами дослідження, що відбулося під впливом «лінгвістичного повороту», торкнулося усіх галузей «нової історії».

Вплив лінгвістики, літературної критики, визнання ролі мови у творенні історичної реальності мають також велике значення. Методи реконструкції, пошук прихованих смислів у текстах будь-яких видів поєднується з уявленням про те значення, яке має мова в людському існуванні, про те, як саме мовленнєві системи впливають на процеси пізнання.

Вживання мови, з одного боку, невід'ємне від повсякденного життя, а з іншого – констатує саме це життя. Водночас використання мови уже означає використання тих або інших концепцій, які ми приймаємо відповідно до наших конвенцій про те, що вони означають. Водночас мова відіграє не тільки пасивну роль «дзеркала» нашого світу, але й активно впливає на суспільство. Засвоюючи мовні мовленнєві конструкції, ми сприймаємо і форми, і стереотипи мислення. Наша мова – це продукт певної культурної традиції, пов'язаної специфічними набутими способами мови (тропами). Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідні об'єктивації і встановлює порядок, у рамках якого набуває сенсу і значення. Слово – носій інформації про життя у широкому розумінні. Слова – це містки, ланки у людських стосунках в усіх галузях, вони адаптують людину в реальності. Коли слова перестають забезпечувати розуміння світу, повсякденність лякає, тому що стає чужою. Дослідники підкреслюють, що в конструюванні повсякденного світу не можна не зважати на мовленнєву культуру різних соціальних верств і груп. Мова впливає на повсякденну поведінку людини, визначає її дії. Мова перетворює її на реальність повсякденного життя.

Історик повсякденності аналізує й інші знакові (позамовні) процеси, що мають семіотичну природу (ритуали, жести, поведінкові штампи і стереотипи, етикет), розкриваючи приховані смисли повсякдення, необхідні для корекції бачення історичного минулого повніше та об'єктивніше.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без «бачення» повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її значення в житті суспільства. Візуальна «архівачія» минулого за допомогою *фотографування* і *кінозйомки* особлива – ці свідчення виникали у

безпосередній гушавині подій, здебільшого, не для науки, не для музею, вони – оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки для вивчення людини взагалі, а для дослідження конкретного способу існування цієї людини, сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих цією спільнотою людей.

Культура повсякденності покликана виявити складну еволюцію і логіку розвитку внутрішнього світу людини – цього вмістилища людської активності, індивідуальності і мотивації діяльності, розглянути можливості, рушійні сили і тенденції самовдосконалення (чи, навпаки, руйнації) людини, а також характер утвореного нею буття. Оскільки діючі в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті, історик-дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок.

4. Тракткування сутності категорії «повсякденність», її структура

На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою. Більшість авторів, які пишуть про повсякдення, не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи її зі звичайним щоденним способом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, непублічною сферою буття.

Сучасна наука під поняттям «побут» розглядає усталені, звичні, традиційні форми особистого та громадського життя, повторювані, стійкі, ритмічні, форми поведінки, ряд елементів його духовної культури (обряди, ритуали, свята, фольклор).

Аналізуючи світ буденності, історики звертають увагу саме на суб'єктивну сторону справи (мінливі сприйняття, рефлексії, переживання людей). Історик проводить збір і запис «життєвих історій», інтерв'ю усіх видів (нарративних, структурованих, біографічних, лейтмотивних, сфокусованих та ін.), які можуть стати новим видом джерела, «вторинним». Це так звана «усна історія».

Повсякденність віддалених століть Античності, Середньовіччя, Нового часу (як і історію приватного життя людей того часу) можна вивчати через тлумачення змісту символів, пов'язаних із предметним світом і світом явищ, які виявляються при читанні сформованого корпусу джерел. Так, зрозуміти чужу культуру можна шляхом пошуку й аналізу символічних форм слів, образів, інститутів, вчинків, за допомогою яких люди уявляли власно собою чи іншими людьми.

Отже, цільної теорії культури повсякденності поки не створено. Водночас, на відміну від побутописців ХІХ ст., у роботах сучасних вчених

намітилася тенденція розглядати побут, повсякденне життя не ізольовано, не як сферу, відірвану від великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, але як область, у якій проявляються, переломлюються магістральні історичні процеси і яка, зі свого боку, впливає на перебіг історії.

Поява теми повсякденності в історичних дослідженнях пов'язана із затвердженням нового розуміння історії, згідно з яким її перебіг визначається не тільки політичними подіями, економічними законами, видатними особистостями, а й непримітним перебігом звичайних справ, життям звичайних людей.

Отже, головними компонентами повсякденності визначають:

- макро- і мікросередовище проживання особистості;
- соціальна ієрархія («верхи» і «низи» суспільства);
- матеріально-предметне середовище, що оточує людину (їжа, одяг, житло), яке перебуває у нерозривній єдності з поведінковою сферою;
 - харчування, яке включає в себе не тільки речовий зміст, їжу і начиння, але також оздоблення столу, манери поведінки, стереотипи масової свідомості, що належать до їжі;
 - житлове середовище та її еволюція;
 - історія костюма;
 - спосіб життя;
 - «жіночий світ» – становище жінки в суспільстві, матримоніальна поведінка в різних соціальних групах, норми сексуальної моралі, ставлення до дітей;
 - «вічні» теми культури – любов і смерть – найменше піддаються регламентації та уніфікації і створюють особливі етичні й естетичні норми, ритуали, звичаї, символи.

Отже, аналізуючи структуру повсякденності можна розглядати її як поєднання просторового, предметного, діяльнісного, ціннісного та емоційного компонентів. Звідси повсякденність – це спосіб життя, множинність напрямків діяльності, зовнішнє оточення і внутрішній світ індивіда, його ціннісні орієнтири та емоційні переживання.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Визначити і пояснити предмет, цілі та завдання курсу.
2. Пояснити методи, концепції дослідження історії повсякденності.
3. Назвати і пояснити джерела наукових розвідок щодо історії та культури повсякденності.
4. Пояснити теорії походження терміну і трактування сутності категорії «повсякденність».
5. Назвати й охарактеризувати структуру повсякденності.

ЛЕКЦІЯ 2

ПОВСЯКДЕННА КУЛЬТУРА ПЕРІОДУ РАННІХ ДЕРЖАВАХ

1. Загальна характеристика умов розвитку і досягнень повсякдення ранніх держав.

2. Матеріальні основи ранніх держав.

2.1. Види господарської діяльності. Ремесла.

2.2. Засоби пересування.

2.3. Формування типів поселення і житла.

2.4. Одяг і прикраси.

2.5. Система харчування.

Основні терміни і поняття: повсякдення ранніх держав, види господарської діяльності, типи поселень, житло, елементи одягу, система харчування.

У тих районах земної кулі, де навички раннього землеробства поєднувалися з освоєнням металів – спочатку міді, а потім бронзи – в III–II тис. до н. е. розквітли перші держави із розвиненою економікою, яскравою своєрідною культурою, складною структурою соціальної організації. Якщо подивитися на карту Землі, то неважко помітити певну закономірність у географічному положенні ранніх держав – усі вони потрапляють в пояс субтропіків, найсприятливіші з погляду природно-кліматичних умов зони. Це визначило зв'язок субтропічних районів з виникненням культур раннього землеробства.

У ряді вогнищ землеробсько-скотарського господарства утворилися згодом перші у світі держави. Так, долина найбільшої африканської річки Ніл у її середній і нижній течії – територія Давнього Єгипту, держави, яка стала найвідомішою завдяки своїй розвинутій культурі (III тис. – 525 р. до н. е.).

Межір'ччя двох великих рівнинних річок Близького Сходу Тигру та Євфрату (сьогодні тут розташована держава Ірак) стало

батьківщиною кількох держав, які змінювали одна одну, найблисучішим і найславнішим з них – Вавилоном зі столицею Вавилон – місто, про яке згадується навіть у Біблії.

1. Загальна характеристика умов розвитку і досягнень повсякдення ранніх держав

Характерною рисою устрою суспільства ранніх держав була яскраво виражена диференціація його на певні прошарки, групи, класи. Кожен шар займав певний економічний стан і мав відповідний соціальний статус. Більшість з відомих ранніх держав мали деспотичну форму правління, для якої характерна абсолютна, нічим не обмежена влада монарха (фараони Єгипту, царі Вавилону і т. ін.).

У розглянутий період було зроблено такий революційний за своїм значенням винахід, як колесо. Колесо стало основою розвитку наземного транспорту, відкривши найширші можливості для освоєння близьких і далеких територій. Колісний механізм використовувався також у водопідйомних пристосуваннях.

Винаходом, близьким за своєю суттю до колеса, став також гончарний круг, що з'явився в період ранніх держав. Це пристрій, що застосовувався в керамічному виробництві, був заснований на принципі тривалого безперервного обертання і давав змогу за короткий час виготовити велику кількість глиняного посуду, необхідного у побуті та господарстві.

Ще одним важливим досягненням того часу став ручний ткацький верстат – пристрій для виготовлення тканого полотна.

Усі ці технічні нововведення мали досить помітне значення у загальному прогресі культури ранніх держав.

Важливо відзначити, що в епоху ранніх держав матеріальна культура набуває соціально диференційований характер. Інакше кажучи, для різних верств населення – привілейованих, багатих і бідних, безправних – матеріальна культура була багато в чому різняться. Це виражалось, насамперед, в якості житла, їжі, предметів побуту, одягу, транспортних засобів, якими користувалися різні соціальні верстви.

2. Матеріальні основи ранніх держав

2.1. Види господарської діяльності. Ремесла

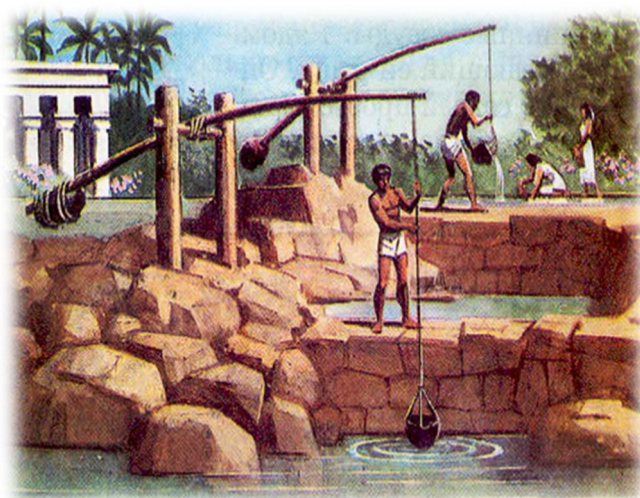
Сільське господарство. Економіка усіх ранніх держав базувалася на розвиненому сільському господарстві, до складу якого входили дві

найважливіші галузі – землеробство і тваринництво (скотарство). Залежно від природно-кліматичних умов, ці галузі мали свою специфіку в різних державах.

Яскрава особливість землеробського господарства в Єгипті та на Близькому Сході – широке використання іригаційної (зрошувальної) мережі. Водночас в долині Нілу існувала, так звана, басейнова система зрошення, суть якої полягала у спорудженні на полях, що перетинаються під прямим кутом, земляних валів – у створених «басейнах» на довгий час затримувалася вода після щорічних розливів великої ріки.

У державах Межиріччя практикувалася канална система іригації. Будівництво каналів було досить трудомістким, відповідальним і тому було під контролем верховної влади.

У сільському господарстві Єгипту з'явилося оригінальне і просте пристосування для поливу землі – *шадуф*, устрій якого нагадував принцип колодязя – «журавля», а у Месопотамії винайшли плуг з приєднаною до нього металевою воронкою, у яку завантажували зерно. В оранки поля рівномірно висипалося насіння з воронки у свіжу борозну.

У такий спосіб процес оранки поєднувався з посівом.

Зернові культури були основним об'єктом землеробського господарства. На полях Єгипту та Месопотамії вирощувалися елітні сорти пшениці, ячмінь. Сприятливий клімат, родючі ґрунти давали змогу знімати по кілька врожаїв на рік. Для обробки землі використовувалися плуги з тягловою силою (бики, воли), популярна була і звичайна мотика. Дозрілі колосся зрізали металевими серпами.

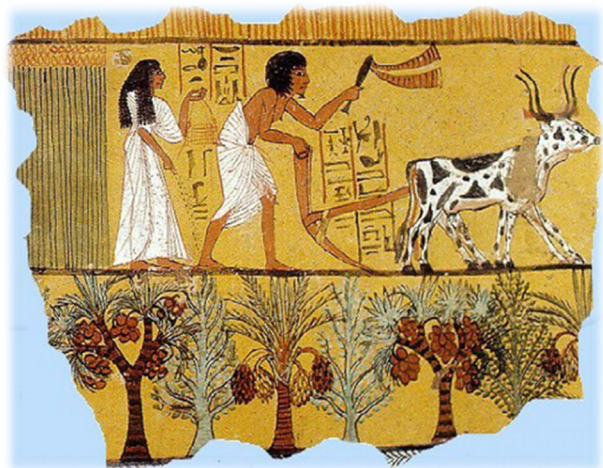
Крім зернових культур стародавні єгиптяни вирощували широкий спектр городини і баштанних рослин – огірки, цибуля, салат, кавуни. Також було розвинуте садівництво. Єгипетський сад звичайно мав басейн прямокутної або Т-подібної форми, навколо якого рядами насаджували фруктові дерева – яблуні, сливи,

вишні, персики, інжир.

Дуже популярним було виноградарство – найкращі виноградники розташовувалися на схилах гір у східному Єгипті.

Єгиптяни були першими у світі, хто почав розводити на полях технічну культуру – льон задля прядіння. Льняна пряжа і волокно були дуже високої якості, що давало змогу отримувати виняткові з погляду краси і міцності тканини.

Тваринництво було не менш важливою галуззю господарства в Давньому Єгипті. Особливих успіхів єгиптяни досягли у розведенні м'ясних і молочних порід великої рогатої худоби. Суттєву роль у господарстві відігравало птахівництво – вирощування курей, гусей, качок.

Цікавою особливістю єгипетського тваринництва було приручення та утримання в неволі диких тварин і птахів. Так, наприклад, розводили страусів, яких використовували як тяглову силу для парадних колісниць. Кінь з'явився в Єгипті досить пізно, наприкінці II тис. до н. е., а до того часу урочисті виїзди знатних осіб здійснювалися на колісницях, запряжених кількома страусами.

Важливе значення сільського господарства в житті єгиптян відбивалося в їхньому світогляді. Перед жнивами селянин вимовляв молитву і просив вибачення у колосся за їх вимушене «вбивство». Багато тварин були об'єктами

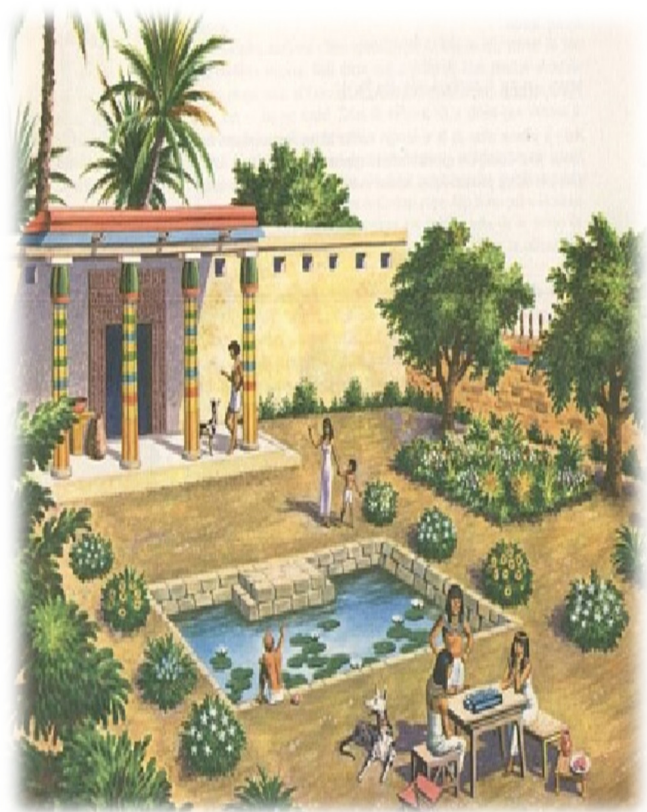
культового поклоніння. Так, богиню любові і веселощів Хатор зображували у вигляді молодої стрункої жінки з коров'ячою головою.

Будівництво та архітектура. Найяскравіші свідчення рівня розвитку матеріальної культури раних держав дійшли до нашого часу у вигляді пам'яток архітектури. Особливо багатий ними був Єгипет – піраміди і храмові комплекси чудово збереглися і вражають своєю величчю і конструктивною досконалістю.

У будівництві використовувалися різні матеріали – каміння для храмів, палаців і похоронних споруд, висушена на сонці цегла – для житлових будинків. Деякі деталі будівель виготовлялися з дерева.

Єгиптянам належить введення в практику будівництва чіткого прямокутного планування будинків – так споруджувалися храми, палаци і житлові будинки. Широкі дверні та віконні прорізи були обов'язковими елементами будівель. Будинки могли мати два або три поверхи, з'єднані між собою сходами. Єгиптяни вперше почали використовувати в будівельній справі колони.

Одним із найкращих зразків єгипетської архітектури можна назвати заупокійний храм цариці Хатшепсут, побудований в період Нового царства, під час правління 18 династії. Він ніби увібрав у себе усі основні риси тогочасного єгипетського мистецтва. Близькими були принципи побудови царських палаців та особняків знаті. Саме в Єгипті з'явилася така форма організації житлового простору, як садиба. Її центральним елементом був одно- двоповерховий будинок, а навколо розташовувалася садово-паркова ділянка з басейнами, фруктовими деревами і квітниками. Єгиптяни, у такий спосіб, були «піонерами» садово-паркової культури.

У період Давнього царства були зведені знамениті піраміди – усипальні фараонів і членів їхніх сімей. Єгипетські піраміди зосереджені в місцевості Гізи, недалеко від сучасного Каїру – тисячоліття тому саме тут розташовувався гігантський некрополь. До сьогодні тут зберіглося близько 70 пірамід. Піраміда являє собою гігантський чотирикутник із прямокутною підставою і

гострою вершиною. В середині піраміда має складну систему коридорів і камер. Одна із камер була центральною, де знаходився саркофаг із мумією покійного. В інших камерах розміщувалися заупокійні дари та скарби. Безперечно, будівництво піраміди припускало наявність спеціального плану і креслень, заснованих на знанні геометрії та математики – як відомо, давні єгиптяни були схильними до цих дисциплін, а архітектори були людьми дуже вшанованими у державі.

Найдавніші єгипетські піраміди будувалися з цегли, але пізніше широко використовується каміння. Спеціальні породи будівельного каменю – граніту, вапняку – було удосталь в східних районах Єгипту – там-то і знаходилися каменоломні й майстерні з обробки кам'яних плит. Спочатку з гірського масиву виламували кам'яні блоки, потім за допомогою оббивки, підтісування і шліфування перетворювали їх на правильні прямокутники із гладкою блискучою поверхнею. Від місця видобутку та обробки плити треба було доставити на місце будівництва. Процес будівництва був неймовірно важким – за допомогою важелів, блоків і клинів вручну плити піднімали раби похилими дерев'яними помостами і підганяли впритул одна до одної.

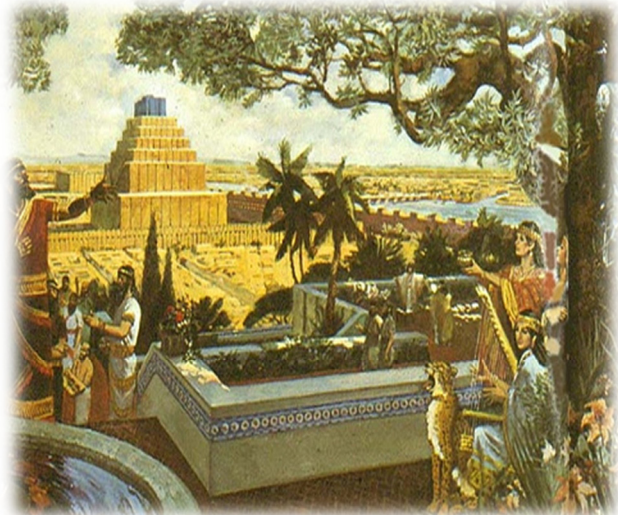
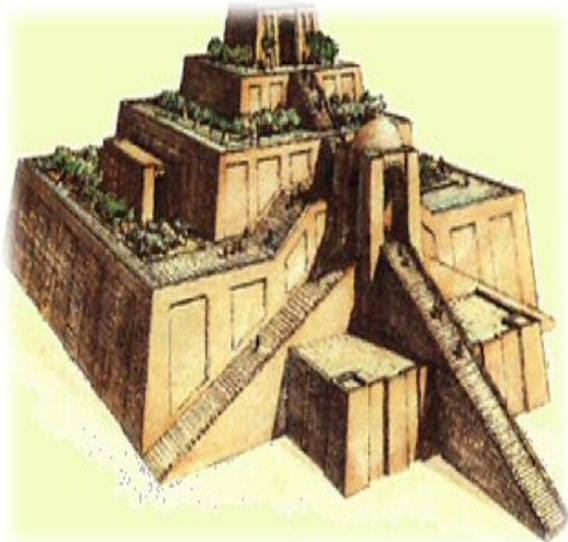
Своєрідним, чисто єгипетським, типом культової споруди з каменю був обеліск. Це висока, до кількох десятків метрів, вузька «голка», загострена вершина якої часто покривалася листовим золотом. Плити обелісків, здебільшого, покривалися ієрогліфічними написами на честь тих чи інших богів, фараонів.

У давньому Єгипті найкращі досягнення архітектури і будівельної справи призначалися виключно для привілейованих верств – правлячих династій, знаті, жерців. Що стосується бідноти, то їхні оселі були дуже прості – хатини з глини або річкового мулу на очеретянім каркасі, із солом'яним дахом. Простим селянам і ремісникам не належало і особливого «загробного дому» – їх ховали у звичайних могилах без обряду муміфікації з досить скромним поховальним інвентарем.

Інші архітектурні та будівельні традиції характерні давнім державам Месопотамії. Сама природа визначила вибір основного будівельного матеріалу. У Месопотамії не було кам'яної сировини, лісів – тільки рясні поклади глини і густі зарості очерету на берегах річок. Населення рано освоєє технологію виготовлення обпаленої цегли. Це виробництво розвивалося досить успішно: у період вавилонського царства, у II – першій пол. I тис. до н. е., місцева цегла відзначалася високою якістю (практично не поступалася кращим зразкам сучасної цегли). Було освоєно – вперше в давньому світі – виготовлення кольорової глазурованої цегли. Цегляна архітектура Месопотамії (особливо знаменитого Вавилону) відрізнялась яскравими зовнішніми елементами.

Поширеним типом будівельної конструкції була ступінчаста вежа (*зикурат*). У такий спосіб зводилися храми. Зикурат мав зазвичай три або

чотири рівні – щаблі, із яких нижня була найвищою і широкою, а верхня, навпаки, вузькою. Вежі такого типу будували уже в III тис. до н. е., в містах Шумерського періоду. Але воістину легендарний зразок ступінчастої вежі був споруджений у Вавилоні, ймовірно, на поч. I тис. до н. е. – це славетна Вавилонська вежа – храм головного бога Мардука. Її висота сягала 90 м, така ж була і довжина одного боку чотирикутної підстави нижньої ступені.

Вежа мала сім або вісім поверхів, причому верхній поверх був облицьований блакитною глазурованою цеглою. На нижньому ярусі містився центральний вівтар, де стояла величезна статуя Мардука з чистого золота – до її підніжжя складали численні підношення люди, що приходили до храму. На верхньому поверсі, куди вели спеціальні сходи, знаходилося святилище бога – доступ до нього мали тільки верховні жерці. Цей чудовий пам'ятник вавилонської архітектури, хоча й у зруйнованому стані, бачив і описав під час своєї подорожі Близьким Сходом у 5 ст. до н. е. великий грецький історик Геродот.

Не менш знамениті «висячі сади» цариці Семіраміди. Їх залишки були виявлені при розкопках цього давнього міста наприкінці XIX – початку XX ст. «Сади» являли собою споруду, що складалася ніби з кількох терас, на верхні майданчики яких був штучно насипаний земляний ґрунт для вирощування квітів і дерев. Щоб забезпечити регулярний полив рослин, було створено спеціальний пристрій для подачі води з глибокої криниці на терасі. Цегляна стіна, що

оточувала Вавилон по периметру, була такої ширини, щоб зверху могли вільно проїхати дві колісниці, запряжені чотирма конями. За значними розмірами своєї оборонної стіни Вавилон перевершив усі міста не тільки давнього світу, але навіть і пізнішої епохи середньовіччя.

Палацова і житлова архітектура держав Месопотамії також мала свої особливості: глухі стіни нерідко закінчуються вгорі зубцями, дуже вузькі, розташовані високо отвори вікон, які майже не пропускали світла, арочні отвори входів. Арка, або ніша – це винахід давніх зодчих Близького Сходу на відміну, наприклад, від Єгипту, де панували тільки прямі лінії. У вигляді ніші оформлялися міські ворота, наприклад, знамениті ворота богині Іштар у Вавилоні. Облицьовані цеглою блакитного глазурування, що виблискувало на сонці, прикрашені рельєфним зображенням фантастичних звірів і птахів, ці ворота призначалися для святкових і релігійних процесій.

Саме поховання людей різного соціального статусу – від правителів до бідняків – дають нам часто найбільший обсяг інформації про культуру ранніх держав, зокрема, і про її матеріальну складову. Найяскравіший приклад того, як за матеріалами поховань можна реконструювати давні ремесла, дає Єгипет. В усипальницях фараонів, членів їхніх сімей, вельмож, жерців, чиновників знайдені численні предмети побуту, одяг, господарчий посуд, меблі – вироби майстрів, що втілили тодішній рівень розвитку техніки, технологічні навички, естетичні канони єгиптян. Різноманітність і якість ремісничої продукції викликають подив і захоплення.

Зупинимося коротко лише на деяких, найвідоміших, ремеслах давнього Єгипту.

Ткацтво і виготовлення одягу. Основною рослинною сировиною для тканин у Єгипті служив льон. За допомогою ручного веретена виготовляли прядиво, з якого потім жінки робили тканини. Ткали полотно на ручному ткацькому верстаті, але, незважаючи на примітивність цього пристрою, технологічні прийоми майстрів були досить досконаліми, що давало змогу виготовляти тканини різних сортів. Найскладнішою і найдорожчою була найтонша, прозора тканина – одяг з неї могли носити тільки дуже багаті люди. Якість тканини можна оцінювати навіть по кольоровим фрескам, що прикрашають стіни гробниць, або за скульптурним зображенням з каменю та дерева. Виготовлялися і щільніші лляні тканини. Одяг з льону носили усі – від фараона до найбільшого селянина. Особлива тканина – дуже міцна, непрозора – використовувалася при муміфікації небіжчиків: тіло померлого обгортали широкими лляними бинтами, які просочували спеціальними бальзамами і смолами.

Гончарство та виробництво цегли. Навички виготовлення керамічного посуду єгиптяни успадкували від своїх предків – ранніх землеробів Нілу, які

уже в неоліті освоїли технологію роботи з глиною. Єгипетські гончарі користувалися високоякісною сировиною, володіли навичками роботи на гончарному колі, обпалювали свої вироби у спеціальних горнах. Як вважають дослідники, давній Єгипет став батьківщиною найважливішого в світі гончарного кола – спочатку це була проста поворотна підставка, згодом – складний пристрій, за допомогою якого за короткий термін можна було виготовити велику кількість виробів.

Асортимент продукції був досить широкий – від кухонних котлів до витончених столових чаш. Керамічний посуд був необхідний у кожному домі, і тому гончарство було одним із найпоширеніших ремесел в Єгипті. Особливою категорією був посуд для поховання. Його виготовляли спеціально для супроводу покійного в загробний світ. Форми посудин були вельми різноманітні – з плоским і округлим дном, широкі, плоскі і високі, витягнуті по вертикалі, з кришками, носиками і ручками. Для декору виробів застосовувалися мінеральні фарби. Кобальт давав блакитні та сині кольори, залізисті пігменти давали змогу отримувати червоні й коричневі кольори і т. ін. Стінки посудин розмальовувалися геометричними візерунками.

Глиняна сировина, якою був багатий Єгипет, служила також і для виробництва цегли. Цеглу формували з глини або річкового мулу, іноді з додаванням соломи, а потім висушували на сонці. Посушливий клімат цієї країни давав змогу будувати будинки з необпаленої цегли.

Деревообробка. Найкращі досягнення в області деревообробного ремесла пов'язані із виготовленням меблів. По суті, давні єгиптяни стали піонерами в меблевому мистецтві. Саме в Єгипті з'явилися усі основні види меблів, якими користуються і сьогодні. Меблі виготовляли з цінних порід дерева, обробляли інкрустацією перламутром, листовою бронзою, сріблом і золотом, кольоровим склом. Форми меблів були досить прості і в них переважали прямі лінії, чіткі кути. Об'ємні меблі – це шафи, скрині, скриньки для зберігання одягу, предметів домашнього побуту і т. ін. Меблі для сидіння – табурети, крісла, царські трони. У палацах фараонів сидіння призначалися, насамперед, для правителя – в його присутності усі інші мусили стояти. Були різні види столів – для парадних і повсякденних трапез, для роботи, настільних ігор, туалетного приладдя. Ліжка-ложа також вперше з'явилися в Єгипті. Цікавою особливістю меблів було те, що часто в оформленні опорних деталей використовувалися зооморфні мотиви, наприклад, ніжки столів робилися у вигляді левових лап, підлокітники крісел прикрашали звірячі голови і т. ін.

Майстри деревообробки виявляли велике мистецтво і у виготовленні дверей для храмових і палацових будівель. Масивні двері, декоровані різьбленням, накладними узорами з дорогоцінних металів, надавали будівлям парадний вигляд.

Про високий рівень технології деревообробки свідчить розвиток кораблебудування в давньому Єгипті – з дерева вироблялися деталі судів, які скріплювалися один з одним спочатку за допомогою дерев'яних, а пізніше – металевих цвяхів. Дерево широко використовувалося і як матеріал для виготовлення наземних транспортних засобів – саней, возів, колісниць.

Дуже популярною в Єгипті була дерев'яна дрібна пластика – статуетки, що зображували людей, богів і тварин. Існував звичай класти до гробу разом із покійним дерев'яні зображення рабів, ремісників, переписувачів, щоб вони обслуговували господаря і в іншому світі. Ці статуетки носили назву «ушебти».

Незважаючи на повну відсутність родовищ міді та олова, металообробне ремесло, яке працювало на імпортованій сировині, розвивалося досить успішно.

Ювелірна справа. Про майстерність єгипетських ювелірів можна стверджувати розглядаючи розкішні прикраси і декоративні вироби з гробниць багатих осіб. Основним матеріалом, з яким працювали ювеліри, було золото. Єгипет був воістину «золотою коморою» – на його території були зосереджені величезні родовища золота. Єгиптяни практикували різноманітні технологічні прийоми роботи із золотом – лиття, карбування, розкачування листів, різьблення та ін. Мабуть, найвиразніше свідчення популярності золота в давньому Єгипті дали розкопки знаменитої гробниці фараона Тутанхамона. Меблі й зображення богів, посуд, прикраси, саркофаг і посмертна маска покійного – усе було зроблене з чистого золота. За запасами золота ця гробниця перевершує усі відомі у світі давні поховання.

Ремісники-ювеліри працювали також зі сріблом, бронзою, перламутром, черепаховим панциром, кольоровим склом, дорогоцінним і напівдорогоцінним камінням. З останніх єгиптяни вважали найкращими зелений малахіт, блакитний лазурит (ляпіс-блакить), бірюзу, халцедон. Намиста і браслети, головні діадеми і кільця, сережки були необхідними аксесуарами жіночого і чоловічого костюма. З дорогоцінних металів вироблялися столовий посуд для будинків вельмож – чаші, кубки, тарілки. З особливою витонченістю виготовлялися різноманітні туалетні приналежності – коробочки для косметики, флакони для пахощів, гребені, дзеркала. Взагалі заможні єгиптяни любили прикрашати свій побут предметами розкоші, тому продукція ювелірів високо цінувалася і знаходила попит.

Склоробство. Давні єгиптяни першими у світі освоїли технологію виготовлення скла із кварцового піску, флюсу та спеціальних фарбувальних добавок. Флюси давали змогу отримувати в умовах термообробки рідкий розплав, а фарбувальні добавки надавали йому яскравий колір. Єгипетське скло було непрозорим або слабо прозорим, щільним і блискучим. Його зовнішній вигляд часто нагадував той чи інший кам'яний виріб. Скло

використовувалося виключно для виробництва предметів розкоші і прикрас. У великій пошані були кольорові скляні намиста – у вигляді широкого коміра, або опліччя (пектораль) – їх носили і жінки, і чоловіки. Вставки зі скла використовувалися для інкрустації меблів, різних предметів побуту. У технології виготовлення скляних виробів використовувалися прийоми лиття, різання, витягування розпеченої рідкої маси. Спосіб видування єгипетським майстрам був ще невідомий.

Шкіряна справа. Розвиток тваринництва у давньому Єгипті зумовило можливість використовувати шкіру для різних потреб. З неї вироблялися, переважно, різні ємкості, необхідні в господарстві, – мішки, сумки, бурдюки і т. ін.

Плетіння. Це дуже давній вид виробничої діяльності – людина навчилася виготовляти потрібні їй речі способом плетіння з рослинної сировини ще в епоху мезоліту. Сировини для плетіння в достатку було на берегах Нілу – очерет, інші види рослин. Плетені начиння широко використовувалося в побуті та господарстві – це різного виду кошики, циновки та ін. В оселях бідних людей, які не мали можливості придбати дерев'яні меблі, основу інтер'єру складали саме плетені предмети.

Багато видів ремесел, відомих в давньому Єгипті, розвивались і в інших ранніх державах.

2.2. Засоби пересування

Розвивати сухопутні засоби комунікації в долині Нілу, яка щороку затоплювалася повеневими водами, було дуже складно. У зв'язку з цим, давнім єгиптянам доводилось користуватися тимчасовими дорогами, які пролягали через дамби і греблі. Для зміцнення дамб, за свідченням істориків, єгиптяни обсаджували обабіч кущами й деревами.

Дорогами служили також сухі русла рік (ваді), проте користуватися ними було небезпечно, адже під час дощу вони перетворювалися на трясовину.

Щоб долати нільські пороги, єгиптяни пробрили через них та в обхід, узбережжям, волоки, стіни яких укріплювали дерев'яними шпалами, а дно робили трохи похилим, що давало можливість перетягувати вантажі без особливих фізичних зусиль. Завдяки волокам вони могли плавати по Нілу навіть тоді, коли рівень води в річці був низьким.

Як свідчать історичні джерела (малюнки на стінах), подорожували єгиптяни по-різному, залежно від своїх можливостей. Бідняки покладалися на власні ноги, люди середнього статку їхали верхи на віслиюках, вельможі користувалися престижним паланкіном – носилками, на яких закріплювався стілець чи крісло. В епоху Нового Царства знать захоплювалася пересуванням

міцними і елегантними колісницями, запряженими парою коней. Правив колісницею візник чи сам пасажир.

Великий вантаж єгиптяни транспортували на дерев'яних санчатах, у які впрягалися люди чи бики. Дорогу перед ними поливали, щоб полозки не загорілися від тертя. Колесо єгиптяни знали ще в епоху Середнього Царства, проте колісний транспорт не набув у них поширення, оскільки при його використанні руйнувалися дороги-дамби.

Основним транспортним засобом у давньому Єгипті були річкові судна. В епоху Давнього Царства судна для перевезення зерна, худоби, овочів та іншого вантажу існували в усіх великих державах.

Подання про їх конструкції можуть дати священні барки фараона Хеопса, одна із яких відреставрована, а інша зберігається у своїй кам'яній схованці поблизу царської піраміди. Довжина відреставрованої барки – 43,4 м, ширина – 5,9 м, водотоннажність – близько 40 т. Барка плоскодонна, без кіля, з вузьким днищем. Побудована вона без єдиного цвяха, усі деталі скріплені за допомогою шпильок і мотузкових стяжок.

В епоху Нового Царства в Єгипті з'явилися невеликі вітрильні й гребні судна, призначені для плавання по Нілу і каботажного плавання в Червоному і Середземному морях. Для транспортування великих вантажів використовувалися спеціальні баржі, які буксували судна звичайного типу (на баржах перевозили кам'яні обеліски і статуї, вага яких іноді сягала 2400 т).

У Новоасирійському царстві вперше в світі з'явилися мощені дороги. Вони були викладені камінням і цеглою, через канали і річки будувалися дерев'яні та кам'яні мости, що дали змогу Ассирії організувати надійну службу поштового зв'язку.

2.3. Формування типів поселення і житла

Міста в давньому Єгипті були забудовані одно-, двох- чи триповерховими будинками, дуже схожими між собою, причому їхні стіни впритул примикали одна до одної. Міські будинки мали галереї і портали з двома-чотирма колонами та кількома сходишками, а часом і дві тераси – верхню та нижню. До верхньої тераси від покрівлі портика вели невеликі сходи. Вікна закривали від сонця та пилюки шторами. Внутрішнє планування будинку було асиметричним.

Свої житла єгиптяни будували з цегли-сирцю, виготовленого з нільського мулу, піску та січки. Дах (у давнину, як і сьогодні, єгиптяни спали на ньому, рятуючись від спеки, скорпіонів та отруйного гадюччя) найчастіше робили плоским. Бідна родина вдовольнялася обмазаною мулом й обкладеною циновками очеретяною халупою, у якій вона мешкала разом із домашньою

худобою. Дрібні чиновники будували чи купували собі невеликі будиночки, які коштували дуже дешево. Вельможі жили в просторих будинках, де знаходились навіть своєрідні ванни та вбиральні. Така оселя разом із господарськими прибудовами, водоймищем, садком і виноградником, оточена захисною стіною, складала садибу.

Оздоблення житла бідняків обмежувалося циновками, на яких вони сиділи, спали, вживали їжу. Заможні ж господарі зі смаком обставляли своє помешкання меблями, прикрашеними інкрустацією зі слонової кістки та позолотою. Хатні меблі склалися з ліжок, ніжки яких мали форму бичачих ніг чи левових лап, низеньких стільців, крісел, столів, лавок і скрині, у якій зберігався домашній скарб. Замість подушки єгиптяни використовували дерев'яний підголівник. Починаючи з доби Середнього Царства, в ужиток увійшли невеликі складані стільці, що призначалися тільки для чоловіків.

Міста Месопотамії будували за чітким планом, вулиці в них перетиналися неодмінно під прямим кутом. За ассирійським законодавством тим, хто порушував пряму лінію вулиці, загрожувала шибениця. Усі міські будинки були схожі і неодмінно виходили на вулицю глухою побіленою стіною, причому стіна одного будинку впритул примикала до стіни сусіднього, через що цілий житловий квартал мав спільну стіну.

Вавилон

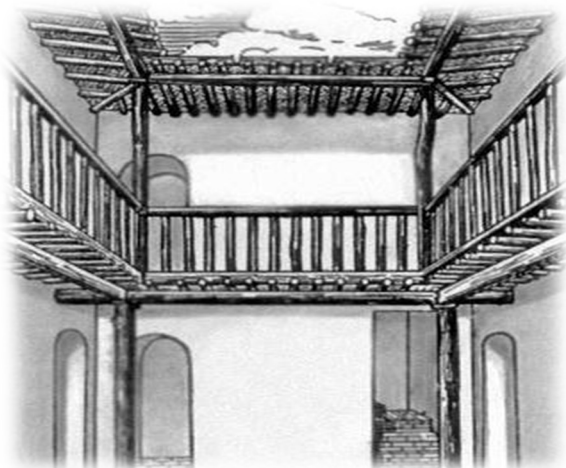
Ассирія

Похмуру одноманітність вулиць оживляли поодинокі ніші і виступи, а також вхідні двері у двір, фарбувалися для відлякування «нечистої сили» в магічний червоний колір. Сміття жителі викидали прямо на вулицю, воно втоптувалось перехожими, у наслідок чого рівень вулиці поступово підвищувався, так що іноді до входу в будинок доводилося робити невеличкі сходи.

Будинки в Месопотамії, як правило, не мали вікон і освітлювалися через дверний проріз, вузький просвіт між стіною і покрівлею, а отвір у покрівлі використовувався для димоходу (будинки опалювалися по-чорному). Вікон не робили, щоб утримати в будинку приємну прохолоду і вберегти від проникнення злодіїв, які у містах ніколи не переводилися. Вхідні двері обов'язково відкривалися

всередину. Вони вели в невелику, вимощену цеглою прихожу, у якій, перш ніж зайти у вітальню, можна було помити руки і ноги (засобам гігієни доводилося приділяти важливе значення, тому що в повітрі майже завжди висіли хмари жовтого пилу). З передпокою потрапляли у відкритий внутрішній дворик, а звідти – в інші приміщення. У дворик вели вниз сходинок бо вважалося, що коли двір знаходився вище підлоги будинку, господиня в ньому буде командувати чоловіком. Основне приміщення розташовувалося завжди в південній частині будинку, щоб двері виходили на північ, де не так припікало сонце.

Населення Південної Месопотамії використовувало у житловому будівництві майже виключно глину і очерет. Будинки, палаци та храми будували з глини-сирцю, а з випаленої цегли робили тільки фундамент (для масштабного виробництва паленої цегли вистачало палива, до того ж в умовах жаркого клімату вона не була придатною для зведення стін, тому що викликала нестерпну духоту в приміщенні). Однак навіть цегла-сирець використовувалася в житловому будівництві тільки заможними господарями, бідняки ж задовольнялися очеретяними халупами, що тулилися на міських околицях або взагалі за міськими стінами і абияк захищали жителів від літньої спеки і зимового холоду. У Північній Месопотамії в будівництві використовувалося також каміння.

Житло. Інтер'єр житлового дому в м. Ур / Південна Месопотамія (III тис. до н. е.)

Меблі та інтер'єр у будинку вельможі

У будинку була кухня, але господиня в основному куховарила у дворі, де дим менше роз'їдав очі. Будинки заможних городян навіть мали наполовину вриту в землю ванну кімнату, а також вбиральні. У найбільших містах існували двоповерхові будинки, у світлиці яких можна було потрапити з дерев'яної балюстради, куди піднімалися за допомогою приставних сходів. Влітку сім'я ночувала під відкритим небом на плоскій покрівлі. Від спеки рятувалися також у підвальних приміщеннях, стіни яких поливали водою. Крили будинок очеретом і пальмовим листям. Така покрівля потребувала ремонту буквально після кожної зливи.

Домашнє начиння було простим. В основному господарі меблювали своє житло плетеними ліжками, низькими стільцями, лавками для ніг. Тільки заможні господарі обставляли свої житла дерев'яними ящиками і кріслами, а стіни завішували кольоровими тканинами і килимами.

Основними меблевими виробами в Єгипті були табурети – складні і на чотирьох вертикальних ніжках, крісла і парні сидіння на ніжках у вигляді левів лап і бичачих ніг. Сиділи, схрестивши ноги, на покритій очеретяною циновкою глиняній підлозі. Нехитрі предмети домашнього ужитку зберігали в глиняних судинах. Домашнє начиння і одяг зберігали в яскраво розфарбованих і інкрустованих скриньках і скринях.

2.4. Одяг і прикраси

Єгиптяни одягалися просто, тому що в спеку кутати своє тіло не було необхідним. Найпростішим варіантом була пов'язка на стегна – її носили чоловіки і жінки, що займалися фізичною працею у полі або в ремісничій майстерні. Складнішими моделями були чоловічий фартух і спідниця, шорти до колін. Такі наряди носили службовці, чиновники, вельможі, навіть фараони. Служителі культу нерідко мали закритий одяг. Широке білосніжне полотнище оберталося навколо тіла, закріплюючись на одному плечі. Іноді одяг жерців мав вигляд плаща, спадаючого складками до підлоги.

Давньоєгипетський одяг був переважно з лляної тканини. Тканину з вовни єгиптяни почали використовувати уже в епоху Пізнього Царства, причому виготовляли з неї тільки верхнє плаття. Вдягалися вони здебільшого в білі тканини, хоча грубі тканини фарбували і в інші кольори, прикрашаючи стилізованим рослинним орнаментом.

Царський костюм, особливо парадний, прикрашали магічним зображенням кобри, жука-скарабея і т. ін., а в період царя Ехнатона – стилізованим зображенням сонячних промінців.

Жіночий одяг був елегантнішим і витонченішим – вузькі, відкриті сарафани з однією або двома лямками, плаття з гофрованої прозорої тканини з глибоким декольте і широкими, що доходять до ліктя, рукавами. Взагалі для давньоєгипетського жіночого та чоловічого одягу характерні складки, плісировки, що додавали нарядність навіть простішому фасону. Існували прийоми фарбування тканин рослинними барвниками у жовтий, блакитний, синій, зелений кольори. Повністю голими ходили танцівниці і рабині. Служниці багатіїв обходилися скромною пов'язкою на стегнах, а якщо і носили верхній одяг, то неодмінно напівпрозорий, причому одягали його на голе тіло. Навіть світські дами намагалися побільше оголити своє тіло, передусім торс, руки і ноги, причому носили одяг, який щільно облягав тіло.

Єдиним взуттям єгиптян були прості сандалі без задника, виготовлені зі шкіри, очерету, листя папірусу або пальми. Втім, навіть це скромне взуття носили лише фараон і вельможі, причому і вони мали звичку прогулюватися босоніж (їх сандалі несли за ними слуги).

До середини II тис. до н. е. прості єгиптяни головних уборів не носили, а фараон і вельможі покривали голову закритою особливим способом парадною хусткою (клафт), її бічні кути звисали за вухами на плечах. В епоху Нового Царства чоловіки стали носити невеликі полотняні або шкіряні шапочки, які щільно облягали голову. Жіночі головні убори від чоловічих мало чим відрізнялися. Чоловіки в давньому Єгипті голили своє обличчя. Тільки фараон носив накладну бороду завдовжки до 15 см, яка вважалася атрибутом богів і царів (її підв'язували до підборіддя стрічкою-шнурком). Також чоловіки носили коміри – намиста, браслети (у зап'ястя і вище ліктя), перстні, а жінки – ще і сережки та ножні браслети. Єгиптянки стягували волосся пов'язкою і металевим обручем, прикрашали зачіску квітами лотоса.

Жінки користувалися косметикою, яка у спеку мала також гігієнічне призначення, вони підфарбовували губи і брови, підводили очі зеленуватою або чорною пастою, обводили їх контрастною чорною лінією, що сходилася у зовнішньому куті ока і тягнулася до скроні, що надавало оку мигдалеподібної форми, а щоб очам додати блиск і розширити зіниці, закапували соком беладони. Світські дами носили на голові конус з ароматичною олією чи жиром всередині. Жир танув, стікав по обличчю, захищаючи шкіру від сонячних опіків.

Одяг населення Месопотамії переважно вироблявся з овечої вовни, рідше – з льняного полотна, яке доводилося завозити, тому воно було дуже кошторисним. Шовкові тканини були доступними виключно представникам

соціальної еліти. Тканину багато драпірували і фарбували в яскравий колір. Інші верстви населення традиційно відбілювали вовняну тканину просто на сонці.

Костюм Давньої Месопотамії

Костюм персів

Робочим одягом у чоловіків був короткий фартух, вихідним – довга полотняна туніка з короткими рукавами. У негоду поверх туніки накидали на плечі короткий вовняний плащ, який стягували широким поясом. У жінок, які одягалися так само, як і чоловіки, туніка досягала землі.

В одязі знайшли відображення соціальні відмінності, зокрема, особливі наряди носили жреці і представники деяких професій. Спеціальний одяг використовували під час трауру і вагітності. Нижньої білизни не носили ні чоловіки, ні жінки, якщо не вважати магічного подвійного шнурка, яким обв'язували голе тіло і не скидали з будь-яких обставин до самої смерті. Мода на одяг змінювалася, проте не так швидко, як у наш час. Неодмінною деталлю костюма асирійського вельможі був меч при боці.

Робочий люд у Вавилоні ходив босоніж, представники еліти взували сандалі, причому іноді на шкарпетки. Асирійці, які проживали в гористій місцевості, носили високі (до литок) шкіряні чоботи без каблуків, із загнутими носками і шнурками.

головний убір – кідарис

тіари й зачіски асирійських царів

У Давньовавилонський період чоловіки носили круглу повстяну шапочку з широкими загнутими полями або ковпак. Згодом шапка вийшла з

моди, чоловіки стали обходитися простими налобними пов'язками. Заміжні жінки з кінця II тис. до н. е. з'являлися на людях в хустці і тонкому покривалі, яке опускалося з голови на плечі і приходило на всю фігуру, що, однак, не завжди приховувало особу. Покривало було ознакою вірної, добропорядної матрони, рабам і представницям найдавнішої професії ходити в ньому заборонялося під страхом смертної кари.

І чоловіки, і жінки в Месопотамії любили носити прикраси, які вважалися чи не першою ознакою шляхетності. Жінки надягали на шию бронзовий або срібний браслет, а то і важкий обруч, красувалися в яскравому намисті, носили сережки у формі звичайних кілець або стилізованих виноградних грон. Чоловіки носили на пальцях рук перстні, на зап'ястях або над ліктем – товсті золоті або срібні обручі, скріплювали свій одяг розкішними пряжками або інкрустованими гудзиками. Навіть бідняки носили тонкі мідні браслети і прості намиста.

2.5. Система харчування

У Месопотамії вживали переважно вегетаріанські страви, приготовані з бобів, сочевиці, пшона, ячменю, цибулі, огірків, кабачків і т. ін. Основним продуктом харчування були тонкі ячмінні коржі. З фруктів вавилоняни ласували фініками і гранатами, ассирійці – яблуками, грушами, виноградом. М'ясні страви були доступні тільки заможним людям. Вживали переважно м'ясо свійської птиці, а корів, кіз і овець забивали на м'ясо тільки у виняткових випадках. Єгиптяни Давнього царства переваги надавали дичині. Це насамперед були газелі та антилопи. За часів Пізнього царств єгиптяни їли в'ялену на сонці або засолену рибу. Найбільше цінувалися кефаль, барабулька. З птахів вживали в їжу в солоному вигляді перепілок, качок, голубів. Птицю та рибу, окрім священних, їли у смаженому або вареному вигляді.

Для більшості населення м'ясо заміняла риба, що не переводилася в річках і каналах. До харчового раціону входили також молочні вироби (особливо сир і кисле молоко), солодкі страви, в які додавали мед, горіхи, рослинне масло і спеції. На свята пекли солодкий пиріг, начинням якого були фініки, інжир і горіхи.

Єгиптяни не вживали тільки бобів, бо вважали їх плоди нечистими. Пастухам іноді вдавалося поживитися м'ясом, загалом же їх харчовий раціон обмежувався хлібом та овочами. Меню заможних єгиптян було значно багатшим. Вони споживали м'ясо, зокрема дичину, хліб і пироги, молоко і сир, овочі та фрукти. М'ясні страви заможних гурманів були різноманітні і навіть вишукані, адже релігійне табу в Єгипті поширювалося тільки на свинину і в окремих номах – рибу.

Напоєм переважної більшості населення, бідноти, передусім, було пиво. Багаті вживали також вино, медові напої. Простий люд харчувався переважно ячмінними і пшеничними коржиками, пшеничною кашею, сушеною рибою, овочами (огірок, часник, цибуля, цибуля-нора). Хліба і пива вживали багато, тому їх виробництвом займались у спеціальних закладах – «будинок шану». При замішуванні тіста почали

використовувати закваску, з Нового царства з'являються дріжджі.

Пили в Месопотамії основному сикер – ячмінний напій різної міцності, схожий на квас або пиво. Чиста і холодна вода була делікатесом (її доводилося носити здалеку), до того ж користувалися нею обережно, побоюючись схопити якусь заразу. Населення споживало також виноградне вино, проте якість була невисокою, тому кращі його сорти завозилися з Вірменії та Сирії. У Месопотамії виготовляли фінікову горілку.

До ложок і виделок майже не вдавалися, страву брали руками просто з горщика. Значне місце займали переносні глиняні печі циліндричної форми, висотою близько метра, з дверцятами у нижній частині для подачі повітря та вигрібання золи, з решіткою ти пруттям всередині, на які клали паливо. Зверху ставили котел з двома ручками різного діаметру, іноді більше, ніж сама піч.

Досягнення представників давніх цивілізацій, народів Міжріччя, єгиптян, вироблені тут монументальні архітектурні форми, досягнення в сфері побуту мали великий вплив на розвиток інших культур, зокрема й античної.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Охарактеризувати умови розвитку ранніх держав.
2. Дати загальну характеристику видів господарської діяльності.
3. Порівняти рівень розвитку повсякденної культури давнього Єгипту і держав Міжріччя (заповнити таблицю):

Розвиток артефактів побутової культури ранніх держав

Назва країни	Види господарської діяльності	Ремесла	Типи поселення, житло	Інтер'єр, меблі	Одяг, взуття, прикраси	Їжа, система харчування	Артефакти побутової культури

ЛЕКЦІЯ 3

ПОБУТОВА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ

1. Умови формування грецької побутової культури.
2. Розвиток матеріальної культури та повсякденного життя греків.
 - 2.1. Види господарської діяльності. Ремесла.
 - 2.2. Транспортні засоби.
 - 2.3. Житлова архітектура давньої Греції.
 - 2.4. Побутові предмети стародавніх греків.
 - 2.5. Одяг стародавніх греків.
 - 2.6. Їжа. Бенкети.
3. Повсякденне життя греків. Сімейні традиції.

Основні терміни і поняття: давні греки, повсякденне життя греків, господарська спеціалізація, житлова архітектура, предмети побуту, сімейні традиції.

1. Умови формування грецької побутової культури.

Період античності охоплює майже півтора тисячоліття – з XI ст. до н. е. до кінця V ст. н. е. По суті, античність представлена тільки двома стародавніми державами – Грецією і Римом. Однак внесок цих держав у культуру людства був настільки великим, що Античність сприймається як поворотна епоха, найважливіший рубіж у світовій історії.

Давня Греція знаходилася в сприятливій природно-кліматичній зоні субтропіків – у північному Середземномор'ї. Грецька культура і цивілізація значною мірою були спадкоємицею традицій попереднього Крито-Мікенського царства. В історії давньої Греції виділяють такі періоди: XI–VIII ст. до н. е. – Гомерівський період, VII–VI ст. до н. е. – період Архаїки, V – остання чверть IV ст. до н. е. – період Класики, остання чверть IV ст. – I ст. до н. е. – період Еллінізму.

З падінням великої держави Олександра Македонського в I ст. до н. е. Греція була завойована Римом і увійшла до складу уже Римської імперії. Досягнення греків в галузі архітектури і будівництва, ремесел та транспорту, мистецтва і науки стали зразком для наслідування на багато століть.

Ми знаємо культуру Греції завдяки численним пам'ятникам архітектури і мистецтва, чудовим виробам ремісників, за збереженими письмовими джерелами і літературними творами того часу. Культурна спадщина античності настільки багата і різноманітна, що в історичній науці існують спеціальні галузі, що займаються вивченням тих чи інших його розділів.

Нижче ми зупинимося на характеристиці матеріальної культури Античності, розглянемо такі її провідні сфери, як сільське господарство, архітектура і будівництво, транспорт, ремесла, побут та ін.

Загальною економічною основою розвитку античного суспільства був *рабовласницький спосіб виробництва*, який передбачав практично повну особисту залежність раба від господаря. Раб в Греції був позбавлений власності, засобів виробництва і цивільних прав. Раби були зайняті на важких роботах у будівництві, рудниках і каменоломнях, у землеробстві, в ремісничих майстернях, в домашньому господарстві.

Найважливішою рисою матеріальної культури античних держав був *розвиток залізної металургії*. Залізо було матеріалом для виробництва зброї та знарядь праці і предметів озброєння – своєю міцністю і робочим яким воно величезною мірою перевершувало бронзу. Залізний інструментарій, у якій би сфері трудової діяльності не застосовувався, давав значний виробничий ефект, а це сприяло загальному підйому економіки.

У сфері технології в Античний період відбувається значний прогрес – виробничий цикл у кожному виді діяльності удосконалюється, відпрацьовуються сировинні й рецептурні навички, використовуються нові знання та дані наукових спостережень. Високого рівня досягає виробнича спеціалізація, що також сприяє вдосконаленню технологій в різних галузях. Усе це сприяло появі видатних досягнень матеріальної культури античного суспільства.

2. Розвиток матеріальної культури та повсякденного життя греків

2.1. Види господарської діяльності. Ремесла

Сільське господарство. Кліматичні умови були сприятливі для вирощування садових культур, оливкових дерев, винограду, лікарських рослин. Водночас тут було відносно мало земель, придатних для зернового землеробства. Гористий рельєф Балкан та Апеннін значною мірою підходив для розвитку тваринництва – розведення дрібної рогатої худоби.

В Греції продукти землеробства – високоякісні вина і оливкове масло – були одними з основних статей експорту. Судна, навантажені амфорами з винами і маслом, слідували з грецьких портів до найвіддаленіших провінцій. Водночас ці держави імпортували зерно, насамперед, пшеницю елітних сортів, вирощених на родючих землях Єгипту. Тваринництво давало різноманітний спектр продуктів – м'ясо, молоко, шкіру і вовну.

В орному землеробстві греки використовували тяглову худобу, плуги із залізними сошниками. Металеві коси, вила, граблі, садові ножиці та інші інструменти вони також широко застосовували в сільському господарстві. Для виробництва вина та оливкового масла служили спеціальні преси-давильні.

Зерно розмелювали на обертових жорнах, які приводилися в дію рабами чи тягловою худобою.

В Греції існувала певна територіальна спеціалізація в сільськогосподарській галузі. Так, основною землеробською областю була Спарта, розташована на півдні Балканського півострова, де ландшафтні умови були найсприятливіші для розведення зернових культур. Гориста місцевість Фессалія була відома своїми виноградниками. Виноградники та оливкові гаї оточували найбільше грецьке місто – Афіни.

Будівництво та архітектура. Ця область матеріальної культури Античної епохи відома з добре збережених споруд різного призначення – культовим, палацовим, громадським і житловим будівлям, мостів і доріг. Техніка будівельної справи, як і в попередню епоху ранніх держав, ґрунтувалася на використанні досить простих механізмів, якими служили колесо, блок, важіль, клин. Однак величезний крок вперед був зроблений в області конструктивних рішень, архітектоніки будівель та їх дизайну.

Найяскравішими пам'ятками архітектури Греції є храми і храмові ансамблі, присвячені численним богам античного пантеону. Для їх зведення використовувалися, здебільшого, різні породи будівельного каменю, насамперед мармур. Культові споруди максимальною мірою втілили у собі найкращі досягнення античної архітектури.

Храми давньої Греції мали завжди чіткі прямокутні обриси. Дах переважно двосхилий. Особлива увага приділялася оформленню входу з кількома ступенями і портиком. Найпомітнішою рисою храмової архітектури Греції були колони, що служили одночасно опорними і декоративними елементами.

Грецьке місто. Архітектура.

У грецькому місті центральним місцем була площа – агора – місце проведення різних зборів, виступів ораторів, політичних акцій. Площа звичайно прикрашалася зображенням богів і героїв у мармурі.

Особливим типом споруд, що вперше з'явилися в давній Греції, був амфітеатр, призначений, насамперед, для театральних видовищ. Амфітеатри будувалися під відкритим небом, дуже органічно вписуючись у рельєф місцевості.

Центром амфітеатру була кругла площадка-арена, навколо якої височіли, піднімаючись по схилах і поступово розширюючись у діаметрі, глядацькі ряди. Лави з високими спинками робилися з мармуру.

До сьогодні збереглися чимало античних амфітеатрів у самій Греції та провінціях. У сучасних Афінах, наприклад, у величезних амфітеатрах із чудовою акустикою, нерідко влаштовуються різні концертні вистави.

Ремесла. Спектр ремесел в античних державах був надзвичайно широкий і розрахований на задоволення потреб усіх верств населення. Як було зазначено вище, високий рівень ремесла визначався, насамперед, досконалістю технологічного процесу, продуманістю усіх його деталей, прекрасним знанням сировинних матеріалів і способів їх обробки. У кожній ремісничій галузі існувала спеціалізація – майстри виконували вузьке коло виробничих операцій, але досягали справжньої досконалості. Вироби ремісників Греції – керамічний посуд, тканини, металеві інструменти і зброя, предмети розкоші – служили важливою статтею торгового імпорту.

Зупинимося лише на деяких, найяскравіших прикладах розвитку античних ремесел.

Металообробка. В античну епоху майстри Греції були знайомі з обробкою заліза, міді, бронзи, срібла, золота. Звичайно, провідне значення мало залізоробне виробництво, що забезпечує інші види ремесел, сільське господарство, транспорт і військову справу необхідним знаряддям і пристроями. Греки прекрасно володіли навичками виплавки заліза з руди, яку добували в області Лаконіка і деяких інших районах Греції. Ковалі – фахівці в галузі обробки заліза – користувалися особливою пошаною, тому що вміли перетворювати природний матеріал у найрізноманітніші й потрібні речі. Ковальські майстерні були обладнані повітродувним хутром, горнами, оснащені різними інструментами – кліщами, молотами, ковадлами, вагами. Сцени роботи в кузнях дійшли до нас у вигляді зображень на декоративних керамічних вазах. Була відома гаряча і холодна обробка заліза. Лиття металу здійснювалося у формах, а в VII ст. до н. е. був відкритий спосіб спайки заліза, який давав змогу виготовляти великі металеві предмети.

Деревообробка. Вироби з дерева використовувалися в різних сферах господарства і побуту, і одним з яскравих прикладів майстерності античних деревообробників можна назвати виготовлення меблів. Традиції меблярів давньої Греції мають багато спільного з раннішими канонами виробництва меблів у Єгипті. Але греки внесли багато нового в це ремесло.

Грецькі дерев'яні меблі виготовлялися з великою майстерністю. Під час роботи нерідко використовувався токарний верстат, зокрема, для фігурного обточування ніжок. Часто меблі прикрашалися різьбленими візерунками, поліровкою. Характерною особливістю було оформлення нижніх ділянок ніжок у вигляді левових лап.

Ткацтво і виготовлення одягу. Основною сировиною для виробництва тканин в Греції були вовна та льон. Високоякісна вовна була продуктом тваринництва і використовувалася як для виготовлення одягу, так і для ткацтва килимів. В Греції кожна жінка, господиня будинку, мусила мати ткацький верстат і проводити за ним значну частину часу. Вовняні килими, виткані на домашньому верстаті, зазвичай доповнювали інтер'єр житла. Ткацтво, однак, було не тільки домашнім ремеслом – ним займалися і в спеціальних майстернях. Грецькі ткачі вміли виготовляти різноманітні сорти вовняних і лляних тканин, фарбувати їх, прикрашати орнаментом. Лляне полотно нерідко відрізнялося витонченістю, що було особливо цінним при виготовленні драпірованого одягу.

Керамічне виробництво. В античну епоху гончарство продовжує розвиватися і вдосконалюватися на базі попередніх традицій і досягнень. Величезне значення у розвитку цього ремесла мали сировинні умови – на території Греції були багаті запаси високоякісних керамічних глин різних сортів. Технічна база гончарства Античності включала гончарний круг та печі для випалювання, що давало змогу досягати досить високих температур. Їх вироби відрізнялися досконалістю форми і оригінальністю дизайну. Гончари розробили стандарти пропорцій і контуру посудин різного призначення. Це, наприклад, амфора – посудина для масла і вина з вузьким горлом, гострим дном, однією або двома ручками, кратер – посудина, у якій подавали воду під час трапез, мав широке гирло і різко звужувався до донця посудини, піфос – посудина величезних розмірів для зберігання зерна або води (нерідко сягали висоти людського зросту), ваза – посудина, що виконувала зазвичай декоративну функцію, з витончено окресленим горлом, вузьким дном, килик – невеликий посуд у вигляді кубка на ніжці, що використовувався для вина під час трапез. Були відомі і багато інших видів керамічних виробів.

Ювелірна справа. Це ремесло було одним із найпрестижніших у давній Греції, що пов'язано з великим попитом на предмети розкоші серед заможних верств населення античного суспільства.

Грецькі ювеліри працювали із золотом і сріблом, дорогоцінним та напівдорогоцінним камінням, кісткою, перламутром. Особливою досконалістю відрізнялася технологія виготовлення дрібної пластики і прикрас – були відомі прийоми лиття, кручення з тонкого дроту, ажурне різьблення, карбування, спайки. У період Еллінізму популярною стає емалева і скляна інкрустація. Форми та дизайн прикрас були надзвичайно різноманітні, тому що основними їх споживачами були жінки, костюм яких ряснів всілякою біжутерією. Це й обов'язкова головна діадема, браслети, кільця, намиста, шпильки для волосся. Що стосується чоловіків, то єдиною належною їм окрасою був перстень-печатка, що символізував статус вільного громадянина. При виготовленні таких перстнів грецькі ювеліри використовували

напівдорогоцінне каміння – халцедон, агат, онікс, яшму, обробляючи їх опуклим або поглибленим різьбленим рельєфом. Різьблене каміння мало назву *гемма*. Ця ювелірна прикраса стала надзвичайно популярною в античні часи – спочатку в Греції, а потім і в Римі.

2.2. Транспортні засоби

В античну епоху існували транспортні засоби двох видів – наземні та водні. Наземний транспорт – це різного роду колісниця і вози. Колісниця використовувалися, переважно, на полі бою і для урочистих виїздів. Бойові колісниця греків і римлян, запряжені кіньми, були маневреними, легкими і водночас захищеними.

Для пересування по вузьких міських вулицях заможні греки, а потім і римляни користувалися паланкіном, які несли на плечах раби.

У Греції значного розвитку отримав водний транспорт, що було пов'язано з географічним положенням античних держав і активними торгово-економічними зв'язками, які здійснювалися морським шляхом. У греків одним з найраніших типів морських суден був торговельний корабель округлої форми під вітрилами. Він був містким, але неповоротким і повільним.

Проте у IX ст. до н. е. з'явилися швидкохідні судна, модель яких була запозичена греками у фінікійців. Це були вузькі, довгі, низькобортні кораблі з 25 веслярами з кожного боку. Зброєю таких кораблів був гострий виступ-таран на рівні води, яким можна було пробити борт ворожого судна.

Цей тип судів отримав назву пентеконтери – довгі кораблі. У VIII ст. до н. е. в Коринті були побудовані перші трієри – швидкохідні військові кораблі складнішої конструкції, з екіпажами у 200 веслярів, що сиділи вздовж кожного борту на лавах, розташованих на трьох рівнях.

2.3. Міська і житлова архітектура давньої Греції

Уявіть собі, що ми знаходимося в давньогрецькому місті на одній із його вулиць. Що ми бачимо? Вулиці криві, засмічені, багато пилюки. Тротуарів немає. Вулиці грецьких полісів були кривими та настільки вузькими, що,

виходячи з двору, треба було стукати у двері, щоб, відчинивши їх, не вдарити перехожого.

Давньогрецька цивілізація – це цивілізація міського типу, і саме місто як плановий центр будь-якого грецького поліса, його населення були замовниками основних культурних цінностей цієї епохи. Тому логічніше почати розгляд культурних досягнень VIII–VI ст. до н. е. саме з планувальних рішень давньогрецьких містобудівників.

Якщо в Крито-мікенську епоху у вигляді міських центрів домінував царський палац, навколо якого розміщувалися будинки городян і вілли знаті, то для Гомерівської епохи XI–IX ст. до н. е. взагалі невідомі приклади міської забудови: населення цього часу тулилося у невеликих селах в дуже примітивних будинках, споруджених із необпаленої цегли. Загалом для цих двох періодів характерна відсутність чіткого планування поселень і хаотичність забудови.

Найважливіша особливість міст Архаїчного періоду – це поява регулярного планування, викликаного до життя інтенсивною грецькою колонізацією і пов'язаною з цим активним містобудуванням греків на нових освоєваних територіях. Імовірно рівні ділянки землі колоністів нового поселення, тобто в земельній окрузі, використовувалися для міської забудови і мали чітко організовану планувальну схему нового поселення – колонії. Отже, в Архаїчний період регулярна система забудови використовувалася тільки в грецьких поселеннях-колоніях, відбудовувалися майже виключно «з нуля», на незаселених раніше територіях. Метрополію цей процес поки не торкнувся.

Ще одне нововведення – це поява нових типів громадських споруд, раніше зовсім невідомих грекам, але які стали неодмінною приналежністю міської забудови будь-якого нового поліса. З'являються храми – головна полісна святиня, місце проживання бога-покровителя громади, місця, де зберігалася скарбниця. Цікаво, що в Гомерівський період храмів як окремої архітектурної споруди у греків не існувало. На Криті і в палацах ахейських владик культ богів відправлявся в святилищах, які планово входили в єдині палацові архітектурні комплекси і окремими спорудами не були. В Архаїчний період стали будуватися храми полісним богам, покровителям громади.

У VI ст. до н. е., з народженням так званої ордерної системи, остаточно набули свої характерні риси два типи грецьких храмових колон: доричний та іонічний. У V ст. до н. е. з'являється колона коринфського ордера як варіант іонічного, вища і стрункіша, верхня частина якої виконувалася у вигляді чаші з листя аканфа.

В Греції було сформовано три основних типи колон – доричний, іонічний і коринфський. Вони розрізнялися пропорціями самої колони і оформленням її капітелі – верхньої частини. Дорична колона вважається

найраннішим типом. Вона масивна, широка, прикрашена рельєфними вертикальними жолобками – канелюрами. Капітель представляла собою просту прямокутну плиту. Іонічна колона – пізніша за часом появи – тонка, струнка, з капітеллю, оформленою з використанням декоративних спіральних завитків (волюта). Коринфська колона, назва якої походить від міста Коринф, мала дуже охайну, пишну капітель у вигляді листя і квітів (аканф). Своєрідним, чисто грецьким різновидом колон була каріатида – опора у формі жіночої фігури, загорнута у драпірований одяг. Популярною деталлю прикраси грецьких храмів був фриз – бордюр із рельєфними зображеннями, оперізуючий будівлю по периметру під дахом. Усі основні принципи й елементи храмових будівель давньої Греції стали класичними для світової архітектури – вони були сприйняті римськими будівельниками, а пізніше отримали широке поширення в період європейського Відродження і збереглися практично до сьогодні.

В Архаїчний період з'являються також нові типи архітектурних споруд, без яких було немислиме полісне життя, – вар, булевтерії, палестри, гімнасії, театри, стадіони, громадські водозабірні споруди. Стоя – це довгі галереї-портики, зазвичай з одним або двома рядами колон і зі стіною по одній із довгих сторін. Це було улюблене місце зустрічей, бесід і відпочинку громадян поліса, яких залучали сюди комфортні умови спілкування – тінь, прохолода, зручність зустрічей. Із становленням полісних порядків і з появою органів політичного управління міста, полісна рада (*буле*) – необхідність в спорудженні спеціальних будівель для засідання булевти стала очевидною.

Палестри – спочатку просто огорожені ділянки, які служили для занять гімнастикою і проведення кулачних боїв. Давні греки не уявляли свого життя без занять спортом, які давали змогу громадянину поліса формуватися гармонійно розвиненою і фізично досконалою особистістю. Надалі розвиток палестри привело до появи гімнасії, призначеної вже для різних фізичних вправ підростаючого покоління, що формувало у нього колективістську в своїй основі полісну свідомість. Саме це викликало до життя народження таких споруд, як стадіони, де азартний дух змагання давав змогу затвердити дух фізично досконалого і готового до захисту свого полісного колективу, громадянина.

З появою давньогрецького театру громадяни стали будувати спеціальні театральні споруди, без яких уявити собі вигляд грецького міста-держави неможливо.

Отже, в Архаїчний період головний акцент у містобудуванні – це поява в оформленні полісу громадських споруд, значення яких сильно зростає. У зв'язку з цим падає значення укріпленого аристократичного акрополя і посилюється значення міської площі – агори, що стала місцем засідання народних зборів і виконання функції торгівлі та обміну. Тепер оборонними стінами і укріпленнями обносять уже все місто, а не тільки акрополь, що

свідчить про посилення демократичних тенденцій у житті колективу громадян міста-держави і падінні сили і авторитету аристократії.

Класичну епоху з погляду містобудування характеризують такі явища, як поява містобудівної теорії, перебудова деяких міст метрополії за регулярної схеми.

Уже в I пол. V ст. до н. е. в Греції з'являються перші міста з регулярною прямокутною сіткою вулиць, що знаменує важливий поворот у системі містобудування власне Балканської Греції. Природно, нові прийоми планування не торкнулися здебільшого старих міст. Властиве їм хаотичне розташування вузьких і кривих вулиць, що виникали у наслідок стихійного зростання міста, насилу піддавалося упорядкуванню.

Так зване «регулярне» місто і планувальні ідеї, що лежать в його основі, пов'язують з діяльністю архітектора, філософа і вченого Гіпподама з Мілета. Однак, імовірніше, нові методи планування міст, як уже згадувалося, були викликані до життя інтенсивною грецькою колонізацією VIII–VI ст. до н. е. і пов'язаною з нею активною містобудівною діяльністю в колоніях. Імовірно, Гіпподам теоретично розробив, а потім пропагував нові планувальні ідеї регулярної забудови, що з'явилися ще в Архаїчний період.

Зазвичай, так звана «Гіпподамова схема» включає в себе регулярність забудови, за якою створювалася прямокутна сітка вулиць міста, що не залежала від рельєфу місцевості. Варто зазначити також принцип районування, при якому кожен район забудови мав регулярне планування, незалежну від планування інших районів. Ще один елемент – принцип зонування, коли громадський центр відділяється від місць торгового обміну. Виділяються портові частини міста разом з відповідними обслуговуючими спорудами (доки, причали, арсенали, склади).

Якщо розглядати розвиток громадських споруд від епохи Класики до Еллінізму, то для V–IV ст. до н. е. помітно те, що вони продовжують удосконалюватися з архітектурного погляду. Деякі булевертії об'єднуються у єдиний комплекс з театром (Мегаллополь), палестри еволюціонують у гімнасії, виникають арсенали (Пірей) і т. ін.

За цими принципами були організовані такі міста Греції як Мілет, після зруйнування його персами під час Греко-перських війн, афінський порт Пірей, Родос, Кнід – дорійське портове місто на одному із півостровів у південно-західній частині Малої Азії, Олінф, розташований на півострові Халкідіка та ін.

У IV ст. до н. е. чітко визначилася полярність між бідними і багатими громадянами при формальній зовнішній їх рівності. Це виразилося в будівництві однакових за площею будинків, внутрішнє планування деяких із них, декор стін, прикраси мозаїчних підлог і розкіш різко контрастували з убогістю обстановки і убогістю інтер'єрів будинків збіднілих громадян.

У період Еллінізму відбуваються радикальніші зміни. З'являються такі архітектурні типи споруд, як царські палаци, грандіозні усипальниці (Галікарнаський мавзолей), бібліотеки в Олександрії, Пергамі, Антіохії, будівлі мусейона (Олександрія, Антіохія), специфічні споруди (Фароський маяк в Олександрії і так звана «Вежа вітрів» в Афінах) і т. ін.

Насамперед, при зведенні нових міст враховувалися кліматичні та екологічні фактори: температура повітря, напрямок пануючих вітрів, водопостачання та якість питної води, близькість моря або торгових шляхів. Як і раніше, міста будувалися за регулярною схемою, але з погляду їх оборони це була уже не єдина сітка плану, а регулярне планування їх окремих частин і кварталів. Ця ж обставина вимагала пильної уваги до фортифікаційних особливостей оборонних стін міст – життєво необхідних в умовах іноетнічного середовища і численних військових зіткнень елліністичних владик.

Очевидне функціональне розчленування громадського центру міста, коли обов'язково формувався власне громадський центр, де розміщувалися головні полісні святині і приміщення для магістратів (своєрідний еквівалент акрополя архаїчного часу). Але тепер уже на цій цитаделі могли розташовуватися і гарнізони царських військ.

У найбільших містах з'являється позбавлена торгових функцій площа – агора, призначена для засідань народного зібрання, де могли знаходитися тільки громадяни елліністичного поліса. Тут же розташовувалися гімнасії, портики, вар. Місця для торгівлі, які могли відвідувати і негромадяни, концентрувалися на спеціальній торговій площі, що розташовувалася поза зоною громадських споруд, як правило, поблизу порту або торгових комунікацій.

Отже, спостерігається поділ раніше єдиного центру поліса на дві частини – громадську і ділову. Крім цього, в столиці будуються забуті греками з часів крито-мікенської цивілізації парадні споруди – розкішні царські палаци.

Житлова архітектура давньої Греції.

Оселя грецької родини приховувала приватне життя від стороннього ока. Глухі стіни будинків з невеликими віконцями під карнизом – це усе, що можна було побачити з вулиці. Двері та вікна кімнат виходили на внутрішній двір – перистиль, оточений тонкими колонами. Спершу житло складалося з трьох-чотирьох кімнат.

Житлова архітектура мала свої традиції. Горбкуватий рельєф грецьких міст не сприяв чіткому плануванню вулиць, забудова часто була досить безладною. Навіть сьогодні стара частина грецької столиці Афін являє собою справжній лабіринт, орієнтуватися у якому вельми складно.

Типовий міський житловий будинок давньої Греції – двоповерховий, фундамент якого складений з каменю, а стіни – з цегли. У житловій архітектурі використовувалося дерево. Двері та віконні рами також робили з дерева, яке вважалося дорогим матеріалом.

Поширеним будівельним прийомом було покриття стін штукатуркою зовні і всередині, нерідко у кілька шарів. Верхній шар забарвлювався і полірувався, що давало змогу домогтися «мармурового» ефекту.

Античне житло було особливим замкнутим простором, відгородженим від зовнішнього світу. Усі приміщення були звернені обличчям до внутрішнього дворику, а на вулицю вони виходили глухою стіною. Вікон було не багато і вони мали вигляд вузьких щілин. Скло ще не використовували, а прикривали вікна віконницями. У такий спосіб, оселя грецької родини приховувала приватне життя від стороннього ока.

Житлові будинки Класичного періоду не збереглися, до сьогодні дійшли тільки окремі фундаменти й підстави стін. Поряд із цими фрагментами відтворити зовнішній і внутрішній вигляд помешкань дають змогу їх детальні описи, наприклад, зроблені римським архітектором Вітрувієм. Аж до епохи Еллінізму житлові будинки не мали великого суспільного значення: вільні чоловіки більшу частину часу проводили поза домом, жінки вели замкнутий спосіб життя і в громадських справах практично не брали участь. Зменшенню ролі житла сприяв також жаркий південний клімат, тому їх зовнішньому і внутрішньому устрою греки не приділяли особливу увагу, і будинки заможних громадян значно не відрізнялися від будинків бідноти. Матеріалом для побудови були необпалена цегла і дерево, для фундаменту використовувалося каміння, а дах покривався черепицею. Стіни були тонкими, а будинок загалом не був укріпленою спорудою.

Основна форма давньогрецького будинку – мегарон. Це подовжена прямокутна будова з входом в торці, бічними стінами і колонадою (портиком) спереду. Однокімнатне помешкання з часом трансформувалося в багатокімнатне житло. Житлові приміщення не виходили безпосередньо на вулицю, а групувалися близько перистиля,

внутрішнього відкритого дворика, оточеного колонами. Часто його прикрашав басейн або водойма. Перистиль відомий з IV ст. до н. е., але особливого поширення набув у період Еллінізму і в античному Римі.

Житло ділилося на чоловічу і жіночу половину.

У чоловічій половині (*андрон*) була кімната, де господар будинку приймав відвідувачів та друзів, влаштовував симпосії. Тут же була головна кімната будинку з вогнищем або жертovníком Гестії (богиня миру, сім'ї та домашнього затишку), навколо яких збиралася вся родина. Жіноча частина (*гінекей*) – віддаленіша, там жили господиня будинку, її маленькі діти, незаміжні дочки і служниці.

Інтер'єр грецьких жител до епохи Еллінізму відрізнявся простотою. Стіни розписували темперою (фарби, що готуються на основі сухих порошкових мінеральних пігментів), наносячи на штукатурку. Здебільшого, розпис був одного кольору, наприклад, три окремих кольорових горизонтальних поля: біле, жовте і червоне. Червоний був улюбленим кольором греків. Якщо стіну покривали фарбою цілком, то на підлозі проводили цокольну смугу білого або жовтого кольору. Пізніше з'явився розпис, що імітував кладку з тесаних кам'яних блоків.

Орнамент у давній Греції мав виключно декоративну, а не символічну функцію. Його основні мотиви – рослинний орнамент (пальмета, меандр, іоніки, кима, листя аканта, букранії). Єдиний стиль панував в усіх видах образотворчого мистецтва. Мальовничий і рельєфний декор стін, підлоги і стелі повторював малюнок, який наносять на метал, тканини, ювелірні вироби, кераміку і т. ін. Рослини, тварини і сама людина могли зображуватися як у природному вигляді, так і стилізовано.

Підлогою в багатьох будинках слугувала утоптана земля, для другого поверху використовувалося дерев'яне перебиття. У багатших будинках підлогу робили мозаїчною. Найчастіше мозаїку викладали з відшліфованої гальки чорного і білого кольорів, іноді додавали червону і сіру. Найпопулярніший малюнок – коло, вписане в квадрат. Ще з часів Архаїки поширене окреслення мозаїчним малюнком контурів окремих предметів меблів або інтер'єру, наприклад ложа. Для чудової мозаїки періоду Еллінізму використовували понад 50 різновидів спеціально огранених кубиків (тессер) з мармуру, скла, блискучого колотого кварцу і т. ін. Складні, розкішні елліністичні мозаїки демонструють різноманітність сюжетів і матеріалів, майстерність виконання. Вони зображують тварин і людей, рослини і птахів. Один із улюблених сюжетів, зокрема в Римі – голуби. Мозаїка з Пергама отримала назву «Будинок з непідметеною підлогою», оскільки художник майстерним малюнком створив враження сміття, розкиданого по підлозі.

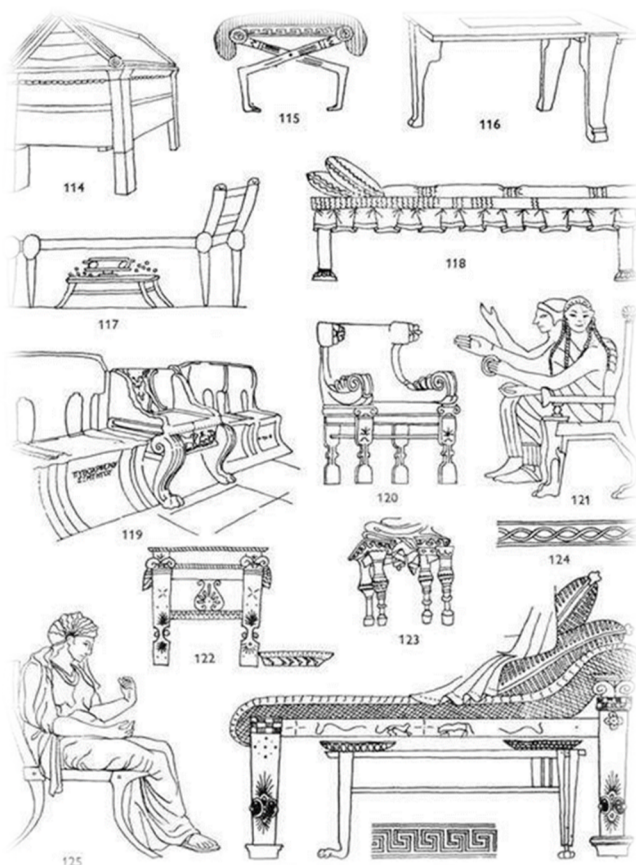
Стелі були плоскими або з оголеною балочною конструкцією, а з IV ст. до н. е. їх починають розписувати. Один від одного приміщення відокремлювали завіси. Греки використовували багатобарвні, ткані

традиційними орнаментами драпірування для оформлення інтер'єру, розвішуючи тканини по стінах, майстерно драпіруючи їх або прикрашаючи ними предмети меблів. Навіть скульптури і архітектурні споруди вважалися закінченими, лише будучи розфарбованими.

2.4. Побутові предмети давніх греків

Меблів у будинку було небагато. Оригінальні грецькі меблі не збереглися, і уявлення про них можна скласти лише непрямим шляхом, завдяки малюнкам на вазах, рельєфним зображенням, які свідчать про високий рівень меблевого виробництва. Існували самостійні професії столяра, тесляра, мебляра. У майстернях працювали як раби, так і вільні громадяни. Використовувалися рубанок, токарний верстат і багато інших інструментів. Греки володіли складними технологіями: робили шпон, могли створювати гнуті форми, прикрашали меблі інтарсією (мозаїкою по дереву).

Меблі були витончені, прості і зручні. Найважливішими предметами у побуті були скриня для зберігання речей, ложе для сну та їжі. Високі лежа – кліні – мали раму, профільовані ніжки і похиле узголів'я. На них клали матраци, подушки, прикрашали красивими покривалами. Стіл – другорядний предмет побуту. Крім робочих, використовувалися переносні обідні столики – трапедзи круглої, прямокутної, трапецієподібної форми, які найчастіше мали три ніжки. Вони були невисокі, і після їжі їх клали під лежа (стіл був нижче лежа).

Меблі для сидіння різноманітні і багаті. Це табурети, зокрема складаний Х-подібної форми (раб зазвичай носив його за своїм паном), лавки, парадні крісла, що нагадували східний церемоніальний трон. Останні виготовлялися іноді навіть із мармуру (як крісла в першому ряді театру). Для повсякденного вжитку використовувався елегантний стілець з серпоподібними ніжками – клісмос. Він був популярний протягом усього періоду античності, користувалися ним переважно жінки. У греків були ще лежа для читання, письма й навіть для бенкетів. Вони їх покривали м'якими й пухнастими тканинами, що вирізнялися

ніжністю і яскравістю кольорів. Одна або дві туго набиті подушки підтримували тіло в напівсидячому положенні або служили опорою для ліктів.

У побуті у греків було кілька видів столів – простий робочий стіл на чотирьох ніжках, обідній (трапезна), і зовсім маленький, що нагадує нічний столик. Стільці робили переважно із твердого дерева, а трони для богів і правителів – з мармуру. Майже усі вони були прикрашені красивим орнаментом. Інколи їх покривали м'якими шкірами, килимами або подушками.

Найважливішим предметом домашніх меблів було ложе, або клиня. Ложе слугувало не тільки для сну і відпочинку, але й трапез. Ложе часто було розраховано на кілька чоловік і виглядало досить масивним.

Сировиною частіше були сосна, клен і бук. Дерев'яні частини ліжка, які не закривалися тканинами, – ніжки й спинки – робилися особливо ретельно. Ніжки прикрашалися різьбленням або виточувалися. Інші частини часто покривалися золотом, сріблом або слоновою кісткою.

Постіль багатії людини складалася з товстих вовняних покривал, які служили для підстилки замість матраца. Іноді під покривала підстиляли овечі шкіри. Замість ковдр використовували плащі або особливі цупкі покривала. Давні греки спали без одягу і часто ним же й накривалися. Значно пізніше після описів Гомера греки почали використовувати матрац, що складався з полотняного або вовняного чохла, який набивався сумішшю з вовни й пір'я. Цей матрац покривали ковдрами. Подушки доповнювали постіль.

Використання гарячих або холодних ван було дуже поширене в Греції з найдавніших часів. Чоловіки й жінки не тільки купалися в морі та річках, а й у ваннах, приготовлених вдома. Під триніжком розкладали вогонь. На нього ставився мідний посуд, у якому нагрівалася вода, що виливалася потім у чан і змішувалася там з холодною. Цей обов'язок зазвичай покладався на жінку, і виконували його служниці, дочки, а іноді й самі господині. У будинку також були різноманітні предмети з бронзи – масляні світильники, жаровні, триніжки та інше начиння.

2.5. Одяг давніх греків

Побут греків складався під впливом природно-кліматичних умов Балканського півострова. Під спекотним сонцем вони носили легкий одяг без рукавів. Одяг Античного періоду мав досить характерні риси.

У грецькому костюмі Класичної епохи знайшли втілення естетичні ідеали античного суспільства: гармонія, ясність, досконалість пропорцій і ритму. Давні греки створили особливий тип одягу – драпірований костюм. Він дуже простий: прямокутні тканини драпірувалися на фігурі різними

способами, створюючи складний і різноманітний ритм складок, що демонструє красу людського тіла, надає одягу індивідуальність і пластичність. Форми драпіровок співзвучні основній архітектурній формі того часу – висока канілірована (складнорифлена) колона.

Матеріал – вовна і льон. Тканини вироблялися ручним способом на вертикальному ткацькому верстаті. Вони виходили пухкими, типу сучасного крепу, і добре драпірувалися. Одяг була поліхромний. В епоху архаїки були поширені тканини з малюнком, але в класичний період вони витісняються гладкими однокольоровими: червоними, жовтими, зеленими з вишитою, витканою чи розфарбованою облямівкою.

Улюблений колір – білий. Найпоширеніші види одягу – хітон і гіматій як для чоловіків, так і для жінок.

Чоловічий хітон складався з прямокутного шматка тканини розміром 1×1,8 м, складеного навпіл у пайовому (долевому) напрямі й скріпленого двома застібками – фібулами на плечах. Бічні сторони зшивали і підшивали низ (непідшитий поділ – знак жалоби або рабства). Хітон, як правило, був коротким, до колін, і підперізувався одним або двома поясами. Для більшої свободи рухів могли відстебнути пряжку і спустити його з правого плеча, наприклад для стрільби з лука або інших вправ. Довгі хітони носили жреці, посадові особи, актори та учасники священних ігор.

Раби, селяни, ремісники ходили в грубих вовняних хітонах, спущених з правого плеча (екзомісах), а то й просто в пов'язках на стегнах.

Гіматій – верхній одяг, проте чоловіки (спартанці) найчастіше носили його без хітона, надягаючи прямо на тіло. На усіх урочистих зборах, ходах греки з'являлися в гіматіях.

У гіматія (плаща) – довгого прямокутного шматка тканини (2,9×1,8), одну закладену складками полу спускали на груди з лівого плеча, тканину, що залишилася, розпрямляли на спині і пропускали під правою рукою, залишаючи праве плече відкритим, потім, уклавши її красивими складками, перекидали через ліве плече на спину. Це був найпоширеніший спосіб носіння гіматія. Вільний

кінець можна було також накинути на праве плече або перекинути через ліву руку.

Одяг воїнів-гоплитів включав в себе, крім хітона і хламіди, обладунки, що відрізнялися функціональною досконалістю і художнім оформленням. До них додавався шолом – спочатку простий, згодом складніший, з гребнем, пір'ям або кінським хвостом; панцир – металевий або шкіряний з нашитими металевими бляхами і поножі. Обладунки прикрашалися карбованим орнаментом, малюнками на міфологічні сюжети і т. ін.

Іонійський хітон робили з двох широких шматків тонкої гофрованої тканини. На плечах і руках до зап'ястя переднє і заднє полотнище скріплювали шпильками, потім хітон підперізували хрестоподібно і драпірували колпос. Верхнім одягом був гіматій, і при виході на вулицю його краєм прикривали голову. Жінки з бідних станів носили той самий одяг, проте він був простіший, менший за обсягом, без пишної драпіровки. Тканини не відрізнялися яскравими фарбами і не прикрашалися багатю облямівкою.

Жіночі хітони були двох типів: хітон з відворотом – діпloidій і широкий іонійський хітон. Перший був, як і чоловічий, прямокутний шматок тканини. Відмінність полягала у тому, що верхній край відгинають, утворюючи відворот – діпloidій, що додає особливу мальовничість жіночого костюма. Діпloidієм мав різну довжину (до грудей, талії або стегон), прикрашався вишивкою або робився з тканини іншого кольору (в період еллінізму), що підкреслювало вишуканість жінки. Хітон підперізувався один або два рази, надлишок довжини утворював своерідний напуск – колпос. Спартанські дівчата не зшивали хітон з правого боку, і виходив старовинний *непλος* (прізвисько спартанок – голі стегна). Захищаючись від сонця, дощу, нескромних поглядів, а також на знак жалоби жінки покривали голову *діпloidієм*. Рабині не носили гіматії, їхній хітон був коротше прийнятого в середовищі вільних жінок.

Капелюх надягали тільки в дорозі. Вони мали широкі поля і захищали мандрівників від пекучого південного сонця або від дощу, який в тих краях траплявся нечасто.

Взуттям для чоловіків і жінок служили переважно сандалі. Шапок зазвичай не носили, а під час подорожей покривали голову круглим фетровим капелюхом з полями. Багато греків ходили босоніж майже весь час, особливо вдома. Виходячи на вулицю, надягали шкіряні сандалії або черевики, сплетені із ремінців. Мандрівники та наїзники носили високі півчобітки. Окрім простих сандалів, елліни уміли шити напівчеревики із задником, а також чобітки на шнурованні, що підкреслювали стрункість ніг.

Зачіска греків була дуже схожа на східну. У період архаїки чоловічі зачіски відрізнялися простотою ліній і силуетами були схожі на жіночі. Це були довгі пасма, завиті в спіральні локони, або волосся, заплетене в коси і укладене в красиві низькі пучки. Часто волосся підбиралося під стрічку, яка охоплювала всю голову. Чоловічі зачіски робилися з довгого, ретельно скрученого волосся, яке спадало на плечі і спину. Найпоширенішою була зачіска з кіс, заплетених за вухами. Коси в два ряди кільцем обвивали голову. При цьому на лобі волосся вкладалося у

густий чубок з дрібних кільцеподібних або серповидних локонів.

Давньогрецькі майстри, володіючи великим смаком і почуттям гармонії, завжди створювали свої зачіски з урахуванням віку, особливостей обличчя і фігури.

Після цих зачісок у V–IV ст. до н. е. з'явилися маленькі акуратні перуки з підстрижених, завитих кучерів. Завивці в цей час приділялася велика увага.

У період розквіту Афінівської держави в чоловічих зачісках поступово з'являється деяка жіночність, наприклад, зачіска Аполлона Бельведерського. Вона виконана із завитих довгих пасом, покладених над чолом витонченим легким бантом. В жіночих зачісках переважали чіткі обриси пучків і вузлів. Набули великого поширення туго укладені на потилиці пасма. Ця зачіска називалася «зачіскою гетери». З часом вона ускладнилася, стала робитися зі скрученого волосся з застосуванням каркаса і отримала назву «грецький вузол». Така зачіска вважалася класичною в Стародавній Греції.

Греки знали багато секретів цілющих косметичних засобів, в країні панував культ людського тіла, зачіски виконувалися майстерно і з великою ретельністю: і жінками і чоловіками застосовувалися різні методи плетіння пасом волосся і завивок на залізні стрижні, які називали каламісами, а майстрів, які виконували цю роботу, називали каламістрами.

Робилися зачіски довго, оскільки були складні у виконанні, водночас користувалися рослинними ароматизованими порошками з відтіночними ефектами. Більшість жінок прагнули мати попелясте або золотисте волосся. Важке і густе волосся гречанок майстерно прибиралося з великою винахідливістю у вузли на потилиці, прикрашалися зачіски діадемами,

намистом, обручами і стрічками. Прикраси і стиль одягу і зачісок відповідали усьому укладу життя еллінів. Подання про зачіски гречанок ми можемо отримати, розглядаючи твори мистецтва древніх греків: пишне волосся, завите в локони, розділене на прямий проділ, з чола і боків зачесане назад і прибране на потилиці у вузол. Гречанки охоче користувалися для причісування послугами перукарів. Звичайними інструментами цих людей були гребінці, ножиці для волосся, ножиці для нігтів, бритви, дзеркала, серветки і щипці для завивки. Волосся душилося особливими запашними есенціями, потім їх розчісували і завивали. Фарбування волосся також було відомо грецьким жінкам; починаючи з V ст. вони вміли робити волосся чорним або білявим.

Довге волосся, яке відрізняло тоді шляхетних громадян, мало робити їх схожими на єгипетських або ассирійських вельмож. Водночас волосся вільно спадало, розділене на окремі локони, що падали на спину або перекидалися по сторонах на груди; то відкидалося назад у вигляді довгих кіс або у вигляді одного загального пучка, перехопленого стрічкою. Нечисленні свідчення показують, що вже з досить ранніх часів грекам було відоме використання бритви та різних засобів для видалення волосся. Але як загальновизнане правило греки перестають носити бороду тільки з часів Олександра Македонського. Стрижка бороди або, навпаки, відпускання її служили в різний час ознакою смутку.

У зачісках греки дотримувалися моди. Волосся у чоловіків ставало все коротшим, а обличчя були гладко голені. Жінки зі свого волосся робили складні зачіски, прикрашені стрічками, діадемами, шарфами або сітками.

2.6. Їжа. Бенкети

Земля, зігріта сонцем, щедра до своїх мешканців. Здається, що варто тільки простягнути руку, як вона тяжіє під гроном прозорого винограду. При такому достатку немає нічого дивного в тому, що трапеза займає далеко не останнє місце в житті грека, який віддає перевагу їжі простій, обов'язково з найсвіжіших продуктів, водночас страви мали бути красиво сервіровані.

Сніданок припадав на ранні ранкові години, вдень був обід, а ввечері – вечеря. Перший міг складатися всього лише із шматка хліба, змоченого у вині, а вечеря – з ячмінної каші. З переходом до класики час обіду зсувається до вечора у зв'язку з тим, що основну частину дня вільні греки проводили в громадських місцях.

Традиційна грецька кухня формувалась під впливом найближчих сусідів: країн Середнього Сходу і Балкан. Це проявляється в любові греків до м'ясної їжі, густо приправленої спеціями. З м'яса у великій честі ягнятина, баранина або телятина, свинина і птиця значно їм поступаються.

Судячи з поем Гомера, головними продуктами харчування греків у ті часи були хліб (пшеничний або ячмінний), м'ясо і вино. Саме ці продукти і становили основу харчування протягом багатьох століть, утворивши так звану європейську їстівну тріаду.

Їли, переважно, ячмінний хліб, пшеничний був занадто дорогий. Однак з часів Солона, починаючи з VI ст. до н. е., навіть ячмінний хліб доступний уже далеко не всім. Кожна сім'я пекла його для себе, але в V ст. до н. е. з'являються професійні пекарі. Пекарні тримали вільні громадяни, працювали ж у них переважно раби. Хліб випікали з різною борошна, з дріжджового та прісного тіста, існував навіть дієтичний хліб, який виготовляли без солі.

М'ясо – основний продукт харчування аристократії. Його готували різними способами, часто просто смажили на рожні (вертелі), господар ділив його на порції з урахуванням займаного положення і заслуг тієї особи, якій призначався. Біднота харчувалася всілякими кашами або круп'яними юшками. Крім того, в раціон обов'язково входили овочі, хоча овочевий стіл не був так багатий, як зараз: капуста, цибуля, часник, салат, стручкові (горох, боби), ріпа, земляна груша. Вживали сир, кисломолочні продукти, а також рослинна (оливкова) олія.

Починаючи з епохи Архаїки все більшого значення набувають риба і морепродукти. Спочатку їх могла дозволити собі біднота, але поступово вони стають усе дорожчими і тому недоступними простим людям.

Більшість страв готуються або заправляються оливковим маслом. З прянощів воліють м'яту, чебрець, материнку, корицю і запашний лимонний сік. До речі, свіжовичавлений сік лимона додається майже в усі страви, а ось мелена кориця може додаватися в томатний соус.

Відмінна риса грецької кухні – величезний асортимент закусок, які готуються з м'яса, риби або овочів. З гарячих страв у Греції популярна мусака. Зазвичай це запіканка з м'ясного фаршу, картоплі чи баклажанів, помідорів та яєць. В селах, у яких зазвичай була лише одна значних розмірів піч, десь біля полудня з кожного будинку виходив «посланець», тримаючи в руках величезне глибоке деко з напівфабрикатом обіду для усієї родини. Листи засовували у піч, а через кілька годин «посланці» поверталися за готовим обідом.

Вино було неодмінним атрибутом античної цивілізації. Його греки, як правило, розбавляли водою. Пити нерозбавлене вино вважалося варварством. І Греція загалом, і окремі її райони славилися відмінними винами. Відомі хіоське, коське, родоське та ін. Вина були різноманітні: білі, золоті, червоні, чорні, кріплені, солодкі, легкі. Багаті люди вживали витримані вина, біднякам же доводилося задовольнятися вином, виготовленим з вичавок.

Уже в Класичну епоху (з V ст. до н. е.) в Греції розвивається мистецтво кулінарії. У період архаїки греки дізналися багато цікавого про різні країни, їх звичаї, зокрема, познайомилися і з кухнею цих країн. Все більше з'являється нових рецептів, все досконаліші стають грецькі кухарі, виникає мода на

кулінарні книги. Виходять не тільки практичні, але й теоретичні праці з кулінарії, цим займаються навіть філософи.

У Спарті вільні громадяни влаштовують спільні трапези – фідітії. Кожен спартиат робить свій внесок продуктами (вино, сир і т. ін.) або грошима. Улюбленою і традиційною стравою були знамениті «чорні юшки» зі свинини (суп готувався з вареної свинячої крові, свинини і оцту, який запобігав згортанню крові під час варіння). Люди похилого віку віддавали молодим м'ясо, традиційно віддаючи перевагу ющі. Крім того, спартанці суворо стежили за тим, щоб не допускалися пияцтво і розгул. Напиватися не заборонялося лише рабам, які у п'яному вигляді було для молодих спартанців наочний приклад шкоди пияцтва.

Згодом на етикет столу в Давній Греції суттєво вплинуло сицилійське й малоазійське кулінарне мистецтво. Певною мірою були запозичені й застільні звичаї перського і лідійського царських дворів. Так, головне застільля почали призначати на пізнішу пообідню або вечірню пору, ввійшли в моду також застелені покривалами бенкетні ложа, заввишки майже такі самі, як і рівень обіднього столу. На кожному із таких лож улаштовувалися по двоє чоловіків; натомість жінки і діти, як і раніше, сиділи за столами. Жодних складних правил етикету за столом у давнину не знали. Гарним тоном вважалося черпати супи чи соуси скибкою виїденого хліба або просто однією ложкою. Після їжі очищали руки хлібом або духмяною глиною. Після страв бралися за вино.

3. Повсякденне життя греків. Сімейні традиції

Грецькі чоловіки були зайняті заробітком грошей для сім'ї, основною функцією жінки було виховання дітей і керування домашнім господарством. Навіть якщо сім'я дозволяла собі мати рабів, грецькі жінки були зобов'язані весь час працювати разом з ними.

Чоловіки більшу частину дня проводили за межами оселі – у місті, займаючись власними справами. Про виховання дітей здебільшого дбала мати, яка майже не мала вільного часу. Щоправда, жінок допускали на вистави в

театр, відвідування якого залишало яскраве враження на тривалий час. Одружуватися, мати родину могли тільки вільні люди.

Голова сім'ї мав дуже сильну владу. Ним, зазвичай, був батько. Якщо батько вмирав, його влада переходила до старшого сина, і в цьому випадку найстарший з живих братів ставав тим, що називалося *pater familias*.

Чоловіки, переважно, були набагато старші від дружин. Шлюб укладався лише для продовження роду. Під час обряду, що відбувався в оселі чоловіка, співали шлюбні пісні та приносили жертви домашнім богам-покровителям. Діти перебували під владою батька. В Афінах відома була історія про одного архонта, який у покарання за погану поведінку віддав свою доньку на поживу коню. В принципі у греків батько мав абсолютне право на життя і смерть своїх дітей. Навіть без будь-якої провини з їхнього боку він мав право їх убити.

Роль жінки у вихованні дітей не була велика. З самого початку діти доручалися годувальницям. Хлопчики дуже рано починали вчитися не вдома. Дівчата залишалися з матерями, але їх виховання було дуже поверхнєве. А коли приходила черга одружувати або видавати заміж дітей, мати не запрошували до участі у вирішенні їхньої долі. Це питання батько, з огляду на закон, вирішував один. З жінкою не радилися навіть тоді, коли справа йшла про її власну долю.

Дружина відразу після весілля потрапляла у залежне становище. Вона була в домі на правах першої зі служниць, керувала слугами, вела господарство. Грецькі жінки були малоосвічені. З дому вони виходили тільки в супроводі рабинь або прислужниць, не мали права розмовляти на вулиці ні з ким.

Всередині свого будинку жінки були повними господинями. Вони спостерігали за рабами і керували роботою своїх служниць, на них лежав обов'язок вести господарські справи і враховувати усі витрати.

Отже, матеріальна культура античності розвинула і удосконалила багато принципів і досягнення, що дісталися у спадок від попередньої епохи ранніх держав. Це стосується таких виробництв і ремесел, як металообробка, будівництво, ткацтво, гончарство, деревообробка та ряду інших. Зі свого боку, ті успіхи і завоювання культури, якими відзначена антична епоха, стали свого роду фундаментом всього подальшого розвитку – насамперед, європейської цивілізації.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Назвати і пояснити умови формування грецької побутової культури.
2. Розкрити характерні риси розвитку повсякденної культури греків.
3. Розказати про сімейні традиції давніх греків:
 - 3.1. Ставлення до виховання дітей.
 - 3.2. Стан жінки в родині і суспільстві.
 - 3.3. Повсякденні справи та розваги.

ЛЕКЦІЯ 4

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДАВНІХ РИМЛЯН

1. Умови формування римської побутової культури.
2. Розвиток матеріальної культури та повсякденного життя римлян.
 - 2.1. Види господарської діяльності. Ремесла.
 - 2.2. Житлова архітектура давнього Риму.
 - 2.3. Побутові предмети давніх римлян.
 - 2.4. Модні тенденції: одяг, зачіски, прикраси, косметика.
 - 2.5. Їжа. Бенкети.
3. Повсякденне життя римлян. Сімейні традиції.

Основні терміни і поняття: давні римляни, повсякденне життя римлян, господарська спеціалізація, побутові предмети, модні тенденції, повсякденне життя римлян, сімейні традиції.

1. Умови формування римської побутової культури

Період античності охоплює майже півтора тисячоліття – з XI ст. до н. е. до кінця V ст. н. е. Стародавній Рим знаходився у сприятливій природно-кліматичній зоні субтропіків – у північному Середземномор'ї. Культура Риму ввібрала багато рис культури етрусських племен, що жили на Апеннінах у II – початку I тис. до н. е.

Історія Риму поділяється на два періоди: період Республіки (506 р. до н. е. – сер. I ст. до н. е.) і період Імперії (сер. I ст. до н. е. – 476 р. н. е.).

З падінням великої держави Олександра Македонського в I ст. до н. е. Греція була завойована Римом і увійшла до складу уже Римської імперії. Досягнення греків у галузі архітектури і будівництва, ремесел та транспорту, мистецтва і науки стали зразком для наслідування на багато століть.

2. Розвиток матеріальної культури та повсякденного життя римлян

2.1. Види господарської діяльності. Ремесла

На побут і повсякденне життя римлян впливало безліч різних чинників:

- кліматичні умови;
- традиції та звичаї, що склалися в суспільстві;
- матеріальне благополуччя;
- класова структура.

Загальною економічною основою розвитку античного суспільства був *рабовласницький спосіб виробництва*, який передбачав практично повну особисту залежність раба від господаря. Раб в Римі за своїм становищем був

прирівняний до знаряддя праці. Раби були зайняті на важких роботах на будівництві, рудниках і каменоломнях, у землеробстві, в ремісничих майстернях, в домашньому господарстві. Практика використання рабської праці у сільськогосподарських роботах в широких масштабах була особливо характерна для Риму, де існували величезні земельні плантації (латифундії), що перебували у приватній власності в окремих осіб.

Сільське господарство. Загальні особливості кліматичних умов Риму визначили і подібність структури сільськогосподарської галузі. Розглянуті території були сприятливі для обробітку садових культур, оливкових дерев, винограду, лікарських рослин. Водночас тут відносно мало земель, придатних для зернового землеробства. Гористий рельєф Балкан та Апеннін підходив для розвитку тваринництва – розведення дрібної рогатої худоби.

У Римі такі продукти землеробства: високоякісні вина і оливкове масло – були основними статтями експорту. Судна, навантажені амфорами з вином і маслом, слідували з грецьких портів до найвіддаленіших провінцій. Водночас ці держави імпортували зерно – насамперед, пшеницю елітних сортів, вирощених на родючих землях Єгипту. У Стародавньому Римі, на території Апеннін різні місцевості спеціалізувалися на вирощуванні особливих сортів зерна, винограду, оливкових дерев, овочів і фруктів, лікарських рослин, льону.

В орному землеробстві використовувалася тяглова худоба, плуги із залізними сошниками. Металеві коси, вила, граблі, садові ножиці та інші інструменти також широко застосовувалися у сільському господарстві. Для виробництва вина та оливкового масла служили спеціальні преси-давильні. Зерно розмелювали на обертових жорнах, які приводилися в дію рабами чи тягловою худобою. Тваринництво давало різноманітний спектр продуктів – м'ясо, молоко, шкіру і вовну.

У давньому Римі вперше був впроваджений у сільськогосподарську практику водяний млин, що з'єднав обертальний рух колеса з енергією падаючої води.

Римляни навчилися доставляти воду до своїх міст через акведуки – кам'яні мости із закритими жолобами, за якими проточна вода проходила через глибокі долини та ущелини. Римські інженери мали багатий досвід у будівництві арок та мостів, що дало змогу їм зводити потужні і елегантні акведуки. Деякі з них збереглися до сьогодні.

Ремесла. Спектр ремесел в античних державах був надзвичайно широкий і розрахований на задоволення потреб усіх верств населення. Як було зазначено вище, високий рівень ремесла визначався, насамперед, досконалістю технологічного процесу, продуманістю всіх його деталей, прекрасним знанням сировинних матеріалів і способів їх обробки. У кожній ремісничій галузі існувала спеціалізація – майстри виконували вузьке коло виробничих операцій, але досягали справжньої досконалості. Найвищого рівня розвитку ремісничої спеціалізації досягла в давньому Римі. Вироби ремісників Риму – це керамічний посуд, тканини, металеві інструменти і зброю, предмети розкоші – служили важливою статтею торгового імпорту.

Зупинимося лише на деяких, найяскравіших прикладах розвитку античних ремесел.

Металообробка. Звичайно, провідне значення мало залізоробне виробництво, що забезпечувало інші види ремесел, сільське господарство, транспорт і військову справу необхідним знаряддям і пристроями.

Римляни були знаними майстрами в металообробці, навички якої вони успадкували від етрусків. В пошані у римлян була бронза, з якої методом відливання виготовляли статуї, часто копіювали грецькі мармурові оригінали. Срібло та золото – метали, що застосовувалися, переважно, в ювелірній справі. Однак зі срібла також виготовляли хірургічні інструменти, якими римські лікарі користувалися для проведення досить складних операцій.

З металообробкою було дуже тісно пов'язане зброярне ремесло. Його продукція була затребувана у зв'язку з військовими кампаніями, які мали важливе значення в політичній і соціально-економічній історії античних держав.

Ткацтво і виготовлення одягу. Основною сировиною для виробництва тканин в Римі були вовна та льон. Високоякісна вовна була продуктом тваринництва і використовувалася як для виготовлення одягу, так і для ткання килимів.

Особливі успіхи були пов'язані з виготовленням фарбованих тканин – насамперед, знаменитого пурпура. Тканина насиченого червоно-фіолетового кольору вважалася привілеєм дуже багатих і знатних людей. Пурпуровий одяг носили римські імператори й наближені до них особи. Технологія отримання такої тканини була дуже складною і ґрунтувалася на використанні фарби, отриманої з особливого виду морських молюсків.

Керамічне виробництво. В античну епоху гончарство продовжує розвиватися і вдосконалюватися на базі ранніших традицій і досягнень. Велике значення для процвітання цього ремесла мали сировинні умови – на

території давнього Риму були багаті запаси високоякісних керамічних глин різних сортів. Технічна база гончарства античності включала гончарний круг та печі для випалювання, що давало змогу отримувати досить високі температури.

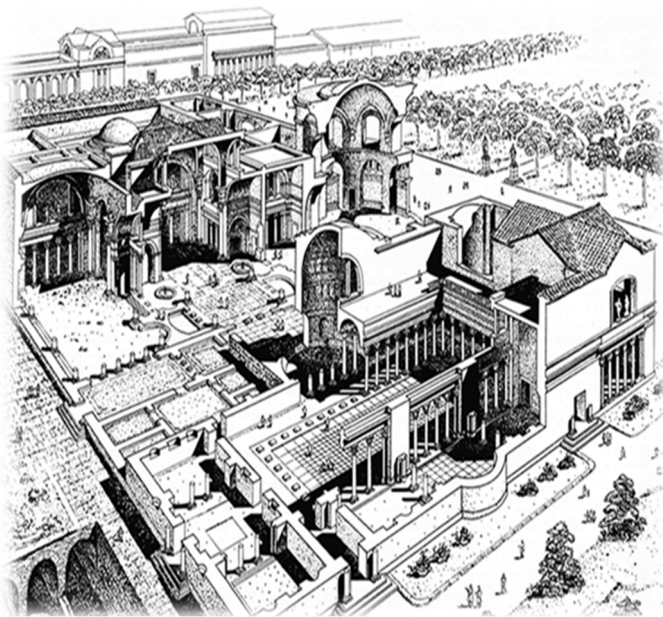
Склоробство. Це галузь античного ремесла також пов'язана з давнім Римом, який успадкував навички склоробства Єгипту. Римлянами була досконало освоєна технологія виробництва непрозорого кольорового (смальтового) скла, а також прозорого скла. Смальтове скло служило матеріалом для мозаїки, дуже популярного у декорі приміщень. Наприклад, зі шматочків білого і чорного непрозорого скла склалися килимові візерунки, що покривали підлогу на віллах заможних господарів. Мозаїчні картини прикрашали стіни залів. Зі скла виготовлялися різні предмети – прикраси, судини. Скляні чаші, кубки, флакони, бутлі виконувалися зі справжньою віртуозністю методом видування. Іноді в рідкий розплав скла додавалося золото – це давало рідкісний за красою колірний відтінок. У Римі вперше навчилися робити тонкі прозорі шари віконного скла. Високий рівень скляної справи не був загублений і в пізніші часи – вже після розпаду Римської імперії перші християнські церкви в Італії прикрашалися мозаїкою казкової краси, а в період Відродження європейською «столицею скла» стає Венеція.

Ювелірна справа. Це ремесло було одним із найпрестижніших, як у давній Греції, так і у Римі, що пов'язано з великим попитом на предмети розкоші серед заможних верств населення античного суспільства. Ювелірні вироби мали великий попит, тим більше, що їх із задоволенням і у великій кількості носили не тільки жінки, а й чоловіки. Чим вище було соціальне становище людини, тим більше на ньому мало бути дорогих прикрас. Особливого розквіту досягло в Римі виготовлення золотого та срібного начиння, без якого не обходилася жодна заможна сім'я.

2.2. Житлова архітектура давнього Риму

Ця область матеріальної культури античної епохи відома нам з добре збережених споруд різного призначення – культових, палацових, громадських і житлових будівель, мостів і доріг. Техніка будівельної справи, як і в попередню епоху ранніх держав, ґрунтувалася на використанні достатньо простих механізмів, якими служили колесо, блок, важіль, клин. Однак величезний крок уперед був зроблений в області конструктивних рішень, архітектоніки будівель та їх дизайну.

Архітектурні традиції і будівництво давнього Риму запозичили багато грецьких традицій, але водночас мали і свої власні яскраві досягнення. Крім каменю римські будівельники широко застосовували цеглу високої якості, вперше розробили технологію бетону. Чудові архітектурні пам'ятки Риму дають змогу уявити, як виглядало це місто дві тисячі років тому. Для нього було характерне чітке планування, особливо центральної частини. Тут знаходилися палаци, храми, колони і тріумфальні арки.

Для храмових і палацових споруд характерна була прямокутна форма, проте римські зодчі ввели в практику новий тип – круглий в плані, що має назву ротонда. Він використовувався при будівництві храмів. Нововведенням також стало оформлення покрівлі будівлі у вигляді купола за допомогою системи арок. В архітектурі будівель римляни широко використовували колони грецького зразка. Колона мала й самостійне значення як монументальна споруда, поставлена на честь того чи іншого імператора. Таке ж значення мали і тріумфальні арки, що зводилися в ознаменування військової перемоги, великої політичної події і т. ін. Взагалі арочні конструкції були досить популярні в будівництві та архітектурі Риму на відміну від давньої Греції.

Античні римляни були дуже майстерні і у виробництві будівельної цегли. У цегельних майстернях-артілях трудилися десятки, а іноді й сотні рабів. Процес виробництва був чудово організований і забезпечений самим передовим на той час обладнанням, основне значення у якому мали пристосування для формування цегли і печі для випалу. Останні мали складну конструкцію, давали змогу досягати високих температур і були розраховані на випалення величезних партій цегли.

Типи житла та їх функції. Міський особняк, житло знатного і заможного чоловіка, являв собою прямокутник, оточений з усіх боків будівлями, які тісно примикають одна до одної, утворюючи навколо двору суцільну стіну, перервану тільки там, де був вхід і в'їзд. Над усіма будівлями – над житлом, над хлівами і сараями – був, за звичаєм південних країн, навіс, що спирався на стовпи: цей примітивний портик захищав від безпосереднього впливу дощу і сонця.

Зовні житлові будинки в містах мали нехитрі фасади, у яких не було вікон. Світло проникало в кімнати через просвіти в стіні будинку, що виходить

у двір, але ці отвори в стіні були невеликими, бо сонце часто палило занадто сильно.

Внутрішній устрій багатого римського будинку часів Імперії складали: *атріум* – прийомна зала, *таблінум* – кабінет і *перистиль* – внутрішній двір, оточений колонами – приймальний зал, що становить головну частину будинку.

У звичайних оселях відвідувач, переступивши поріг, опинявся в атріумі. У великих будинках між дверима і атріумом був ще коридор. Зверху атріум був захищений дахом, скати якого, звернені всередину будинку, утворювали великий чотирикутний отвір. Навпроти цього отвору в підлозі знаходилося поглиблення рівною з ним величини – *імплувій* – для стоку дощової води і мав велике значення. До того, як в Римі з'явився водопровід, для домашніх потреб використовували дощову воду, яка збиралася в імплувій. Надлишки води зливалися в особливу цистерну, яка перебувала під атрієм, воду звідти діставали як із колодязя. По обидва боки атріуму розташовані були житлові та службові кімнати, які освітлювались з атріуму. Кімнати, що прилягали до атріуму з лицьового боку, звичайно віддавалися під торгові переміщення і мали вхід тільки з вулиці.

За атріумом знаходився таблінум (*tablinum*) – кабінет господаря – кімната, відкрита з боку атрія і перистилія. За однією (або з двох сторін) йшов невеликий коридор, через який проходили з атріуму в перистиль.

Перистиль (*peristylum*) являв собою внутрішній відкритий двір, оточений колонадою і різними господарськими будівлями. Посеред нього знаходився невеликий садок з водоймою, по сторонах були розташовані спальні, їдальня, кухня, робочі кімнати, домашня лазня, приміщення для прислуг, комори та ін. У перистилі зазвичай знаходилося приміщення для поклоніння домашнім богам.

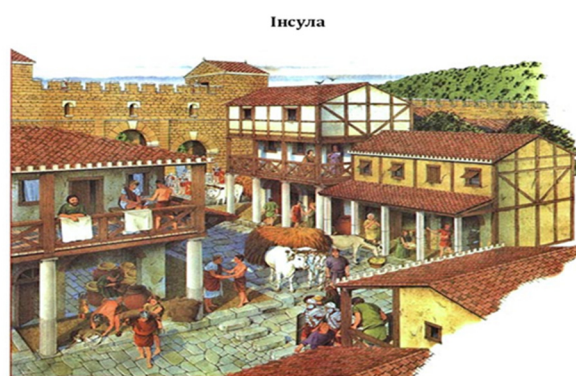
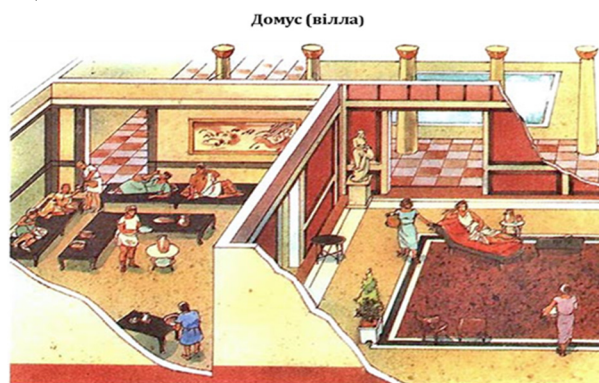
Дах будинку в найдавніші часи покривали соломою, а згодом черепицею. Стеля спочатку була дощатою, але з плином часу їй почали надавати витончену форму. Її підтримували колони, нерідко мармурові.

Підлога була з глини або каменю, а згодом, особливо в багатих будинках, мозаїчною, часто – результатом високохудожньої майстерності. Світло проходило у будинок частково через отвори в стелі, частково через двері або отвори в стіні, які закривалися фіранками або віконницями. Згодом у віконниці починають вставляти листи зі слюди і, нарешті, зі скла. Для освітлення використовували соснову лучину або соснові смолоскипи, крім того, щось на кшталт свічок, згодом увійшли до вживання масляні лампи.

Отепляється будинок за допомогою вогнищ, жаровень, переносних печей або за допомогою теплого повітря, проведеного через систему труб під підлогою, у стінах та з печі, яка також розміщувалась під підлогою.

Верхній поверх влаштовувався іноді над будівлями перистиля, рідше над атриумом, і представлений різними житловими переміщеннями. Іноді він мав вигляд критого балкона, який далеко виступав на вулицю над нижнім поверхом. Зазвичай будинок мав плоский дах, який нерідко прикрашався квітами або деревами, насадженими в горщиках або в насипаній землі.

Основним типом будівлі в Римі був багатопверховий, багатоквартирний будинок – *інсула*, квартири у якому здавалися внайми. У Римі бувало і чотири, і п'ять поверхів (у деяких випадках і більше). На кожен поверх прямо з вулиці вели сходи з цегли або травертину. Особняк був повернутий до вулиці спиною. В інсулі кожен поверх виходить вікнами на вулицю або у внутрішній двір. Зовнішній вигляд інсули простий і суворий: ніяких зайвих прикрас, зовнішні стіни навіть не поштукатурені. Тільки в інсулі з дорожчими квартирами, вхід обрамляють колони або пілястри, складені теж із цегли.

Одноманітність стін поживляється лише завдяки рядам вікон і лінією балконів. Перед крамницею на першому поверсі часто стоїть портик. Але, однакові за основними рисам, інсули – і за планом, і за розмірами – були дуже різноманітні і призначалися для мешканців різних суспільних станів.

Однак, навіть в інсулах, розрахованих на багатих наймачів, у яких в сонячні дні було зовсім непогано, в негоду, коли починалися осінні зливи або зимові холоди, ставало дуже незатишно. Від дощу і морозу захисту немає, тому що немає скла у вікнах: скло дороге і користуються ним зрідка, переважно в банних приміщеннях.

Домовласники прагнули заощадити на всьому: фундамент робили неглибокий, стіни – тонкі і з найдешевшого матеріалу, кімнати з низькими стелями, маленькі і темні. Будинки будуються безперервно унаслідок обвалів, пожеж і перепродажів, які відбуваються теж безперервно. Економив господар інсули також і на системі опалення, пристрій димоходів залишав бажати кращого, в результаті чого часто виникали пожежі, які, наприклад, для Риму були звичайним лихом.

Вважається, що давній Рим – місто, де вода була в надлишку. Вода текла вночі і вдень, але не для приватного користування (окрім мешканців першого

поверху). Мешканці будинків мали або купувати воду у водоноса, або ходити за нею у двір, до найближчого фонтану або колодязя. З відсутністю води пов'язана і відсутність вбиралень в римських інсулах, мешканці яких змушені були користуватися громадськими вбиральнями або виносити усе сміття на сусідню купу гною, а то й просто викидати з віконця на вулицю. Найкраще було жити на першому поверсі, куди надходила вода з водопроводу і була каналізація.

Сільські житла поділялися на дві абсолютно різні категорії: постійне житло справжніх мешканців села і сільські маєтки багатіїв та аристократів (вілли).

Сільська садиба являє собою прямокутник, оточений з усіх боків будівлями, які тісно примикають одна до одної, утворюючи навколо двору суцільну стіну, перервану тільки там, де був вхід і в'їзд. Над усіма будівлями – над житлом, над хлівами і сараями, за звичаєм південних країн, був навіс, що спирався на стовпи: цей примітивний портик захищав і людей, і тварин, і самі стіни від безпосереднього впливу дощу і сонця.

Атрій – це найбільша кімната, яка протягом довгого часу залишалася місцем, куди сходилася уся сім'я обідати, займатися домашньою роботою, посидіти на дозвіллі, приносили жертву богам. Якщо будинок був взагалі царством господині, то атрій став тим місцем, звідки вона ним правила, за усім стежачи, нічого не випускаючи з уваги, збираючи навколо всю родину.

У кожному господарстві були речі, які добре мати під руками, які не варті того, щоб їх тримати під замком, але за якими все ж треба наглядати хазяйським оком. Таким місцем у дворі була повіть – тристінний, з четвертого боку абсолютно відкритий, сарай. В італійського господаря таких повітей було дві і влаштовувалися вони поруч зі світлицею, щоб незручно було брати чужій людині.

У сільському дворі мали бути обов'язково водні ресурси: джерело, колодязь, цистерна з дощовою водою – напувати худобу, митися, готувати їжу – для усіх першорядних потреб, життєвих і власника, її потрібно мати тут же під рукою. У теплу пору року їжу готували у дворі, де поблизу від води складали вогнище або ставили переносну жаровню. Близько вогнища сколочували стіл, на якому лежали продукти, стояв посуд і за яким обідали.

Що стосується заможних людей, устрій їх житла багато в чому нагадував пристрій міського особняка, з тією лише різницею, що під службові приміщення відводилося більше місця.

Віллою варто іменувати всяке володіння, яке приносить великий дохід завдяки вигодовуванню тварин. Вілла складалася з трьох окремих частин: преторій – житло господаря, рустика, у якій мешкають раби і худоба, і фруктуарій, де зберігаються жнива і різноманітні плоди. Крім того, були ще

задній двір, бджільник, віварій (містяться різноманітні тварини), фруктовий сад і город. Заміські вілли римських багатіїв оточували чудові сади зі статуями. Нерідко тут були домашні зоопарки з дивовижними тваринами. Господарі милувалися дивовижними рибами, яких розводили в спеціально споруджених водоймах.

Преторій був побудований на горі, щоб господар міг бачити усе, що робиться навколо у його маєтку. Рустика являє собою двір, оточений будівлями або високими стінами. Посередині влаштовано водоймище, із якого напувають худобу і де її купають. Навколо розташовані загони для волів, кошари, стайні, курники, свинячі хліва, сараї, у яких стоять вози, комори, куди склалися сільськогосподарські знаряддя, лікарня, кухня, лазні, що відкриваються тільки у святкові дні і, нарешті, ергастул (приміщення для утримання небезпечних або винних рабів), виритий у землі.

У фруктовій головній будівлі, які у такій же спосіб розташовані навколо центрального двору: давильня, де вичавлюють масло, масляний льох, винний льох, кортінал з котлами для кип'ятіння вина, кухня, комори, комори для плодів і хліба. Вікна винного льоху звернені на північ; у ньому майже зовсім темно, внаслідок цього і прохолодно, що необхідно для збереження у хорошому вигляді вина.

Віварій являє собою невеликий парк, у якому розводиться різного роду дичину. Він оточений досить високими стінами і, наскільки можливо, захищений від кішок, борсуків та інших хижаків. Його перетинає струмок; якщо немає текучої води, її замінюють кам'яним басейном, у якому збирається дощова вода.

Город займає усю південну сторону вілли. Він складається із грядок, відокремлених одна від одної вузькими стежками; воду для поливу беруть із басейнів з джерельною водою, розташованих на певній відстані один від одного. Розводять безліч різноманітних овочів: артишоки, часник, цибулю, капусту, ріпу, латук, перець, каперси, крес, редьку, цикорій, боби, дині, спаржу, огірки.

Фруктовий сад так само добре зрошений, як і город. Деревя розташовані у ньому по породах косими рядами. Тут вирощували смоковниці, горіхові, мигдальні, гранатові дерева, груші, яблуні, горобини, сливи, вишні. За допомогою щеплення досягали іноді того, що на одному дереві росли різні плоди.

Вілла багатого римлянина була показником його статусу. Її облаштування вимагало величезних витрат, до того ж поважна людина мала бути власником не однієї, а кількох вілл. По всій Італії, Галлії, Іспанії, Африці – по всій імперії виникали вілли; усі вони будувалися і прикрашалися майже однаково, з невеликими змінами, які обумовлювалися місцевими звичаями, традиціями, а також кліматом.

У Римі існували різні типи міських громадських споруд. За принципом грецьких амфітеатрів будувалися театри і цирки. Найбільший і відомий

римський цирк Колізей (амфітеатр Флавіїв), побудований в 75–80 рр. н. е., був розрахований більш ніж на 40 тисяч глядачів.

Будинок, призначений для проведення судових процесів, торговельних і фінансових угод, адміністративних заходів, називався базиліка. Римські базиліки споруджувалися, здебільшого, з цегли, мали значні розміри і нерідко купольний звід.

Також особливим типом суспільного будинку були терми, або лазні. Будівництво терм було досить складним, включало систему водопостачання та підігріву гарячим повітрям через спеціальні отвори в підлозі. Цікаво, що в термах вперше було використано прозоре скло для закриття віконниць.

Великим досягненням міського будівництва була добре продумана і ретельно виконана система водопостачання та каналізації. Водопровід у столичному Римі, складений із керамічних труб, виявився настільки якісним і довговічним, що окремі його ділянки продовжували використовуватися ще до недавнього часу.

Будівельники давнього Риму досягли значної майстерності у спорудженні доріг і мостів. Будівництво доріг стало особливо актуальним у період Римської імперії, щоб з'єднувати столицю із найвіддаленішими провінціями. Не випадково саме в ті часи народилася приказка: «Всі дороги ведуть до Риму». Багато доріг, побудовані близько двох тисяч років тому, функціонують і сьогодні. Мости античного Риму, перекинуті через ріки Апеннін та інших територій, що входили до складу імперії, відрізнялися масивністю конструкції і мали, здебільшого, арочну систему опор.

2.3. Предмети побуту давніх римлян

Житло давнього римлянина було заставлено меблями набагато менше, ніж наше сучасне: ні письмових столів, ні громіздких буфетів, ні комодів, ні платтяних шаф не було. В інтер'єрі італійського будинку предметів було мало, і, мабуть, перше місце серед меблів належало *ліжку*, оскільки римляни проводили в них набагато більше часу, ніж ми: у ліжку не тільки спали, але й обідали, читали й писали. Ліжка, обідній стіл, маленькі столики, кілька табуреток і стільців, одна-дві скрині, кілька канделябрів – от і вся обстановка італійського будинку.

Ліжка римлянина дуже схоже на сучасне: на чотирьох (зрідка на шести) ніжках. Кожна пара ніжок пов'язані між собою міцною поперечною; іноді для більшої міцності додавали ще два поздовжніх бруска, вставляючи їх ближче до рами. Ліжка робили з дерева (клен, бук, ясен). Ніжки виточували з дерева та кісток. В одному з найзатніших і найбагатших помпейських будинків знайшли ліжкові ніжки зі слонової кістки. Частіше, звичайно, брали матеріал дешевший: кістки кінські й від великої рогатої худоби. Бувало, що

кістку покривали різьбленим візерунком; дерев'яні ніжки оббивали бронзою. Узголів'я, витончений вигин якого вже сам по собі мав орнаментальне значення, теж обробляли бронзою. І застеляли таке ліжко розкішними і дорогими тканинами. На ремінний палітурок клали матрац, набитий спеціально для набивання матраців обробленою вовною. Підстилка, якою застеляли матрац і ковдри були речами дорогими і були предметами розкоші. Столи потрібні були для різних цілей: за ними їли, на них ставили різні предмети, вони служили практичним цілям і, так само як і ліжка, були прикрасою кімнати. Іншим типом столів були переносні столики з витончено вигнутими ніжками, які закінчуються козиними копитцями. До цього ж типу легких столиків належать і столики-підставки, кілька зразків яких дійшло до нас із Помпеї. До цього ж типу легких столиків, іноді триногих, іноді на чотирьох ніжках, належать розсувні столики, які за допомогою скреп, що ходили на шарнірах, можна було робити вище або нижче.

Що стосується сидінь, то вони в італійському будинку були представлені табуретками, ніжками яких виточували за зразком ліжкових, і стільцями з вигнутими ніжками і відкинутою досить сильно назад спинкою. Ці зручні меблі вважалися взагалі призначеними для жінок.

Скатертини з'явилися тільки у період пізньої Імперії. Частування ставили на стіл у такому вигляді, щоб їх можна було покласти на тарілку.

Людина тримала тарілку в лівій руці, правою брала накладені шматки, оскільки вилок не було. Рідку їжу їли ложками. Серветками служили невеликі шматки волохатої лляної тканини, якими обтирали руки і рот, їх клали на стіл для гостей, але гості приносили такі серветки і з собою. У звичаї було забирати додому з обіду залишки частування, які загортали в свою серветку.

Кухонний посуд був дуже різноманітним, і багато з кухонного приладдя схожі на сучасні. Частування подавалося на стіл в глибоких закритих мисках, окремі страви ставилися на велику тацю. І їдальня, і кухонний посуд були глиняними. Ще у II ст. до н. е. зі срібла за столом була лише сільничка, яка переходила у спадок від батька до сина. Вже до кінця періоду Республіки від старовинної простоти нічого не залишилося. Деякі поважні громадяни навіть

кухонний посуд стали робити зі срібла. Гості приходили зі своїми рабами, які стояли або сиділи позаду господаря і подавали йому різні послуги, а також відносили додому серветку з усім, що господар забрав зі столу.

Їжа, зазвичай, готувалася в глиняних горщиках, в бронзових або свинцевих каструлях, а для зберігання продуктів, здебільшого, використовували такі методи: копчення – для сирів, сушіння – для м'яса, покриття медом – для фруктів. Згодом почали вживати розсоли. Хочеться відмітити, що сіль в той період, переважно, використовували як гроші, і нікому б не спало на думку посолити якусь страву виключно для смаку. Сіль цінувалася дорого, тому що вживалася для збереження продуктів у далеких походах або морських експедиціях.

Пристосування для підігріву їжі нагадували жаровню: це були ящики з порожніми стінками, всередину закладалися вугілля, а в порожнину наливалася рідина. Такий пристрій був з'єднаний із посудинами, встановленими на дні.

Цікавими були різні пристрої для підігрівання напоїв. Одне із них, найпомітніший – *аутепса* – античний самовар. У високій, схожій на глечик посудині було дві ємності: одна для вугілля, інша для рідини. Через спеціальний бічний отвір закладалося розпечене вугілля, рідина ж наливалася і виливалася за допомогою черпака (крана в аутепса не було). У спеку, до речі, замість вугілля посудину наповнювали привезеним у місто льодом, і рідина таким чином охолоджувалася.

2.4. Модні тенденції: одяг, зачіски, прикраси, косметика

До II ст. н. е. давньоримський костюм залишався у своїй основі античним костюмом, близьким своїми загальними рисами до давньогрецького. Покрій одягу бідних і багатих римлян був однаковий, проте якість тканини, оздоблення, ювелірні додатки костюма вказували на соціальний статус його власника.

Дорослі чоловіки носили довгі туніки. Молоді чоловіки, виходячи з будинку, надягали короткі, до коліна, туніки. Літні та заможні люди зазвичай вдягалися в туніки до щиколоток. Чоловіки носили *гіматій*, який обертали навколо тіла, перекинувши один кінець через плече. Іноді його надягали поверх туніки.

Водночас військовий характер Римської держави та її світове панування зумовили появу в костюмі статичності, величності й відносної складності порівняно з грецьким костюмом. Починаючи з III ст. н. е., в пізній Римській імперії у зв'язку із наростанням кризи рабовласницького суспільства й античної культури, костюм різко змінюється. Більшість специфічних рис античного костюма починають зникати, одяг, що огортав тіло – вироджується і замінюється переважно глухим вбранням.

Чоловічий та жіночий костюми почали виокремлюватись уже в ранній період історії давнього Риму, коли римлянки носили давньогрецький одяг, а чоловіки продовжували одягати римські тоги і плащі. Ця помітна різниця існувала аж до пізньої Імперії, коли із поширенням серед обох статей майже однакового типу глухого вбрання чоловічий та жіночий костюми ставали схожими.

Одяг подовжувався, покривав усю фігуру від шиї до ніг, приховуючи форми. На створенні пізнього римського костюма – провісника середньовічного візантійського костюма – особливо чітко виявлялися східні, азіатські впливи не тільки у формах довгого, тунікоподібного вбрання, а й у типах і способах його орнаментациї.

Особливістю давньоримського костюма, порівняно з давньогрецьким, є яскравіше виявлена його станова диференціяція. Аристократичний характер республіки, коли панувала знать, привілейоване становище римських громадян стосовно інших жителів величезної території Римської держави, розгалужений бюрократичний апарат на чолі з імператором – усе це створило всередині вільного населення давнього Риму, не говорячи уже про рабів, різні соціальні групи, які намагалися підкреслювати свою відособленість і в зовнішності – в одязі, знаках розрізнення суспільного становища.

Тога білого кольору була основним елементом верхнього одягу лише повноправних громадян. Раби взагалі не мали права носити тогу. Класова диференціяція костюма в давньому Римі виявлялася також і в різкій відмінності якості та багатства однотипного одягу у представників панівної верхівки римського суспільства та в усього іншого населення.

Найпоширенішим матеріалом, із якого виготовляли одяг протягом усієї історії давнього Риму, була вовна. Римляни здавна вміли виготовляти різноманітні сорти тканин з вовни, зокрема й дуже тонкі та м'які, а також цупкі, ворсисті. Поряд із вовною використовували й льняні тканини переважно для нижнього одягу, який надівали безпосередньо на тіло. Вже з I ст. н. е. у Римі був відомий і шовк. Звернення до шовкових тканин дедалі поширювалось, і вже в пізній період імперії шовковий одяг став досить звичним у побуті багатих верств населення, особливо на сході.

Спочатку це були легкі, тонкі шовкові та напівшовкові тканини, зокрема й напівпрозорі (для знатних модниць), а далі переважали важкі тканини.

У період республіки та ранньої імперії переважав ще одяг з гладких одноколірних тканин без узорів, прикрашений лише каймовими смугами й клавусами переважно темно-вишневого, пурпурного та синього кольорів. Пізніше різноколірні смуги і різної форми нашивки з'явилися в багатьох деталях костюмів (по коміру, на кінцях рукавів, по подолу, на грудях, на плечах, унизу на рівні колін). Пристрасть до прикрас, до пишноти й строкатості одягу цілком замінила колишню простоту раннього римського античного костюма. З'явилися також запозичення у «варварів» (наприклад, штани).

Чоловічий костюм. Типовим чоловічим одягом була зшита на плечах *туніка*, яка протягом усієї історії Риму вважалася обов'язковим елементом чоловічого костюма як основного одягу. Її носили під тогою або плащем.

Туніка мала Т-подібний крій у вигляді прямокутника або з невеликим розширенням унизу (пізній варіант) разом з рукавами. Рукава її завжди були вузькі (близько 20 см), дещо розширені догори для зручності одягання і полегшення руху рук. Довжиною вони були різні – від коротких, вище ліктя (у ранній період), до довгих, до зап'ястя, починаючи з III ст. н. е. Туніки мали довжину до колін, але поряд із ними в пізньому римському костюмі почали поширюватись і довгі, до литок та кісточок, туніки. Вони були відносно вузькі, і для зручності в русі унизу робили бічні розрізи (до рівня колін); шийний виріз у них – квадратної форми. Такі довгі верхні туніки з довгими рукавами, відомі під назвою туніки-тала. Пишно декоровані, ці туніки стали основним одягом знаті та багатих верств населення пізньої Римської імперії. Серед народу, особливо в костюмі рабів, весь час були поширені короткі, вище колін, Т-подібні туніки, переважно з короткими рукавами, або безрукаві колобіуми. Нерідко їх носили спущеними з правого плеча, щоб полегшити рухи правої руки під час фізичної праці.

Усі туніки підперізували вузькими поясами чи шнурками. Декору в колобіумах і Т-подібних туніках у ранньому римському костюмі зовсім не було або він обмежувався лише клавусами (1–2 паралельні вертикальні смуги).

Ще більше, ніж туніка, специфічним римським чоловічим одягом була *тога* – верхній огортаючий одяг, який носили завжди поверх туніки. Саме своєю тогою римські громадяни вирізнялися серед іншого населення Риму та Італії. Одягнутий у тогу, означало – римлянин. Тога мала оригінальний крій у вигляді сегмента кола розміри, які визначалися, переважно, не менш ніж потрібним зростом людини по ширині (вздовж хорди сегмента) та одним – по довжині (по радіусу). Залежно від суспільного стану та призначення змінювався колір і декорування тоги. Звичайна тога повноправного римського

громадянина була білою і нічим не оздобленою. Неповноправні, але вільні громадяни могли носити тогу тільки темних кольорів (коричневого, сірого).

Жінки носили одяг з тонкої вовни і шовків, але згодом їх витиснули важкі тканини з парчі. Костюм складався з туніки, по обрисах подібної чоловічому. Верхнім одягом служив плащ, що драпірував усю фігуру. Часто при виході на вулицю голову накривали краєм плаща.

Простора тога драпірувалася так. Спереду перша третина сегмента звисала ззаду наперед з лівого плеча до ступні. Після охоплення тканиною спини в напрямі від лівого плеча до правої пахви, під пахвою сколювали тканину з внутрішнього боку приблизно в центрі сегмента, але ближче до прямого краю, і скручували з неї невеликий джгут – балтеус, який затикали щільно за пояс туніки біля правого боку.

Водночас весь лишок тканини, що зібрався під правою пахвою, перегинали назовні так, що одна третина його довжини звисала згори у вигляді фалди. Коли далі тогу драпірували спереду навкіс усієї фігури з правого боку до лівого плеча, ця верхня фалда, яка мала назву синус, звисала на боці й спереду гарними округлими складками, що сягали майже рівня колін. Водночас решта тканини тоги (нижня фалда у дві третини довжини) збоку сягала кісточок.

Дуже поширений у костюмі сільського населення короткий прямокутний плащ нерідко робили зі шкіри, а в ранній період – навіть з овчини.

Особливе місце серед чоловічих плащів давнього Риму посідала *пенула* – типовий глухий одяг примітивного крою. Кроїли її у вигляді кола з вирізом для голови. Радіус кола пенули дорівнював 1,25 м, так що нижнім своїм краєм вона спускалася до лінії колін або литок. Іноді пенули шили зі швом спереду, який для полегшення вивільнення рук часто розпускали нижче лінії талії.

Запозичені у «варварів» і зовсім не властиві для античного костюма штани почали проникати до Риму ще за доби ранньої імперії. Проте дуже довго їх носили тільки воїни. В IV–V ст. н. е. штани вже ввійшли і в склад цивільного костюма (хоч до кінця імперії не набули великого й повсюдного поширення). Раби та вільні ремісники й землероби, що займалися фізичною працею, часто носили звичайну стегову пов'язку, яка у знаті була нижнім одягом під тунікою.

У пізній імперії з'явився ще один новий елемент народного костюма – накидка-наплічник у вигляді невеликого кола з грубої шерсті або овечої шкіри з вирізаним посередині отвором для голови.

У давньому Римі взуття було обов'язковим елементом чоловічого костюма, навіть серед простого народу. Римляни носили взуття і вдома. Виготовляли взуття із шкіри як нечиненої, так і ретельно обробленої та пофарбованої й часто навіть оздобленої. Окремим верствам та групам

населення визначений був певний колір взуття. Знать, особливо сенатори і магістратори, носили червоні черевики, імператори пізнього періоду – пурпурові та зелені. Раби могли взувати лише прості, грубі сандалі.

Взуття із закритою ступнею було дуже поширеним з попереднього періоду. Основними його видами були: черевики та напівчоботи. Серед мешканців сільської місцевості широко побутовували гетри – своєрідні чохла з цупкої тканини, що натягалися на литки і підв'язувалися шнурками. У

пізній період іноді були ще й обмотані навколо литки ремінці.

Зачіски того часу були дуже прості: підстрижене «шапкою» волосся розчісували від тім'я навсідч і начісували на чоло та скроні. Іноді спереду волосся рівно підстригали коротким чубком. У I ст. н. е. волосся нерідко уже зачісували з чола назад і підвивали, а також завивали коротке волосся дрібними кучериками по всій голові. У 2 половині II ст. н. е. почали знову відрощувати бороди та вуса.

Бороди носили довгі, у формі лопати чи півкола, або у вигляді вузької кайми по краю щік та підборіддю, що нагадувала «халдейську» бороду. При бороді обов'язково носили повні вуса, які або запускали в бороду, або трохи підстригали з країв, так що вони були від бороди на певній відстані.

Перукарське мистецтво в древніх римлян, так само як у древніх греків, користувалося особливою увагою. Зачіски були прості, але згодом римляни перейняли основні силуети в греків, трохи видозмінивши їх. Форма і краса зачіски часто залежали від статку, положення в суспільстві. Загалом форми зачісок були однакові для всіх шарів населення.

Чоловічі зачіски представляли усілякі фасони стрижок. Але найхарактернішою була зачіска з густим чубчиком, що закривав усе чоло до брів або до середини чола. Уся маса волосся підстригалася до мочки вуха і легко підвивалася. Римські громадяни носили зачіски з чубчиками, із завитими пасмами. Багаті патриції наслідували зачіски своїх імператорів.

В часи Римської імперії чоловічі зачіски стали різноманітнішими. Вони загубили відбиток аскетизму і суворості, отримавши деякі риси зніженості. На скульптурних портретах періоду Республіки ми не бачимо вигадливих або складних зачісок. Чоловіки добре підстрижені, багато хто – досить коротко. Молоді римляни чисто виголювали обличчя, у зрілому віці починали носити бороди, але вони були значно менших розмірів, ніж у греків, асирійців.

«Римськими» зачісками вважалися зачіски, що носили в Італії в III ст. до н. е. Зачіски ставали більш строгими. В часи «солдатських імператорів» чоловічі зачіски були з короткого волосся, зустрічалися навіть дуже короткі, типу «їжачок». Облісіння маскували за допомогою накладного волосся, носили перуки. Зачіски на перуках залежали від різних обставин – пори дня, погоди. В часи Імперії усі зачіски робилися із завитого волосся.

Жіночі зачіски в період Римської республіки робилися з довгого волосся. Волосся, розділене прямим проділом, укладалися позаду в тугі об'ємні пучки.

Римські матрони мали від природи темне волосся і по римських законах не мали колір змінювати. Із розширенням зв'язків з іншими країнами з'явилися нові силуети і форми зачісок – типу єгипетських («геометричних»), грецьких вузлів.

Зачіски можна розділити на два основних види – з різноманітними плетивами з кіс і завивкою хвилями. Вони змінювали кілька разів у день. Ця пристрасть була така велика, що навіть на мармурових погруддях і скульптурах робили знімні деталі для зміни зачісок. Зачіски поступово збільшувалися у висоту, тому стали використовувати дротові каркаси, підкладні валики, спеціальні прикраси з мідного дроту у виді витончених діадем для підтримки і зміцнення пасом волосся. Складні, багатоярусні зачіски вимагали великої кількості волосся, тому стали користуватися накладним волоссям – перуками.

За виконанням зачіски, її збереженням спостерігали спеціальні раби – тонсорес і кипасіс. Патриції багато годин проводили за туалетом. Раби виконували зачіски гарячою завивкою, робили і «мокре» холодне укладання. Стригли особливими серповидними бритвами. Кожен виконував свою операцію.

На визначні події зачіски прикрашали перлами – вони цінувалися дорожче усіх каменів. Тому що римським матронам здавалося, що чорний колір волосся робить їх грубшими, і стали застосовувати освітлювачі. Волосся

завивалося, піднімалося над чолом, кріпилося на раму. Доповненням цієї зачіски були конусоподібні шапочки.

Поширився звичай носити світлі перуки. А найекстравагантніші аристократки насмілювалися носити кольорові перуки. Перуки рудого кольору носили переважно куртизанки, танцівниці. Фарбування волосся вимагало особливих лужних складів і спеціальних знань, тому рабині-ортотрікс виконували цю роботу в кілька етапів. Спеціальна каламістра мила, просушувала волосся, навивала на щипці. Інша, псекас, змазувала волосся помадою, а третя, кінасіс, укладала його у визначену форму.

Головні убори. Прикраси, косметика. У давньому Римі голову покривали дуже зрідка. Чоловіки – тільки під час військових походів або багатогодинних театральних вистав. Аристократи носили капелюхи. Робилися вони з фетру, соломи, шкіри, плетених волокон рослин. Служителі культу цілком покривали голови. Головні пов'язки сполучилися з вінками з листя, квітів, гілок.

Головними уборами жінок були стрічки, покривала, в урочистих випадках надягали невеликі діадери з дорогих металів, інкрустованих перламутром, пластинами і розетками з каменів. При виході на вулицю на зачіску накидали покривало або вуаль. На ніч для збереження зачіски надягали сітки, сплетені з багистих золотих або срібних ниток, мішки з тонких сортів льону, шарфи з легкого шовку.

Жіночі головні шпильки, гребені стали справжніми творами мистецтва. Вони робилися із золота, срібла, на кінцях прикрашалися фігурками звірів, людей, скульптурними групами. Гребені вирізували із дорогих порід дерева, інкрустовалися рубінами, сапфірами, сердоліками. Тонке різьблення, карбування були звичайним явищем у головних прикрасах. Але в часи Імперії стали носити по кілька кілець на одному пальці.

За усіх часів косметиці приділялася велика увага. У період Республіки римляни прагнули бути стрункими. І лазнях-термах, де вони проводили цілі години, їм прислужували раби-космети, обов'язком яких було робити масажі, натирати шкіру ароматичними оліями, пахощами. Раби-тонсорес стригли і голили. Усі ці роботи крім рабів виконували і вільні майстри, що обслуговували римлян, що не мали рабів.

Римські жінки із задоволенням користувалися косметикою. Кожна багата римлянка мала спеціальну шухлядку – «жіночий світ», що містив усе необхідне для догляду за особою. В часи Імперії модниці витрачали на косметику величезні гроші. На ринках можна було купити будь-які косметичні товари, але особливо цінувалися єгипетські мазі і порошки, яким приписували різні магічні властивості. Жінки сильно білили обличчя, шию, груди, руки, наводили за допомогою охри і винних дріжджів рум'янець на щоках, не піклуючись про природність. Очі й брови підводили сажею.

Дуже популярними серед римського населення були рецепти для фарбування волосся в рудий колір, порошок для чищення зубів з мілко натертого рогу і пемзи, свинцевих білил для обличчя, лосьйони з мигдальної олії та молока. Були засоби від зморшок із лляної олії і тваринних жирів. Замість парфумів використовували пахучі мазі, наприклад, мазь теліум, що виготовляли з цедри апельсинів та оливи.

Уживати косметику могли не усі. Куртизанкам це було строго заборонено. В часи Імперії косметикою користувалися не тільки жінки, але й чоловіки. Римські франти покривали чоло, руки крейдовим порошком, рясно рум'янили щоки, підфарбовували брови й очі, застосовували пудру світло-блакитного кольору для обсіпання перук на бенкетах.

2.5. Їжа. Система харчування

Протягом дня їжу вживали, зазвичай, три рази: вранці близько 9:00 був *ientaculum* – ранкова легка закуска; близько полудня – *prandium* – сніданок і після 3:00 – *cena* – обід. Розкішніший обід, із запрошеними гостями, називався *convivium* – бенкет.

Їдальня називалася *triclinium*, з чого видно, що за столом лежали. Спочатку їли в атріумі, сидячи біля вогнища. Тільки батько мав право лежати; мати сиділа в ногах його ложа, а діти розміщувалися на лавках, іноді за особливим столом, на який їм подавалися невеликі порції, причому не від усіх страв; раби знаходилися в тій же кімнаті на дерев'яних лавках або ж їли навколо вогнища; так робилося особливо в селі. Пізніше стали влаштовувати особливі зали для званих обідів, у яких мало-помалу взяли участь і дружини з дітьми. З тих пір вони стали втручатися в розмови чоловіків, їм навіть було дозволено їсти лежачи. У багатих будинках бувало по кілька їдалень для різних пір року. Зимовий *triclinium* знаходився, зазвичай, на нижньому поверсі; на літо їдальня переносилася на верхній поверх або ж ложе для обіду ставилося під *velum* в альтанці, під навісом із зелені, у дворі або в саду.

На початку трапези завжди підносилися молитви богам. Відразу після обіду, під час десерту або трохи згодом – ввечері, слідувала пиятика, під час якої пили, розмовляли і розважалися. Ці пиятики дуже скоро набули характеру грубих оргій. Зрідка хто з учасників її розважався серйозною бесідою. Зазвичай на такому бенкеті запрошували співаків, співачок і музикантів. Іноді господар читав свої вірші або просив прочитати вірші власного твору когонебудь з гостей. Для звеселення присутніх призивалися комедіанти, міми, блазні, фокусники, танцівниці і навіть гладіатори; грали також в кості.

У перші століття існування Риму мешканці Італії їли густу, круто зварену кашу з полби, проса, ячменю чи бобового борошна, а вже на зорі

римської історії в домашньому господарстві варилася не тільки каша, але й випікалися хлібні коржі. Кулінарне мистецтво почало розвиватися в III ст. до н. е. і при імперії досягло небувалих висот.

Крім зернових і бобових культур, овочів і фруктів, використовувалися також кисломолочні продукти. А от м'ясо вживали досить зрідка. Зазвичай для цього забивали хворих або старих домашніх тварин, непридатних до роботи на полях. У будь-якому випадку м'ясо було дуже твердим, його зрідка смажили чи довго розварювали в бульйоні. Хліб і крупи були головними продуктами в античному світі. З них готували юшки та каші, як-от маза – суміш борошна, меду, солі, оливкової олії та води; турон – суміш борошна, тертого сиру і меду. Багато продуктів перед приготуванням посипали ячмінним борошном. Рясно використовувалися квасоля та інші бобові рослини.

Національним супом стародавніх римлян був борщ – спеціально для нього вирощували багато капусти і буряка. Навіть великий поет Горацій вважав своєю основною справою вирощування капусти. Згодом цей прекрасний суп поширився серед багатьох народів світу.

Сніданок та обід проходили дуже швидко, а от вечері приділяли велику увагу. До неї збиралася вся родина. Зазвичай, подавався суп з бобових, молоко, сири, свіжі фрукти, а також зелені оливки в розсолі і паста з чорних оливок. Унаслідок, на римських столах з'явився хліб, а в багатих сім'ях – омари та устриці. Оскільки яловичина була великою рідкістю, в достатку використовували дичину, жаб і равликів.

Важливе значення на столі давніх римлян мало вино, яке зазвичай завершувало вечерю. У той період уже нараховувалися різні кооперативи по виробництву цього популярного напою. При подачі на стіл воно зазвичай розбавлялося водою і вживалося в теплому або в прохолодному вигляді, залежно від пори року. Вино з додаванням меду вживали як аперитив.

Окрім того, обов'язково на столі мали бути хліб з приправою із солоних оливок, з часником чи цибулею, овочі та фрукти.

Хліб в давньому Римі виготовляли трьох сортів. Перший – чорний хліб або *panis plebeius*, для будинків, другий – *panis secundarius*, білий хліб, але

низької якості. Часто населенню роздавали зерно, борошно або уже випечений хліб. Третій же – *panis candidus* – білий хліб високої якості для римської знаті.

Серед улюблених страв римського трудового люду був кончис (*conchis*) – дуже густа юшка, зварена з бобів разом зі стручками. Її, зазвичай, їли і в селянській родині, і її-то і варила ключниця для рабів. Боби і сочевиця, «рослинне м'ясо», як їх тепер називають, заповнювали нестачу в білках, яких або зовсім не було, або дуже мало, тому бобову кашу – найситнішу і цілющу римляни чудово знали. Хліб пекли з висівками, бобову кашу їли з оливковою олією, полб'яну кашу («плебейську страву») – лише на свята.

Окрім каші бідне міське населення, так само як селяни та раби, їли хліб та овочі. Ремісники їли боби, додаючи до них капусту і буряк, які так і називали «плебейським овочем». Дешева солоня риба і бобова каша – ось звичайний скромний обід бідняка. Цю кашу, так само як солону рибку і димлячі ковбаски, продавали в Римі прямо на вулицях рознощики, яких посилали зі своїм товаром господарі харчевень.

Отже, матеріальна культура періоду античності розвинула і удосконалила багато принципів і досягнень, що дісталися у спадок від попередньої епохи ранніх держав. Це стосується таких виробництв і ремесел, як металообробка, будівництво, ткацтво, гончарство, деревообробка та ряду інших.

3. Повсякденне життя римлян

День у римлян розпочинався о третій (за нашим часом – о дев'ятій) годині ранку. Римлянин снідав хлібом і вином, інколи сиром і медом. Потім ішов у своїх справах: до школи, до суду чи до сенату. Багатий громадянин приймав бідних, роздавав їм їжу та гроші, сподіваючись, що його підтримають під час виборів. Обідали холодними та гарячими стравами, рибою, хлібом, вином. Після обіду розпочиналася сієста – час відпочинку. Робота усіх установ припинялася. Зачинялися храми, купецькі крамниці. Винятком були лише засідання сенату й суду, народні збори. Інколи раби також продовжували роботу в полі. Після сієсти римляни займалися спортом, ішли до терм, тренувалися на Марсовому полі. Потім римляни вечеряли.

Улюбленими розвагами римлян були бої гладіаторів і перегони на колісницях. Десятки тисяч римлян збиралися до амфітеатру, щоб побачити, як гладіатори, зведені з різних провінцій, вбивали один одного чи боролися із хижими звірами – левами, ведмедами, биками. Інколи гладіаторські бої тривали по півроку. Долю переможеного гладіатора вирішували самі глядачі. Великий палець, що показував униз, означав смерть, піднятий угору – життя. Вигравши багато боїв, раб-гладіатор міг дістати волю.

Сімейний уклад. Побут – частина фізичного та соціального життя людини, що включає задоволення духовних і матеріальних потреб у: їжі, одязі для захисту від несприятливого впливу навколишнього середовища (житло), підтримці фізичного здоров'я, збереженні та продовженні сім'ї (роду). Отож, побут у широкому сенсі – уклад стереотипного бачення у повсякденному житті.

Сім'я та виховання в ранній період історії Риму вважалися головним сенсом життя громадянина – наявність власного будинку і дітей, водночас сімейні відносини не підкорялися закону, а регулювалися традицією. У давньому Римі сім'я як основа суспільства дуже високо шанувалася. Сім'я розглядалася як берегиня високих моральних норм і того, що іменували батьківською вдачею.

Авторитет батька родини, його влада над дружиною і дітьми були незаперечні. Він був суворим суддею усіх проступків, скоєних домочадцями і вважався главою сімейного суду. Він мав право позбавити сина життя або продати в рабство, але на практиці це було винятковим явищем. Батько родини, здебільшого, і укладав шлюби між своїми дітьми, керуючись існуючими моральними нормами і особистими міркуваннями. Видавати заміж дівчину батько міг з 12-річного віку, а одружити юнака з 14-річного. Хоча жінка і перебувала в підпорядкуванні чоловіка, належала тільки сім'ї і не існувала для громади, в багатих сім'ях їй відводилося почесне становище, вона займалася управлінням господарства.

На відміну від гречанок, римлянки могли вільно з'являтися на громадських заходах, їздити в гості, бути на урочистих прийомах, і, незважаючи на те, що влада в сім'ї була в руках чоловіка, вони були захищені від його свавілля. Чоловіку також дозволялося подавати на розлучення у випадку невірності або безпліддя дружини. Причому невірністю міг бути уже той факт, коли дружина виходила на вулицю з непокритою головою (зазвичай заміжня жінка використовувала різні стрічки і шарфи), оскільки тим самим (вважалось) вона спеціально шукала чоловічі погляди.

Жінка могла бути забитою на смерть або замученою спрагою, якщо її заставляли за питтям вина, щоб не зашкодити зачаттю дитини. Перелюб жорстоко карали в давньому Римі, але у зв'язку з розлученнями і вдівством, а часто, і великою різницею у віці подружжя, відбувалися зради і позашлюбні співжиття. У разі затримання коханця дружини за неписаним законом чоловік разом зі своїми рабами мав право робити над ним всілякі насильства. Нерідко бідоласі відрізали ніс і вуха, але це було нічим у порівнянні з долею, яка чекала винну дружину. Її, навіть, могли закопати в землю живцем.

Під час відсутності чоловіка дружина не мала сидіти під замком. Улюбленим жіночим заняттям вважалось відвідування торгових крамниць і плітки з продавцями та зустрічними знайомими. Дружина також завжди була присутня поруч з чоловіком на усіх прийомах.

Розпорядок дня і розваги. Життя римського населення було дуже строкатим: бідняк, зарахований у списки, отримував хліб від держави безкоштовно, усі інші громадяни – преторіанець або пожежник, ремісник, клієнт або сенатор мали працювати, мали різні доходи, тому й жили дуже по-різному. Однак, розпорядок дня був майже однаковим для усього міського населення: ранкові справи, відпочинок в середині дня, години, проведені в лазні, розваги.

Давній Рим був на ногах вже зі світанком. Свічки давали більше чаду, ніж світла, тому намагалися користуватися денним світлом. Валятися в ліжку, коли сонце стоїть високо, вважалося непристойним. Ранковий туалет і багатого, і бідного ремісника був однаково простий: взути ноги в сандалі, вимити обличчя і руки, прополоскати рот і накинути плащ, якщо холодно. Багаті містяни, що мали особистого цирульника, надавали багато часу стрижці та голінню.

Потім відбувався перший сніданок, що складався зазвичай із шматка хліба, змоченого у вині, змащеного медом або просто посипаного сіллю, з оливок і сиру. За давнім звичаєм, усі домочадці, включаючи рабів, приходили привітатися з господарем. Потім за розпорядком йшли господарські справи, перевірка рахунків і звітів, віддача розпоряджень із поточних справ. Потім починався прийом клієнтів, який при великій їх кількості займав години дві. Клієнтела розвинулася з давнього звичаю ставити себе, людину дрібну і безсилу, під заступництво впливової особи. З цього звичаю уже до I ст. н. е. сформувалася певна традиція суспільного життя: знатній людині незручно було показуватися на вулиці чи в громадському місці без великої кількості клієнтів. За усі послуги клієнта патрон розплачувався скупко, хоча водночас усім повідомлялося, як він щодо клієнта проявляє багато турботи й уваги. Клієнти найчастіше ніяк не могли вибратися з гіркої потреби. Клієнтська служба давала, нехай мізерні, але все ж якісь засоби до існування. У Римі для людини, що не володіла жодним ремеслом і не бажала йому навчитися, єдиним, мабуть, способом існування було становище клієнта.

Полудень був межею, що роз'єднувала день на дві частини: час до нього вважався кращою частиною, яку присвячували обов'язковим заняттям, залишаючи, якщо це можливо, другу частину на відпочинок і розваги. Після полудня відбувався другий сніданок. Переважно він складався із хліба і сушеного інжиру, імператор Марк Аврелій додавав до хліба цибулю, боби і дрібну солону рибку. У робочого люду приправою до хліба служив буряк. Діти заможних батьків, повернувшись зі школи, отримували кусень білого хліба, оливи, сир, сухий інжир і горіхи. Далі наставав час полуденного відпочинку.

Після полуденного відпочинку наступала черга миття в лазнях, гімнастичних вправ, відпочинку і прогулянок. «Відпочинок – після справ» – говорило латинське прислів'я. Вільним часом римляни користувалися по-різному. Люди освічені, з високими духовними інтересами присвячували себе

науці чи літературі, не вважаючи це справами, а розглядали як дозвілля. Так що відпочивати для римлян аж ніяк не означало нічого не робити.

Вибір занять був широкий: спорт, полювання, бесіди і, особливо, відвідування видовищних заходів. Їх було багато, і кожен громадянин міг відшукати те, що йому найбільше подобалось: театр, бої гладіаторів, перегони на колісницях, виступи акробатів або показ екзотичних звірів. Відвідування таких заходів становило головне задоволення римлянина. До них римляни вдавалися з такою пристрасстю, що не тільки чоловіки, але навіть жінки і діти були присутні на видовищах; вершники, сенатори і, нарешті, імператори брали в них діяльну участь. Зі сценічних вистав римляни любили комедію, але ще більш їм подобались ігри гладіаторів у цирку, які своїми жахливими сценами багато сприяли моральному огрубінню римського населення.

Крім згаданих громадських видовищ римляни любили також різні групові ігри, особливо в м'яч, в кості, і гру схожу на сучасні шашки або шахи. Гра в м'яч була найулюбленішою і являла собою гарну тілесну підготовку не тільки для дітей, але й для дорослих. У неї грали на громадських площах, особливо на Марсовому полі, в спеціальних залах, що знаходилися при лазнях, і в інших місцях.

Зі свого боку, ті успіхи і завоювання культури, якими відзначена антична епоха, стали свого роду фундаментом всього подальшого розвитку – насамперед, європейської цивілізації.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Назвати і пояснити умови формування римської побутової культури.
2. Розкрити характерні риси розвитку повсякденної культури греків.
3. Розказати про сімейні традиції давніх римлян:
 - 3.1. Ставлення до виховання дітей.
 - 3.2. Повсякденні справи та розваги.

ЛЕКЦІЯ 5

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Характерні риси формування європейської побутової культури.
2. Матеріальні структури середньовічної повсякденності.
 - 2.1. Розвиток продуктивних сил періоду Середньовіччя.
 - 2.2. Житло, інтер'єр, меблювання.
 - 2.3. Стилїстика чоловічого та жіночого костюму: готичний та франко-бургундський стилї.
 - 2.4. Харчування людини періоду Середньовіччя.

Основні терміни і поняття: середньовіччя, людина періоду Середньовіччя, матеріальні структури середньовічної повсякденності, модні тенденції, стилї.

1. Характерні риси формування Європейської побутової культури

Культура періоду Середньовіччя отримує часом неадекватну, але досить оригінальну оцінку в творах науковців, літераторів, політичних діячів. Так, ренесансні гуманісти, діячі Просвітництва та літературно-філософської думки XIX ст. вважали Середньовіччя втіленням величі католицизму та переваги сліпої віри над розумом, розквіту монархій та станових привілеїв, влади грубої сили й дикості. Натомість романтики (німецькі, англійські, російські, українські вчені, письменники, поети) ідеалізували Середньовіччя як часи лицарів і прекрасних дам. Але найголовнішим надбанням цього часу стало творення нових націй, їх індивідуальних мов та культур, що сягали своїм корінням у тогочасну мову міжнародного спілкування – латину.

Найхарактерніших рис середньовічна культура набула з X ст. У цей період в суспільстві створюється розвинута соціально-економічна структура: розвиваються міста, а разом із ними – ремесла, торгівля, освіта (школи й університети), мистецтво в усіх основних його видах.

В культурі Середньовіччя можна виділити релігійно-церковну, світську і народну субкультури. В період раннього західноєвропейського Середньовіччя культура перебувала під впливом католицької церкви, що мала,

крім релігійного, ще й політичне, соціальне, військове, господарське і, зрозуміло, культурологічне значення, претендуючи на зверхність над світською владою. До рук церкви потрапила й система освіти.

Середньовічна культура формувалася в умовах панування натурального господарства замкнутого світу сільського маєтку, нерозвиненості товарно-грошових відносин. Надалі соціальною основою культури усе більше ставало і міське середовище, бюргерство, ремісниче цехове виробництво, торгівля, грошове господарство.

Середньовічна культура глибоко суперечлива, у ній об'єднуються роздробленість буття, коли кожен народ має свій уклад життя, – і тяга до Всеєдності (Град Божий на землі), прикріпленість людини до землі, своєї общини, маєтку – і християнська універсальність людини, ідеї етнічної і станової обмеженості; страждальницьке зречення від світу – і тяга до насильницького всесвітнього перетворення світу (Хрестові походи). Ця суперечливість виступала рушійною силою розвитку культури, в процесі якої людина поступово починає звертатися до самої себе, а не тільки до Бога. Однак для того, щоб це дійсно відбулося, потрібен був переворот у світовідчутті людей, найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством – переворот Ренесансу.

Аграризація і натуралізація економіки, руйнування господарських зв'язків створювали нову модель ранньосередньовічного суспільства: маленькі замкнуті світи людей, що існували серед незайманої природи. Торгівля перебувала у жалюгідному стані, грошового обігу практично не існувало. Правлячий клас в окремих випадках сприяв технічному прогресу. Для світської аристократії важливо було мати високоякісну зброю, і тому лицарі сприяли розвитку металургії та балістики. Феодалам було вигідно заохочувати майстрів золотих справ, які робили ювелірні вироби та прикраси. Загалом, середньовічний захід – бідний, технічно погано озброєний світ. Техніка відстала: переважали примітивні інструменти, енергетичне забезпечення убоге. Власне винахідництво розвинене слабо або зовсім відсутнє.

2. Матеріальні структури середньовічної повсякденності

2.1. Розвиток продуктивних сил в епоху Середньовіччя

Матеріальна культура в V–VII ст.

У перші століття Середньовіччя зберігався значний розрив у рівні матеріальної культури між романізованим та іншими регіонами Західної

Європи. Правда, в V–VII ст. в Південній Європі, підданій сильній варваризації, стався значний розрив з античною традицією. Грубішають знаряддя праці і взагалі ремісничі знаряддя. Погіршилася породність худоби, скоротилося число сільськогосподарських культур, були втрачені деякі трудові навички. Спростився побут.

Було б, однак, помилкою перебільшувати загальний занепад матеріальної культури Західної Європи. Античні традиції були ще досить сильними на території колишньої Римської імперії і збереглися у Візантії, що визначило велике культурне значення цієї країни аж до XV ст. В Італії, Південній Галлії, Іспанії зберігалися розвинена агрокультура і міста, вміли споруджувати двох- і триповерхові будинки, зокрема з плінфи, яку з VI ст. стали особливо широко застосовувати в церковному будівництві, як і кольорове скло (в церквах Візантії і Галлії). Використовували водяні млини, які з'явилися ще в Римській імперії, чеканили монету. За допомогою сиродутного процесу (поширився з V ст.) робили залізо і бронзу. З'явилися дзвони, книги на пергамені й з дерев'яними плетіннями (коіндекси) витіснили папірусні свитки. У VII ст. відновилося використання гончарного кола. Греки робили катапульти, обсадні башти і запальну суміш («грецький вогонь»), в VI–VIII ст. будували кораблі багатьох типів, зокрема великі, з екіпажами до 200 веслярів і 70 матросів. Вироби, призначені для знаті; відрізнялися розкішшю і вишуканістю. У другій зоні в VI–VII ст. по Рейну, а потім в Англії почали відновлювати римські і споруджувати нові дороги, зводити багатоповерхові будівлі.

Прикладом низького стану продуктивних сил на варварської території була скандинавська Північ. У господарстві все ще переважає розведення худоби, рибна ловля та інші промисли. Відносно убоге землеробство було мотичним, ґрунтувалося на підсічно-вогневій системі. Панували дерев'яні та земляні споруди, земляні укріплення з дерев'яним частоколом. Міст не було. Ліпна кераміка була грубою, як і домашнє сукно. Досягненнями північних германців була майстерна обробка металів, особливо при виготовленні зброї та прикрас, і навички навігації та морських промислів. До VIII ст. скандинавські гребні човни – без палуби, невеликі (на 12–16 пар веслярів), але маневрені і стійкі – вже оснащувалися парусом. Подібно баскам, скандинави могли здійснювати далеку навігацію у відкритому морі. Але взагалі європейці тоді воліли каботажне плавання.

Отже, не зважаючи на матеріальні втрати, в перші століття середньовіччя в Західній Європі не тільки дотримувалися багатьох античних традицій, але виникали і нові елементи у розвитку продуктивних сил.

Прогрес продуктивних сил у VIII – початку XI ст.

В останнє століття раннього середньовіччя прискорився розвиток колишніх околиць Римського світу: Північної і Східної Франції, Західної Німеччини, особливо територій вздовж Рейну, меншою мірою – Англії. Нова феодальна суспільна система уже вимальовується в масштабах усього континенту. Її визрівання супроводжувалося помітним прогресом у розвитку продуктивних сил. Найзначніший для усієї Західної Європи показники були досягнуті в романізованих регіонах.

На території Європи розвиваються міста, а далеко від міської метушні – замки. Збільшилося число сільських поселень, що свідчить про зростання населення і внутрішньої колонізації. Почали споруджувати мощені камінням дороги (Кордова, IX ст.), мости (через Рейн – у Майнц, Луару – у Орлеан та ін.). У будівництво впроваджується обпалена цегла. Ліпна кераміка витісняється гончарною (виготовленою за допомогою кола), з'являється глазур. Винахід в IX ст. вертикального ткацького верстата стало переворотом у ткацтві. Починається зліт *сукноробства*; з X ст. для валяння сукон, а також осушення боліт (в Нідерландах) пристосовується водяний млин. Впровадження починаючи з IX–X ст. нової упряжі (хомут і вдосконалена збруя) дало змогу використовувати коня (який у ранньому Середньовіччі використовувався майже виключно для верхової їзди) як найважливішу тяглову силу в сільському господарстві та транспорті. Це підняло продуктивність праці, дало потужний поштовх розвитку сухопутних доріг і транспортних засобів, будівництва, військової справи. Швидко розвиваються ковальство, збрійне, шорне ремесла. Сталося ніби розширення, соціальне та територіальне «окультурення» всього континенту. Цей фактор – синтез низки традицій – сприяв успішному подальшому розвитку продуктивних сил.

Розквіт феодалізму і продуктивні сили в XI–XIII ст.

В X–XIII ст. феодальний лад утвердився в Західній Європі і переживав період злету. Це потребувало нового арсеналу знарядь і засобів праці, способів його організації. Місто, з його товарним виробництвом, ринком, зв'язками, поглибленим розподілом праці, перетворив товарно-грошові відносини в

важливіший фактор суспільного життя. Відтепер вони відіграють все більш істотну роль.

XI–XIII ст. відзначені значною динамікою населення: відбувається широка внутрішня колонізація незайнятих земель.

Специфічною формою колонізації стали Хрестові походи. Виникають тисячі сіл і хуторів, тисячі нових міст, населення старих і нових міст порівняно швидко зростає.

Розчищення під рілля супроводжувалися вирубкою лісів і меліоративними роботами (Ломбардія, Голландія). У Західній Європі до кінця XIII ст. помітно скорочувались площі боліт і лісів. Одночасно посилювалося освоєння

надр: видобуток металевих руд, солі, будівельного каменю, добрив, торфу, кам'яного вугілля. На відміну від попереднього періоду (коли повалений ліс спалювався) деревина стала повністю використовуватися як сировина при будівництві, для поділок, варіння дьогтю, смолокуріння, як паливо. Увійшли в практику спеціальні лісорозробки. Посилення регалії (права верховної власності монархів) на землю, її надра, води, фауну і флору різко обмежувало можливості рядового населення використовувати плоди дикої природи.

У міру вдосконалення знарядь і способів обробки ґрунту, особливо з поширенням залізного плуга з упряжкою в кілька пар биків, а також двопілля і трипілля, росла продуктивність праці в сільському господарстві. Завдяки внутрішній колонізації, освоєнню нових земель збільшилися площі культивованої землі. Поряд з ячменем розширюються посіви ярої та озимої пшениці (замінила полбу), а також жита. Перетворення коня в основну тяглову силу привело до поширення посивів вівса. Розвиваються спеціалізовані галузі землеробства: городництво, садівництво, розведення олійних і технічних культур (льону, рослин-барвників та ін.). Поступове потепління клімату Західної Європи протягом VIII–XIII ст. сприяло просуванню на північ навіть теплолюбного винограду. Удосконалюються виноробство, маслоробство, сироваріння. Найбагатші агрономічні прийоми і різноманітні культури мали Італія і Візантія, але з XIII ст. трактати з агротехніки створюються в Англії та інших країнах.

Виснажені ґрунти потребували добрив. Поряд з гноєм і золою у якості добрив все ширше використовують копалини: мергель (глинистий вапняк) і торф. Традиційні методи землеробства (підсічно-вогнева і перелогова) зберігалися і Європі довго. Але на межі X–XI ст. усе далі на північ поширюється покращена система сівозміни: двопілля (на півдні воно застосовувалося уже на початку VII ст.) і трипілля (зазвичай за схемою: пар – озимі – ярі). Нові системи поливу стали одним із найважливіших елементів розвитку продуктивних сил, вони сприяли комплексному використанню землі та відновленню родючості ґрунту.

Розширилося розведення домашніх тварин, особливо коней, овець та птиці, а також собак, підвищилася роль м'ясного тваринництва. У найрозвиненіших країнах почали займатися поліпшенням порід худоби. В Англії, Іспанії, Італії, Нідерландах особливого значення отримує вівчарство. Полювання стає «дворянським заняттям».

Ще помітніший підйом настав у ремеслі, насамперед міському, де складається цехова форма організації ремісництва. З конопляної, лляної, вовняної пряжі розробляються тканини для одягу, мішковина, канати. Від іспанських арабів європейці з VIII ст. отримували бавовну. Через Візантію Західна Європа запозичила китайський шовк. Протягом X–XII ст. тутове дерево і шовкопряд потрапили в Андалусію, Італію, Францію. Розвиток торгівлі і судноплавства дав змогу сукноробству Тоскани і Фландрії з XIII ст. отримувати вовну-сирець з Англії та Іспанії. Кожум'яки і шевці застосовують східні барвники і дубильні речовини. З Карпат і з Середньої Азії почали ввозити кам'яну сіль.

У *металургії* поряд із дерев'яним стало використовуватися кам'яне вугілля (в Англії і Франції з XI ст.) і з'явилися цегляні стаціонарні домниці (з XII ст.). Винайдені такі методи обробки металу, як зварювання, термічна обробка, гаряче і холодне кування і штампування, витягування, згинання, протягування, закрутка, шліфування, карбування, з XIII ст. – стругання, свердління, обточування й полірування. У країнах, що володіють значними запасами металевих руд, – Німеччині, Іспанії, Швеції, Англії – гірничо-металургійні промисли виростили в окремі, самостійні галузі.

Підйом переживає і *будівництво*. Зростає кількість замків і дрібних укріплень, монастирів і храмів. Усе більш різноманітними стають типи селянських осель. Міста забудовуються багатопверховими кам'яними і цегляними житловими будинками. З XI–XII ст. повсюдно впроваджується обпалена цегла, з'являється вапняна штукатурка, кахлі для облицювання і пічні, черепиця. Споруджується перший водопровід з елементами каналізації (Труа, XII ст.). У церквах і навіть приватних будинках використовують кольорове скло і вітражі. Починається виробництво дзеркал (Венеція).

У ткацтві і сукноробстві, гірській справі і металургії, будівництві та інших ремеслах створюються нові механізми. У Фландрії в 1131 р. з'явився перший ткацький станок сучасного виду (але без механічного двигуна). Величезне значення мало удосконалення першої машини – водяного млина, де стало використовуватися середньо-, а потім верхньобійне наливне колесо замість ніжньобійного, як раніше. Це дало змогу застосовувати його не тільки для обмолоту зерна, а й у багатьох провідних ремеслах: при валянні сукон і виготовленні паперу, обробці конопляного волокна і шкір, збагаченні руди. До кінця періоду стали поширюватися вітряні млини. Прості механізми – ворота, домкрати (зокрема гвинтові), поршневі насоси та ін. – використовуються в шахтах. З'являються ручні і ножні (педальні) верстати для токарних і точильних робіт по металу.

Удосконалюються сухопутні дороги, споруджуються перші суднохідні канали. Винайдено колесо зі спицями (замість суцільних дерев'яних дисків). Розширилася практика далекого плавання у відкритому морі, укрупнилися і спеціалізувалися кораблі. У кінці XIII ст. з'явилися перші морські карти – *лоції* (Генуя, 1270 р.), а на рубежі XIII і XIV ст. – карти берегових ліній – *портулани*.

У XIV–XV ст. екологічна, демографічна і політична ситуація були виключно складними. З кінця XIII ст. почалося похолодання, стало відчуватися погіршення ґрунтів у старопашенних районах. В середині XIV ст. вибухнула епідемія «чорної смерті», потім чума неодноразово повторювалася. Епідемії, великі війни і повстання, характерні для цього періоду, породили кризову ситуацію в сільському господарстві. У багатьох країнах спостерігались деколонізація культурних земель, закидання ріллей, нехватка робочих рук, падіння врожаю і рент, підвищення цін на продукти харчування та сировину.

Вихід з аграрної кризи був досягнутий шляхом значної господарської перебудови: розвитку найтоварніших сфер сільського господарства, нової організації землекористування та праці в маєтках, інтенсивнішого використання природних ресурсів, особливо промислового значення. Перебудова супроводжувалася значним числом знахідок в галузі знарядь праці, особливо механізмів, і – вперше – помітними проявами значення науки.

Протягом XIV–XV ст. з'явилися кривошипні механізми, зубчасті передачі, свердлильний верстат (для розточування дерев'яних водопровідних труб), колісний домкрат, підйомний кран, комунальні машини (зокрема для прокладки і очищення каналів), величезні плющильні молоти. Ці механізми, міцні, зручні й прості у вжитку, хоча не мали через відсутність механічних двигунів високого коефіцієнта корисної дії, все ж у багато разів перевищували ручну працю продуктивністю. З'явився і перший автомат: механічний годинник. Власне, колісні годинники з боєм були винайдені ще в XII ст., через сторіччя були виготовлені перші годинники з гирьовим механізмом, ще через

сторіччя – баштовий годинник (в Мілані та англійському абатстві Гластонбері). У XV ст. Нюрнберзький майстер Петер Хенляйн зробив перші кишенькові годинники.

Удосконалюються і ручні знаряддя праці. У прядінні веретено і стоячу пряжку змінила самопрядка з колесом. Стандартизація технології дала змогу уніфікувати обробку тканин, зокрема сукон (початок поклала Італія). З'явилася щільна і тонка кераміка – попередниця порцеляни (Каррара, XV ст.). Почалося систематичне шліфування дорогоцінного каміння (Брюгге, 1456 р.), освоюється застосування шліфувальних лінз для окулярів (Нідерланди, XIV ст.) і алмазу для різання скла (Нідерланди, кінець XV ст.).

У XIV ст. уже будують домни (Лотарингія), що дають змогу варити чавун. Розширюється застосування кольорових металів та їх сплавів (латунь та ін.) Храми увінчуються величезними куполами. Активно використовується цемент, сталеві голки, карети і сучасний віз (XIV ст.), водолазний дзвін для підводних робіт, перший гірський тунель (для удосконалення альпійського шляху через Сен-Готардський перевал), каналізація в декількох містах. Шахти заглиблюються до 500 м. З'являється пором з бортовими колесами, який може йти по річці проти течії (XIV ст.).

У мореплаванні почалося систематичне застосування лоцій (і виникає професія лоцмана), удосконалюються якоря, кермо і парусне оснащення. Компас та інші навігаційні прилади повсюдно впроваджуються в навігацію. Переворот в суднобудуванні справива поява каравели – багатомачтового корабля зі складним і різноманітним спорядженням, здатного здійснювати далекі океанські подорожі. Так, в XV ст. була створена технічна основа Великих географічних відкриттів.

Отже, Середньовіччя стало епохою розвитку не тільки численних ремесел, а й появи важливих винаходів. Так, з XI ст. у будівельний вжиток увійшли обпалена цегла, кахлі, черепиця. З XII ст. у Європі були освоєні нові технології обробки металів: зварювання, термічне оброблення, кування, штампування, витягування, згинання, шліфування, карбування, а згодом, у XIII ст. стругання, свердлування, точіння, полірування. Розвивалося виробництво скла, вітражів, дзеркал. У XII ст. з'явилися ткацький і токарний верстати, у XIV–XV – зубчасті передачі, свердлильний верстат, підйомний кран, вогнепальна зброя. У повсякденний вжиток увійшли окуляри і годинники, що стали справжніми подіями в історії Середньовіччя.

У передових галузях ремесла, де застосовувалися механізми, об'єднувалися зусилля багатьох людей і вкладалися значні кошти, виникли нові форми організації праці: пайові товариства (гірничо-металургійний промисел, книгодрукування), артіль з підрядником (будівництво), підпорядкування нижчих цехів вищою системою, ранні мануфактури (ткацтво,

виготовлення сукна та ін.). У цих ремеслах підприємництво і незалежні ремісники поступаються місцем найманим працівникам.

2.2. Житло, інтер'єр, меблювання

На основі розвитку ремесла і його відділення від сільського господарства виникає європейське середньовічне місто.

У X–XI ст. почалося відродження деяких старих і виникнення нових міст у Західній Європі, які, хоча і будувалися на основі старих римських, але суттєво відрізнялися від них. У якості основи замка феодали використовували сторожові башти, що залишилися від римського часу і невеликі римські табірні стоянки. Тому основною спорудою в замку – житлом сеньйора – стає *донжон* (вежа посеред двору).

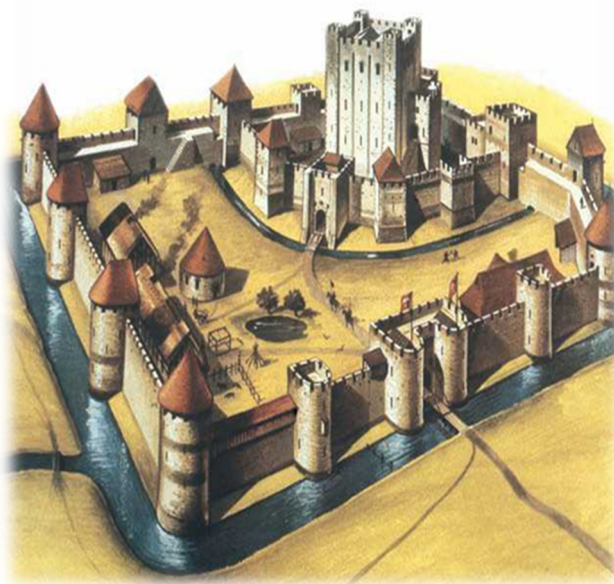
Нижній поверх донжона займали комори, другий – житло власника, на третьому поверсі знаходилося приміщення для слуг і охорони, підземелля було зайнято в'язницею, а дах залишався вільним для дозорних.

Оскільки донжон часто був останнім притулком мешканців замку, то вхід до нього влаштовували відразу на другий поверх (до 15 метрів від землі), куди вели легкі сходи, що піднімалися при облозі.

Римські сторожові вежі були квадратними в плані, але донжони швидко змінили цю форму спочатку на багатокутну, а потім і зовсім круглу – так було легше оборонятися.

Однак жити весь час у вежі було незручно, і в XII ст. усе частіше поруч із донжоном будується окремий будинок феодала. Комплекс замку включав також окрему капелу для молінь і масу господарських будівель у дворі. Будинки феодалів виходили особливо пишними у членів королівського дому. Це були цілі палаци.

Такий палац складався загалом з великої прямокутної зали з великими здвоєними арочними вікнами, яка розташовувалася на другому поверсі. На першому – кухні та господарські приміщення, на третьому – невеликі опалювальні житлові кімнати (їх називали тоді «*saminata*» за назвою камінів, які там вбудовувалися). Таке розташування приміщень по поверхах скоро стає традиційним настільки, що і в XVIII ст. (в епоху класицизму) дворянські будівлі будуть плануватися так само.

Серед архітектурних споруд у *романську епоху* (X–XII ст.) були особливо поширеними лицарський замок, монастирський ансамбль і храм. Під час міжусобних сутичок та воєн кам'яні стіни захищали від нападів. Тому будівлі романської доби зовні були схожими на фортеці: приземкуваті, мали масивні стіни, вузькі вікна, високі вежі. Романське мистецтво найповніше розкрилося в архітектурі церковних будівель, їх живописному та скульптурному оздобленні. Романському храму притаманна сувора, велична краса, він відзначається масивністю й урочистою міццю. Будівлі мали масивні перекриття, кам'яні склепіння, товсті стіни, невеликі віконні отвори. Споруди накривалися черепицею за типом «риб'ячої луски», добре відомою ще римлянам. Вікна спочатку не склили, а переймали різьбленими кам'яними решітками і з метою безпеки розміщували якнайвище від землі.

Для романського стилю характерна відсутність програми у розміщенні декоративних мотивів – геометричних, «звіриних», біблійних. Одні вчені пояснюють це нестабільністю світоглядної картини, двовір'ям середньовічної доби, інші вважають, що уся фантасмагорична фауна – кентаври, сфінкси, грифони, леви і гарпії не несуть жодного символічного навантаження і мають переважно декоративний характер. Інтер'єр романського храму слабо освітлений.

Крім скульптур, він прикрашався мозаїкою та фресками, що не дійшли до нашого часу, за винятком оригінальних за стилем і дивовижних за експресією каталонських фресок. Статуї на фризах – приземкуваті, а на стовпах та колонах мають видовжені пропорції.

З кінця XII ст. провідним стає породжений міським європейським життям *готичний стиль*. У XIII–XV ст. культуру Європи значною мірою формує готика (від франц. *gotique* – назва германського племені готів). Цей термін виник в Італії в епоху Відродження, коли склалося уявлення, що стрілчаста арка середньовічної архітектури походить від форми гостроверхого шатра готських племен, які начебто будували його, зв'язуючи крони дерев.

За легкість і ажурність готичний стиль називали застиглою або безмовною музикою, «симфонією в камені». На відміну від суворих, монолітних, величних романських храмів, готичні собори прикрашені

різьбленням і декором, безліччю скульптур, сповнені світла, спрямовані в небо, їх вежі піднімалися до 150 метрів.

Особливістю готичної будови є стрілчаста арка, що має не тільки декоративне, а й принципове конструктивне значення. Вона полегшує кам'яні склепіння романських будов. Система арок, аркбутанів та контрфорсів творили каркасну систему, у якій стіна як конструктивна частина будівлі ставала ніби зайвою, вона перетворюється на простінки з великими вікнами.

Каркасна система готичної архітектури дала змогу створювати високі та об'ємні інтер'єри соборів і робити величезні вікна з багатокольоровими вітражами. Спрямованість собору вгору підкреслювалася гігантськими «мережаними» баштами, високими стрільчастими арками, вікнами і порталами (*porta* – архітектурно виділений на фасаді вхід у будівлю), також декоративними деталями.

Заміна глухих стін величезними вікнами привела до того, що розпис стін, характерний для романських соборів, поступається місцем скульптурі та *вітражу* – своєрідному виду живопису, у якому зображення складається з різнокольорового, з'єданого вузькими смугами зі свинцю та охопленого залізною арматурою скла. Вітражі, розміщені у віконних прорізах, були такими важкими, що трималися в гнізді без закріплення. Найефектніші вітражі зараз знаходяться у Сент-Шапелі, Шартрі (Франція).

Отже, з розвитком торгівлі в XI–XII ст. усе більше значення починають мати міста. Вони захищалися ровом і могутніми фортечними стінами (часто в кілька рядів) з високими дозорними вежами. Стіни ці стримували розростання міста вшир, і йому мимоволі доводилося рости вгору, збільшуючи поверхи будівель. Землі було мало, потрібно було залишити її ще на вулиці і площі. І тому міські будинки, невеликі внизу, намагалися сильно розширитися догори. Тому верхні поверхи часто нависали над нижніми.

Середньовічний замок насамперед – оборонна споруда, фортеця. На відміну від античного житла, відкритого назовні, середньовічний будинок закритий і темний, відгороджений від навколишнього середовища, хаотичний.

Він оточений глухою стіною, валом, огорожею. Меблі, усі речі, що прикрашають покої, возять із собою. Усе замкове життя зосереджувалось у парадній залі, яка використовується для різних цілей: тут збирали курію сеньйора, вершили правосуддя, приймали васалів і послів, бенкетували і навіть влаштовували турніри. У залі був помост – місто господаря. Окрім головного приміщення були гардеробні, опочивальні, кімнати для гостей, господарські приміщення. Власну спальню (або взагалі окрему кімнату) тоді могли мати тільки особливо важливі персони. Життя ж усіх інших протікало на очах один у одного. Дуже рано в замку (і в монастирі) виділяється кухня як спеціальне приміщення з певною функцією. Її розташовують окремо від житлових покоїв. Як правило, щоб виділити невеликі кімнати, просторі приміщення перегороджують килимами, отримуючи так зване «клоте».

У залах та інших приміщеннях спочатку робили кам'яні склепіння, а потім – відкриті дерев'яні конструкції з балками або плоскі стелі. Дерев'яні стелі прикрашали розписами, різьбленням. Стіни штукатурили, білили, розписували фарбами. Теми вибиралися з біблійних чи світських сюжетів: зображення військових подій, полювання, турніри, сцени з придворного життя, літературні цикли. Переважали жовтий і червоно-коричневий кольори, а одним із найдорожчих був зелений. На європейській півночі стіни частково або повністю обшивали дерев'яними панелями, які розписували або покривали різьбленням. Їх прикрашали всілякими лицарськими атрибутами: бойовою зброєю, мисливськими трофеями, щитами, гербами і прапорами.

Підлогу в середньовічному замку або багатому будинку настиляли дерев'яними дошками (найпоширеніший варіант), кам'яними плитами або керамічною плиткою. В останньому випадку вони являли собою найяскравішу частину інтер'єру. Кахлі розрізнялися за розмірами і малюнком: від гладкої однотонної глазурі, нескладних геометричних візерунків до зображення рослин, звірів, птахів, геральдичних фігур.

У бідних будинках підлога першого поверху завжди була земляною і потрібно було чимало зусиль, щоб утеплити її. Підлогу майже ніколи не покривали килимами. Великою популярністю користувалися циновки з плетеної соломи, так звані «єгипетські килимки». Цікава традиція покривати підлогу житлових кімнат і залів травою. Взимку це – солома та сіно, які служать для утеплення, а влітку – трава, очерет і квіти. Звичайно, це покриття потребувало регулярного оновлення, що відбувалося не часто, і на підлозі серед зів'ялої трави і розчавлених квіток накопичувалися бруд і залишки їжі.

Віконні отвори середньовічного будинку, здебільшого, невеликі. На північ від Альп затягували отвори пергаментом або промасленою тканиною, а також замикали дерев'яними віконницями, щоб захистити приміщення від холоду. У середземноморських країнах віконний проріз залишається

відкритим. Скло було великою рідкістю. Це привілей храмів, проте в багатьох світських інтер'єрах також зустрічаються засклені вікна і вітражі. Скло того часу каламутне, кругле, з потовщенням посередині, маленьке за розміром. Воно огортається частою свинцевою палітуркою, що посилює раму і робить стулку нерухомою. Таке вікно було предметом розкоші. Під час від'їзду власника рама виймалася і зберігалася до кращих часів. У більш скромних оселях склили верхню частину вікна, а низ закривався віконницями. У такий спосіб забезпечувався доступ світла і захист від зловмисників.

Міський будинок був також укріплений. Висота його досягала 12 м. Кам'яних будівель практично не було. Планування міських забудов хаотичне. Ширина вулиці коливалась в межах 1–7 м. Будинки стояли досить тісно і мали два–три поверхи, а нерідко і більше. Зазвичай верхній поверх нависав над нижнім, так за дорожнечі землі фундаменти будували вузькими. Довгий час міста зберігали сільський вигляд: біля будинків розташовувалися сади і городи, у дворі тримали худобу і птицю. За стінами міста жителі мали земельні ділянки і виноградники.

Житло рядового бюргера скромніших розмірів. Воно складається з двох поверхів: на першому розташована майстерня або лавка, на другому проживає сім'я. У квартирі всього дві кімнати: передня і задня. З розвитком міст будинки розростаються: залишаючись вузькими з фасаду, вони ростуть у висоту і глибину, пристроюються різні комори і комірчини. У приміщеннях темно, штучне освітлення є далеко не в кожній оселі. Заможні городяни користувалися восковими свічками, що було їх привілеєм. Люди зі скромним достатком запалювали сальні свічки або масляні лампи. Світло також давало вогнище.

Проблема обігріву житла – одна з найскладніших. Уся Європа ділилася на дві зони: Захід грівся біля каміна (відкрите вогнище), Схід – біля печі (вогнище із закритим вогнем).

Інтер'єр IX ст. характеризується великими просторими залами, покритими світлими фарбами, використовувалась також побілка. Такі зали були головним приміщенням, де їли, спали, обговорювали справи мандрівники. Для відпочинку використовувались набиті соломою тюки, вкриті вишитими покривалами, які слугували ліжком. Стіни зали прикрашали геральдичними щитами, знаменами, зброєю, мисливськими трофеями, арбалетами, мечами.

В цегляних замках біля вікон розташовували вогнище (пізніше – *камін*). В дерев'яних – вогнище знаходилося у центрі. На вікнах були вітражі, які зачинялися ставнями.

Килими, які привозилися зі Сходу, вішали як шпалери на стіни. Прикрашали стіни також килимами із тонкого шовку, на підлогу клали килими плетені із тростини (циновка).

Із меблів у «госпіціях» використовували: лави (для більшості гостей), стільці (для знаті). Тільки для шанованих гостей накривали скатертини і тільки

у цього стола ніжки були прикріплені до стільниці. Для «госпіцій», розташованих у замках монастирів та абатств, були характерні високі стрілчасті склепіння, кесонні стелі, оздоблені орнаментом. Пізніше, для відпочинку мандрівників з'явилися дерев'яні ліжка, оздоблені балдахіном, важкі готичні крісла, буфети. Освітлювались замки бронзовими підвісними лампами, свічами на підсвічниках. З кінця XV ст. «госпіції» – замки поступово втрачають своє значення.

Романський стиль. Першою художньою системою Середньовіччя, що охопила більшість країн Європи, був романський стиль. Найважливішим елементом архітектурних композицій цього стилю стали масивні стіни, ваговитість яких підкреслювалася вузькими вікнами-бійницями.

Після занепаду античної культури мистецтво надовго підпорядковується релігії. Візантійська архітектура пов'язана із культовим і храмовим будівництвом. Храми були основною архітектурною спорудою, будувалися повсюдно і різних розмірів, багато оброблялися. Антична культура поступово забувається, у вдосконаленні продуктивних сил настав застій. Старе було зруйновано, нове не будувалося, архітектура стала примітивною.

У питанні інтер'єру візантійці продовжували традиції римлян. Форми меблів у порівнянні із грецькими та римськими спростилися. Художній ефект досягався великою кількістю дорогоцінних металів.

Меблі романського стилю були дуже примітивні: обмежена кількість та грубі, важкі форми. Універсальними меблями були скрині, які використовувалися як столи та меблі для сидіння, а також могли слугувати ліжком та шафою. Дуже часто скриня використовувалася у якості дорожньої валізи

під час довгих подорожей.

Романські меблі повністю відповідали способу життя та рівню культури епохи Середньовіччя.

Меблеве ремесло задовольняло тільки елементарні потреби. Меблі збивалися грубо кованими накладками із заліза. Дефекти з'єднань вкривалися товстим шаром фарби. У якості декору використовувалися рослинні орнаменти, геометричні елементи, а також фігури людей, тварин та містичних тварин (чудовиськ).

У цей період поняття «меблі» в сучасному розумінні не існувало, постійні війни та грабунки не створювали умов для благоустрою житла. У фортецях феодалів для житла обладнали житлові башти – високі напівтемні зали,

огорожені кам'яними стінами. Дещо пізніше з'явилася дерев'яна обшивка. Кімнати для житла були вузькі й похмурі, без розкішного оздоблення.

Конструкції меблів були примітивні, форми громіздкі й масивні. Основними інструментами при виготовленні меблів були сокира і струг, а виконавцями – тесляр і коваль.

Найзначнішим предметом була скриня, яка пізніше стала замінюватися шафою. Відомий стіл з вертикальними площинами у якості опор. Для сидіння використовувалися лавки, триногі табурети, дощаті крісла з високою спинкою.

Декорування меблів вироблялося кованими накладками і цвяхами, а також кольоровими писаними орнаментами. Архітектурні мотиви використовувалися в меблях вільно і безладно. Орнаменти застосовувалися безсистемно і часто без дотримання пропорцій і взаємозв'язку з виробом. Фарби, як і самі форми меблів, були простими і неякісними.

Готичний стиль. Інтенсивне зростання міст, розвиток ремесел, торгівлі, формування нових суспільних відносин знайшли своє художнє вираження в розквіті готичного стилю (XII–XV ст.), батьківщиною якого вважається Франція. На прикладі форм архітектури та побутових предметів готичного періоду можна простежити єдність стилю предметного світу.

У готиці чітко проявився феодально-церковний вплив. Характерною рисою силуету готичного стилю є подовжені пропорції і вертикальні лінії, відповідні спрямованій вгору архітектурі. Годинники і меблі, також оформлені у цьому стилі, що було обумовлено необхідністю відповідності їх форм такого ж готичного інтер'єру.

У ранній період готики предмети обстановки ще важкі і незграбні, в основі конструкції меблів залишалася ящикова в'язка. Але за різноманітністю предметів, техніки виконання ранньоготичних меблів уже досконаліша, ніж меблі раннього Середньовіччя. Подальшому вдосконаленню меблів, створенню їх нових форм і видів сприяли винаходи на початку XIV ст. дворучної пилки, застосування шипових з'єднань і рамочно-фільончастої в'язки (відомої ще стародавнім римлянам, але забутої). Замість тесляра і коваля меблі стали виготовляти столяри, різьбярі, живописці, позолотники.

З удосконаленням технології виробництва меблів виробам надається стрункість і простота форми. В період процвітання готики будинки феодалів і заможних городян багато меблюються. Виготовляються традиційні скрині, різні шафи, поставці, крісла, стільці, ліжка. Зі скрині розвився новий тип меблів – шафа для посуду: буфет, креденець або дресуар. Столи отримали стабільніші та стійкіші конструкції. Ліжкам відводилося центральне місце в житлі. Їх конструкції склалися із дерев'яного каркасу з балдахіном.

Готичний стиль мав спільні риси в різних країнах: акцентування вертикалей, визначений геометричний силует предмета, членування граней, багату різьбу та ін. Орнамент був загалом трьох видів – ажурне, листяне і

стрічкове плетіння (так звані лляні складки, або серветки). Орнамент виконувався малорельєфним різьбленням, що відповідало застосовуваним породам деревини (сосна та дуб). Із застосуванням дошки з пропиляним орнаментом, який накладався на інший фоновий, орнамент заглибився і став рельєфнішим. Каркас прикрашали стрілами, башточками, колонками та ін.

Отже, для готичного меблевого стилю характерні багата орнаментика: ажурний та листяний орнаменти, стрічкове плетіння, стилізований різний орнамент (імітація тканини, яку зібрано у складки або свитки сирої шкіри).

2.3. Стилїстика чоловічого та жіночого костюму

Костюм середньовічної Європи складався під впливом античної спадщини і традицій варварського світу. З грецько-римського побуту у Середньовіччя перейшли деякі види одягу, принцип одночасного їх носіння та ін., тобто те, що отримало схвалення християнської церкви. Новий християнський дух втілювала Візантія, тому існували аналогії в західноєвропейському і візантійському костюмі. На відміну від античності середньовічний костюм був не драпірований, а кроєний. Основні види одягу варварів – штани і сорочка – однакові для чоловіків і жінок, і відрізнялися лише окремими модифікаціями.

Середньовічні уявлення про зовнішність – це не греко-римське милування тілом. Тепер тіло стає негідним зображення, милування тілесними красотами заборонене, і це не може не позначитися на середньовічній моді. Красу тіла земного на довгі століття ховають під дорогоцінними тканинами, акцент в одязі ставиться на багатому оздобленні костюма.

Період X–XI ст. характеризувався розвитком першого загальноєвропейського стилю – *романського*. З XII ст. з'являється новий матеріал – бавовна, а на півдні починають розводити шовковичних черв'яків і виготовляти шовк. Простий домотканий одяг залишається тільки у побуті селян. З 2 пол. XII ст. в Європі формується новий художній стиль – *готичний*. Він знаходить відображення і в одязі, найбільше – у жіночому. Це динаміка рухомого багатшарового одягу, особливо їх плісированих частин (спідниця), а також і нові пропорції сукні, які нібито витягували постать вгору. З середини XIV ст. настає період *франко-бургундської моди*, яка уособлювала стиль пізньої, або «полум'яної» готики. Поширенню стилю сприяла Столітня війна. Поява лицарів з різних країн у військових таборах створювало умови для уніфікації одягу по усій Західній Європі. Середньовічний одяг надзвичайно яскравий та барвистий, але колір довго залишається привілеєм знаті.

Головні деталі середньовічного костюма – лляна сорочка, штани, щільні панчохи (бре, шосс), сорочка поверх одягу, плащ і м'яке взуття з кольорової шкіри, яке порівняно із взуттям давнини стає закритішим. У холод носять теплий

хутряний одяг – кожухи, рукавиці. Згодом рукавички стають предметом розкоші і мають мало спільного з їх селянськими пращурами (щільно сидять на руках, мають розширення до передпліччя, покриваючи рукави). Верхній одяг представлений відкритим плащем на шнурівці і гарнашем. Починаючи з XII ст. феодала одягаються в довгу одягу (довгими стають навіть туфлі). Кутюр'є не сидять без діла, послуги майстерних кравців нарозхват.

Що стосується середньовічного одягу жінок, то в моду входить шовк та інші матеріали високого класу, активніше використовуються орнаменти та елементи декору в одязі, вишивка також у пошані. Гудзики входять до вжитку, починаючи з XII ст., і виготовляються з кістки, металу, шкіри. На новоявлені етичні ідеали впливає й інтерес до східних звичаїв (сукні з газу і мусліну, китайські хустки).

Завдяки особливому крою, жіночий середньовічний одяг, з одного боку красиво окреслює фігуру (обтягує блію), з іншого – вільно спадає і майорить. XIII ст. вносить свої корективи – одяг стає функціональнішим, шовк замінюється сукном, лінії надають одягу якусь фригідність. Жінки віддають перевагу мереживам, поступово відмовляючись від великої кількості декору та вишивки у своїх шатах.

Уже в XI ст. з'являється нова тенденція в жіночому одязі, бажання окреслити стан, показати стрункість, тісно обхопивши боки та груди. Спідниця спадала з боків вільними складками. Шляхетна дама середніх віків, мала крім сорочки ще два елементи одягу: дві туніки, з котрих одна доповнювала другу. В X та XI ст. верхня туніка є коротша від спідньої і відповідне гармонійне вкладення цих двох тунік мусить творити гарний вигляд.

В XII та XIII ст. обидві туніки мають уже однакову довжину, але різняться фарбами. Піднята верхня туніка показувала спідню. Гарна драперія матерії довкруги тіла та ніжка в зграбному черевичкові з шовку або з тонкої кольорової шкірки. Завданням дами було вміти отримати різні кольори своїх тунік та всієї одягу.

Сукні носили або з довгими або з напівкороткими рукавами. Від ліктя незшиті куски матерії закінчені по краях зубцями або позументом розвивалися часом по землі. Голу руку прикривав рукав білої, тонкої полотняної сорочки.

Саме тому, що білі рукави сорочки легко бруднились, то їх прикріпляли окремо і часто змінювали.

Середньовічна мода і жіноча краса. Жіноча краса – поняття, як відомо, суб'єктивне й мінливе. Мода Середньовічної Європи диктувала такі тенденції: цінувалися дами високі, з вузькою талією, які могли похвалитися золотистими локонами до поясу, рум'яними щоками і пухкими губами.

У вбранні красуні тих років всіма способами підкреслюють принади фігури. Гриму на себе не шкодують. З XIII ст. жінки починають носити вуаль і головні убори (очіпки, капелюшки з полями), часом прикрашені коштовностями і перлами.

У XII ст. спостерігаються зміни в манері одягатися. Саме з цього часу з'являються перші ознаки моди, відбуваються відносно незначні зміни в уяві людини про те, що варто носити. У цей час жінки почали носити спідниці, а чоловіки – довгі панчохи, які прикріплювалися до поясу коротких штанів. До того ж фасони одягу змінилися завдяки появі гудзиків. Спостерігаються також відмінності між одягом знаті, городян і селян, що були пов'язані передусім із кольором. Простолюд мав носити чорне, сіре та коричневе вбрання, тоді як знать – червоне, зелене, синє. Одяг знаті і городян прикрашали орнаментальною вишивкою, мереживом і навіть коштовним камінням. Убрання стали виготовляти з бавовняних і шовкових тканин професійні ремісники. Домотканий одяг залишився лише в селян.

У XIII ст. замість верхніх сорочок почали носити приталений вовняний одяг, що вдало підкреслював фігуру, особливо жіночу. Іншим новим елементом, зокрема багатих жінок, була безрукавка з гудзиками, прикрашена вишивкою та облямована хутром. Самостійною деталлю одягу поступово ставав капюшон, який відокремився від плаща. Так з'явилися перші головні убори – шапки, ковпаки, капелюхи. Серед городян особливо популярними були берети (барет). Заможні люди носили берети з дорогої тканини, оздоблені хутром і коштовним камінням.

Пізнє Середньовіччя можна назвати карнавалом моди, адже ніколи досі народи Західної Європи не одягалися так примхливо та яскраво. Серед знаті простежується прагнення зробити талію якомога тоншою і у жінок, і у чоловіків. Жінки намагалися досягнути свого ідеалу за допомогою сукні особливого покрою та шнурівки. Від жінок не відставали й чоловіки.

У XIV ст. чоловічі панчохи трансформувалися в штани сучасного типу. Крім того, майже кожен знатний чоловік починає носити вузький короткий камзол, застібнутий на усі гудзики. Поверх камзолу й довгих завужених штанів одягалося ще вбрання довільного крою з широкими рукавами або прорізами замість них. Такий верхній одяг шили, здебільшого, з оксамиту.

Селяни носили переважно дерев'яне взуття. Брудними міськими вулицями часто пересувалися в патіках – дерев'яних колодках із високими підборами. Інше взуття було переважно шкіряне, без підборів. З XII ст. почали шити черевики з витягнутими носками. У XIV ст. в Бургундії з'являється особливий вид взуття знатних чоловіків – пулені. Моду на них запровадили лицарі, щоб підкреслити свою непричетність до фізичної праці. Потім взуття видовжують й багаті бюргери.

Знала епоха Середньовіччя й рукавиці. Їх виникнення зумовили потреби селянського побуту. Але поступово рукавиці стали елементом розкоші й набули символічного значення: увійти в рукавицях у церкву вважалося непристойністю, потиснути руку приятелю, не знімаючи рукавиці, сприймалося як образа. Вручення рукавиці означало визнання васальної залежності, кинути її першим кому-небудь було способом виявлення презирства й виклику суперника на двобій. Рукавиці були невід'ємним атрибутом соколиного полювання, коли птаха тримали на руці. Виготовляли рукавиці з оленячої, телячої та овечої шкіри.

Зачіски. Волосся жінка зазвичай розпускає і тільки золотий обруч з різними прикрасами підтримує його, або очіпок у формі берета. Дуже часто користується жінка довгим тонким шарфіком у найрізноманітніший спосіб: то закривається ним від вітру, то від цікавих небажаних очей, то намотує його довкола голови як тюрбан. Поважні жінки і зовсім закривають голови картузами та хустками, так, як це носять католицькі монахині.

Не лише жінки, а й чоловіки носили різноманітні прикраси: перстні, браслети, намиста, ланцюжки, брошки, розшиті шовком гаманці, золотисті та сріблясті гудзики тощо. Представники знаті чимало уваги приділяли своєму тілу. За шалені гроші вони купували в торговців зі Сходу косметику, бальзами, ароматичну олію, парфуми.

Вбрання мало не тільки практичну мету, воно визначало місце людини в суспільстві. Звідси й прагнення виразити себе в одязі, не шкодуючи коштів.

Багаті городяни намагалися не відставати в розкоші від сеньйорів. Королівська влада вимагала від бюргерів носити вбрання з тканин темних відтінків, а їхнім дружинам під страхом покарань не дозволяли одягати шовкові сукні, довгі шлейфи та хутро. Однак ці укази не виконувалися, тому що тоді, як і сьогодні, жінки йшли на все, аби лишень бути гарними.

2.4. Харчування людини епохи Середньовіччя

Їжа людини завжди свідчила про її соціальний статус, про місце, яке вона займала у ієрархічній драбині. Існувала проста їжа для більшості і розкішна – для привілейованих. Простий люд задовольнявся кашами (вона була не рідка, а досить тверда, яку можна було різати) і юшками із зерна та овочів (французи вживали «цибулевий суп» – коли у воду кришили цибулину та деякі овочі). Часто на вечерю споживали тюрю (блюдо з хліба, розмоченого у молоці). Кухня селянина гарячих страв не знала через брак дров. Їжа простих людей була недостатньо ситна, в ній не вистачало вітамінів, тому що споживалося мало свіжих овочів і фруктів. Європа багата рибою, але вона, поки що, вважається «неблагородним продуктом». Серед напоїв виділялося вино, як споконвічно європейський напій Середземномор'я, і пиво. Середньовічній їжі не вистачало гостроти. Прянощі й особливо перець коштували надзвичайно дорого.

До XV ст. Європа не знала кулінарного мистецтва. Столи накривали довгими аж до підлоги скатертинами (ними часто витирали руки). Посуд у багатих осіб був срібний, ювелірної роботи, у сім'ях бідноти – олов'яний, глиняний або дерев'яний.

Середньовічна кухня об'єднує продукти, харчові звички та способи приготування їжі у різних культурах Європи в період середньовіччя приблизно від V до XVI ст. За цей час дієта та способи приготування їжі у Європі не дуже сильно змінювалися, порівняно з настанням раннього Нового часу, коли були закладені основи сучасної європейської кухні.

В XI–XIII ст. їжа більшої частини населення Західної Європи залишається вельми одноманітною. Особливо багато вживали хліба. Хліб і вино (виноградний сік) були основними, ходовими продуктами харчування непривілейованого населення Європи. За даними французьких дослідників, в X–XI ст. світські особи і ченці вживали 1,6-1,7 кг хліба на день, який запивали великою кількістю вина, виноградного соку або води. Селяни нерідко обмежувалися 1 кг хліба та 1 літром соку в день. Найбідніші пили свіжу воду, а щоб вона не протухала, до неї клали болотні рослини, що містять ефір – аронник, айр та ін. Заможний городянин в період пізнього Середньовіччя щодня з'їдав до 1 кг хліба. Головними європейськими злаками в період

Середньовіччя були пшениця і жито, з яких перша переважала в Південній і Середній Європі, друга – в Північній. Надзвичайно широко був поширений ячмінь. Головні зернові культури істотно доповнювали полба і просо (у південних районах), овес (у північних). У Південній Європі, переважно, вживали пшеничний хліб, у Північній – ячмінний, у Східній – житній. Довгий час хлібні вироби являли собою прісні коржі (хліб у формі батона і хлібини стали випікати тільки до кінця середніх віків). Коржі були жорсткими і сухими, оскільки випікалися без дріжджів. Довше інших зберігалися ячмінні коржі, тому їх вважали за краще брати в дорогу воїни (зокрема і лицарі-хрестоносці) і мандрівники.

Хліб бідноти відрізнявся від хліба багатіїв. Перший був, переважно, житнім і невисокої якості. На столі багатіїв звичайним був пшеничний хліб з просіяного борошна. Очевидно, навіть селяни, якщо вирощували пшеницю, майже не знали смаку пшеничного хліба. Їх долею був житній хліб з борошна поганого помелу. Найчастіше хліб замінювали коржиками з борошна інших злаків, а то і з каштанів, що мали в Південній Європі (до появи картоплі) значення дуже важливого харчового ресурсу. У голодні роки бідняки додавали в хліб жолуді і коріння.

Наступними за частотою вживання після хліба і виноградного соку (або вина) були салати та вінегрети, хоча їх складові були іншими, ніж у наш час. З овочів головною рослиною була ріпа. Її вживали з VI ст. в сирому, вареному і кашоподібному вигляді. Ріпа обов'язково входила у щоденне меню. За ріпою йшла редька. У Північній Європі майже до кожної страви додавали брукву і капусту, у Східній – хрін, в Південній – сочевицю, горох, боби різних сортів. З гороху навіть випікали хліб. З горохом або бобами зазвичай готували тушковане м'ясо.

Асортимент середньовічних городніх культур відрізнявся від сучасного. У вжитку були спаржа, будяк, купина, які додавали в салат; лободу і поташник змішували у вінегреті; щавель, кропиву, борщівник додають в суп. Сирими жували толокнянку, спориш, м'яту і зубрівку. Морква і картопля ще не увійшли в раціон харчування.

Найпоширенішими фруктовими культурами в середні віки були яблуна й агрус. Власно кажучи до кінця XV ст. асортимент овочів і фруктів, які вирощували в городах і садах європейців, у порівнянні з римською епохою істотно не змінився. Але, завдяки арабам, європейці Середньовіччя познайомилися із цитрусовими: апельсинами та лимонами. З Єгипту прийшов мигдаль, зі Сходу (після Хрестових походів) – абрикоси.

Крім хліба їли багато каші. На Півночі – ячмінну, на Сході – житню затірку, на Півдні – манну. Гречку в середні віки майже не сіяли. Дуже поширеними культурами було просо і жито. Просо – найдавніший злак

Європи, з нього робили просяні коржички і пшоняну кашу. З невибагливої полби, яка виростала практично повсюдно і не боялася примх погоди, робили локшину. Кукурудзи, картоплі, томатів, соняшнику і багато чого іншого, відомого в наші дні, середньовічна людина ще не знала.

Раціон звичайних городян і селян відрізнявся від сучасного недостатнім вмістом білка. Близько 60% раціону (якщо не більше в окремих малозабезпечених верств населення) займали вуглеводи: хліб, коржі, різні каші. Недостатню поживність їжі компенсували кількістю. Люди наїдалися лише тоді, коли переповнявся шлунок. А відчуття ситості, переважно, асоціювалося із тяжкістю в шлунку. М'ясо вживали зрідка, здебільшого під час свят. Правда стіл знатних сеньйорів, духовенства та міської аристократії був вельми рясним і різноманітним.

Відмінності в харчуванні «верхів» і «низів» суспільства були завжди. Перші не були ущемлені в м'ясних стравах, насамперед, в силу поширеності полювання, оскільки в лісах середньовічного Заходу тоді було ще досить багато дичини. Водилися ведмеді, росомахи, олені, кабани, козулі, тури, зубри, зайці; з птахів – тетеруки, куріпки, глухарі, дрохви, дикі гуси, качки і т. ін. За даними археологів, середньовічна людина вживала в їжу м'ясо таких птахів як журавель, орлан, сорока, грак, чапля, бугай. Делікатесом вважалися дрібні пташки з горобиних. Рубаними шпаками і синицями розбавляли овочеві салати. У холодному вигляді подавали смажених корольків і сорокопудів. Іволгі й мухоловки запікалися, ластівками і жайворонками начиняли пироги. Чим красивіше була пташка, тим вишуканіше вважалося з неї блюдо. Наприклад, паштет із солов'їних язичків готували лише по великих святах королівські або герцогські кухари. Водночас винищувалося значно більше тварин, ніж їх можна було з'їсти або запасти про запас, і, здебільшого, більша частина м'яса диких тварин попросту пропадала через неможливість його зберегти. Тому до кінця Середньовіччя на полювання уже не можна було покладатися як на вірний засіб прожитку. По-друге, стіл знатної людини завжди можна було поповнити завдяки міському ринку (особливо славився ринок у Парижі), де можна було купити найрізноманітніші продукти – від дичини до вишуканих вин і фруктів. Крім дичини, вживалося м'ясо домашніх птахів і тварин – свинина (для відгодівлі свиней зазвичай огороджувалась частина лісу і туди заганялись дикі кабани), баранина, козлятина; м'ясо гусей і курей. Баланс м'ясної та рослинної їжі залежав не тільки від географічних, господарських і соціальних, а й від релігійних умов суспільства.

В регіоні Середземного моря м'яса споживали менше, ніж у Північній Європі. Позначався, ймовірно, жаркий клімат регіону, але й не тільки він. Через традиційну нестачу кормів, випасів там розводили менше худоби. Найвищим у Європі в період пізнього Середньовіччя було споживання м'яса в

Угорщині: в середньому близько 80 кг на рік; в Італії, у Флоренції – близько 50 кг; у Сьєні – 30 кг. У XV ст. в Центральній і Східній Європі їли більше яловичини і свинини, в Англії, Іспанії, Південній Франції та Італії – баранини. Спеціально для їжі розводили голубів. Городяни їли м'яса більше, ніж селяни. З усіх споживаних тоді видів продуктів легко засвоювалася, переважно, свинина, решта продуктів не сприяли травленню. Ймовірно, з цієї причини набув поширення тип товстої одутлої людини, зовні досить огрядної, але насправді населення через погану їжу страждало від нездорової повноти.

Помітно доповнювала і урізноманітнювала стіл середньовічної людини риба, особливо в дні численних довгих постів. Сирою або напівсирою рибою харчувалися переважно в зимовий час, коли не вистачало зелені і вітамінів, але частіше споживали копчену, сушену, в'ялену або солону, особливо в дорозі. Для жителів морського узбережжя риба і дари моря становили чи не основні продукти харчування. Балтійське і Північне моря годували оселедцем, Атлантика – тріскою і макреллю, Середземномор'я – тунцем і сардинами. Далеко від моря джерелом багатьох рибних ресурсів служили води великих і малих річок та озер. Риба меншою мірою, ніж м'ясо була привілеєм багатих. Але якщо їжею бідняків була дешева місцева риба, то багатії могли дозволити собі поласувати «благородною» рибою, привезеною здалеку.

Відсутність солі частково відшкодовувалася вживанням прянощів – гвоздики, перцю, кориці, лавра, мускатного горіха та ін. Перець і корицю привозили зі Сходу, і коштували вони дуже дорого, отже простим людям вони були не по кишені. Простолюд частіше вживав у їжу гірчицю, кріп, кмин, цибулю, часник. Широке вживання прянощів можна пояснити не тільки гастрономічними смаками епохи, але й престижністю. Крім того, прянощі використовували, щоб урізноманітнити страви і по можливості приховати поганий запах м'яса, риби, птиці, те, що важко було зберігати свіжими в умовах Середньовіччя. І, нарешті, великою кількістю прянощів, покладених в соуси і підливи, заповнювали погану обробку продуктів і грубість страв. Водночас дуже часто прянощі міняли первинний смак їжі і викликали сильне печіння в шлунку.

В XI–XIII ст. середньовічна людина зрідка харчувалася молочними продуктами і вживала мало жирів. Основним джерелом рослинного жиру довгий час були льон і конопля (оливкова олія була поширена лише в Греції і на Близькому Сході, на північ від Альп її практично не знали). Помічено, що на півдні Європи були поширені жири рослинного походження, на півночі – тваринного. Рослинну олію виробляли також з фісташок, мигдалю, волоського і кедрового горіха, каштанів і гірчиці. Гірські жителі з молока (особливо у Швейцарії) робили тверді сири, жителі рівнин – м'які. Кисле молоко йшло на приготування кисляку. Дуже зрідка молоко йшло на приготування сметани і

масла. Тваринне масло взагалі було незвичайною розкішшю, і постійно перебувало на столі лише королів, імператорів, вищої знаті.

Довгий час Європа була обмежена в солодкому, цукор з'явився в Європі завдяки арабам і аж до XVI ст. вважався розкішшю. Його отримували з цукрового очерету, виробництво було дорогим і трудомістким. Тому цукор був доступний тільки заможним верствам суспільства.

До м'яса традиційно подавали *соуси*. Основу таких соусів становили оцет або вино і різноманітні трави.

Їли в Середньовіччі зазвичай два рази на день. Від тих часів зберіглася кумедна приказка, що ангели мають потребу в їжі раз на день, люди – двічі, а звірі – три рази. Їли в інші години, ніж зараз. Селяни снідали не пізніше шостої години ранку (не випадково тому сніданок німецькою називався «фрюштюк», тобто «ранній шматок», з ним схожі за змістом французька

назва сніданку «дежене» та італійська – «діджуне» (ранній)). Зранку з'їдали більшу частину денного раціону, щоб трохи краще попрацювати.

Вдень харчувались супом («супе» у Франції, «соппер» (супова їжа) – в Англії, «миттаг» (полудень) – у Німеччині), і люди полуднували. До вечора робота закінчувалася – нема чого було і їсти. Як тільки смеркало, прості люди села і міста лягали спати. З часом знать нав'язала усьому суспільству свою традицію харчування: сніданок наблизився до полудня, в середину дня вклинився обід, вечеря змістилася до вечора. По закінченню трапези слугам дозволялося з'їдати зі столу залишки. Для прийому їжі використовували ложку і ніж. Виделка отримала своє широке застосування в Європі в XIV ст. Іноді тарілку заміняв шмат житнього хліба, на який клалося м'ясо. Після поїдання м'яса хліб роздавали біднякам.

Наприкінці XV ст. на їжі європейців почали позначатися перші наслідки Великих географічних відкриттів. Після відкриття Нового Світу в раціоні європейців з'явилися гарбуз, кабачки, мексиканський огірок, квасоля, перець, какао, кава, а також кукурудза (маїс), картопля, томати, соняшник, які були привезені іспанцями й англійцями з Америки на початку XVI ст. Звичайно, забезпеченість продуктами харчування багато в чому залежала від природних, кліматичних і погодних умов тієї чи іншої місцевості. Будь-яка примха природи (посуха, сильні дощі, ранні заморозки, бурі та ін.) виводила

господарство селянина зі звичайного ритму і могла призвести до голоду, страх перед яким європейці відчували протягом усього Середньовіччя.

З напоїв перше місце традиційно займало виноградне вино – і не тільки тому, що європейці із задоволенням віддавалися утіхам Бахуса. До споживання вина змушувала погана якість води, яку, здебільшого, не кип'ятили і внаслідок того, що про хвороботворних мікробів нічого не було відомо, викликала шлункові захворювання. Вина пили багато, за даними окремих дослідників, до 1,5 літрів на день. Вино було необхідно не тільки для трапез, але і для приготування ліків. Поряд із оливковою олією воно вважалося гарним розчинником. Використовували вино і для церковних потреб, під час Літургії, а виноградне сушло задовольняло потреби середньовічної людини в солодкому. Зберігалося вино досить погано, тому його варто було вжити протягом одного–двох років. Часто у вино додавали мед, трави й ароматичні речовини. Високою репутацією у пізніє Середньовіччя користувалися кіпрські, рейнські, мозельські, токайські вина, мальвазія. У пізніший період – портвейн, мадера, херес, малага. На півдні воліли натуральні вина, на півночі Європи, в прохолоднішому кліматі – кріплені. З часом пристрастилися до горілки і спирту (спирт в перегінних апаратах навчилися виготовляти близько 1100 р., проте довгий час виготовлення спирту знаходилося в руках аптекарів, які розглядали спирт як ліки, що дає відчуття «теплоти і впевненості»), які довгий час належали до ліків. Наприкінці XV ст. ці «ліки» припали до смаку великій кількості городян. У XIV ст. з'явився італійський лікер, у цьому ж столітті навчилися робити спирт з ферментованого зерна.

Істинно народним напоєм, особливо на північ від Альп, було пиво, від якого не відмовлялася і знать. Краще пиво варили з пророслого ячменю (солоду) з додаванням хмелю (до речі, застосування хмелю для пивоваріння було саме відкриттям Середньовіччя), першу достовірну згадку про нього відносять до середини XII ст. Взагалі ж ячмінне пиво (брага) було відоме ще в давнину перш за будь-якого злаку. Особливо любили ячмінне пиво (ель) в Англії, проте сюди пивоваріння на основі використання хмелю проникло з континенту тільки близько 1400 р. У Північній Франції конкуренцію пиву становив сидр, особливо широко увійшов у вжиток з кінця XV ст. і користувався успіхом переважно у простого люду.

Завдання і запитання для самоперевірки

1. Визначити і пояснити характерні риси формування Європейської побутової культури.
2. Охарактеризувати матеріальні структури середньовічної повсякденності.
3. Пояснити явище повсякденної культури «європейська харчова тріада».
4. Охарактеризувати особливості харчування людини періоду середньовіччя.

ЛЕКЦІЯ 6

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

1. Виникнення і розвиток середньовічних міст в Європі.
2. Форми організації життя міста.
3. Вигляд міста ззовні і зсередини.
4. Міська культура.

Основні терміни і поняття: Середньовіччя, середньовічне місто, городяни, бюргер, ратуша, система міської влади, міська культура.

1. Виникнення і розвиток середньовічних міст в Європі

Остаточною межею в переході європейських країн від ранньофеодального суспільства до сформованій системі феодальних відносин було XI ст. Характерною рисою розвиненого феодалізму було виникнення і розквіт міст як центрів ремесла і торгівлі, центрів товарного виробництва. Середньовічні міста надавали величезний вплив на економіку села і сприяли зростанню продуктивних сил у сільському господарстві.

У перші століття Середньовіччя в Європі майже безроздільно панувало натуральне господарство. Селянська родина сама виробляла сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби (знаряддя праці і одяг, і не тільки для власних потреб, а й для сплати оброку феодалу. З'єднання сільської праці з промисловою – характерна риса натурального господарства. Лише невелика кількість ремісників (дворових людей), які не працювали або майже не займалися сільським господарством, були у маєтках великих феодалів. Вкрай нечисленні були і селяни-ремісники, які жили в селі і спеціально займалися поряд із сільським господарством будь-яким ремеслом – ковальським, гончарним, шкіряним і т. ін.

Зрозуміло, і в період раннього Середньовіччя були міста, що збереглися з періоду Античності або виникли знов і які були або адміністративними центрами, або укріпленими пунктами (фортецями – «бург»), або церковними центрами (резиденціями архієпископів, єпископів і т. ін.).

Ремісник не міг би існувати, якби він не отримував на ринку в обмін на свої вироби необхідні йому продукти сільськогосподарського виробництва. Але, виробляючи вироби на продаж, ремісник ставав товаровиробником. Так, поява ремесла, відокремленого від сільського господарства, означала зародження товарного виробництва і товарних відносин, поява обміну між містом і селом і виникнення протилежності між ними.

Ремісники, що виділялися поступово з маси поневоленого і феодально залежного сільського населення, намагалися втекти з села і оселитися там, де вони могли б знайти найсприятливіші умови для збуту своєї продукції, для ведення свого самостійного ремісничого господарства. Втеча селян із села привела безпосередньо до утворення середньовічних міст як центрів ремесла і торгівлі.

Місцем свого поселення ремісники обирали нерідко саме ті пункти, які мали в ранне Середньовіччя значення адміністративних, військових і церковних центрів. Багато з цих пунктів були укріплені, що забезпечувало ремісникам необхідну безпеку. Ремісники оселялися поблизу великих феодальних володінь, садиб, замків, мешканці яких могли бути споживачами їх товарів.

Селилися ремісники і біля стін монастирів, куди приходило багато людей на прощу, в населених пунктах, які перебували на схрещенні важливих доріг, у річкових переправ і мостів, в гирлах річок, на берегах зручних для стоянки кораблів бухт, заток і т. ін. При усій відмінності тих місць, де вони виникали, усі ці поселення ремісників ставали центрами зосередження населення, зайнятого виробництвом ремісничих виробів на продаж, центрами товарного виробництва і обміну у феодальному суспільстві.

Розглянемо причини зростання міст:

1. Сільське господарство в X–XI ст. стало продуктивнішим, збільшилися врожаї селянського господарства, тому частину вирощеного врожаю селянин міг продати. Це дало змогу людям, які не займалися сільським господарством, купувати продовольство у селян.

2. Ремесло вдосконалювалося і стало таким складним заняттям, що ним могла займатися тільки спеціально навчена людина, що не втрачала часу на сільське господарство. У такий спосіб відбулося відділення ремесла від сільського господарства, і ремісники створювали окремі поселення, які поступово стали містами.

3. Зростання населення призводить до нестачі землі. Тому певні селяни були змушені займатися не сільським господарством, а знаходити інші заняття і перебратися із села в місто.

Середньовічні міста виникали двома шляхами: з римських таборів з їх регулярним плануванням і з сільських поселень, де планування було вільним. Тому багато середньовічних європейських міст, ніби з'єднують у собі обидві

тенденції за допомогою хаотичних околиць і впорядкованого центру. У самому ж центрі (як колись в римському таборі) перетинаються дві головні широкі вулиці. На їх перетині – ринок і собор, пізніше ратуша, формою своєю повторює лицарський будинок з дозорної вежею. Саме ж місто заселяється за професійною ознакою: вулиці і квартали зброярів, ткачів, аптекарів, булочників і т. ін.

Що ж зумовило і спричинило відродження міського життя в Європі? Насамперед, процеси в економіці, розвиток сільського господарства. Так, у X–XI ст. зростає виробництво зерна, розвивається садівництво, виноградарство, городництво і т. ін. Виникає надлишок сільськогосподарських продуктів, який можна було обміняти на ремісничі вироби. Відповідно зростає майстерність сільських ремісників. Вони уже не встигали опікуватися сільським господарством, це тільки відволікало їх від основної роботи. Нарешті, ремісництво відокремилася від сільського господарства. Для збуту продукції ремісники зосереджувалися у тих містах, де були значні скупчення людей. Поступово у цих містах формувалися постійні поселення ремісників.

В історії міст Західної Європи виділяються два періоди: перший – від розпаду Римської імперії і до X ст. (період занепаду, стають власністю світських і духовних феодалів), а другий – від X ст. до XVI ст. (поступове посилення їх значення та могутності і звільнення від духовних і світських власників). Одні міста звільнялися від феодалного ярма силою зброї, інші відкуповувалися від своїх власників, треті – субсидювали хрестові походи в обмін на вольності та привілеї. Міста ставали ще сильнішими, коли об'єднувалися в союзи: Ганзейський (наймогутніший), Швабський, Рейнський. Найбільша кількість міст була в Італії (половину населення становили мешканці міст) і Фландрії (2/3 жителів – городяни). Середньовічні міста зазвичай були невеликими – 1–3 тис. жителів. Лише кілька міст у Європі мали населення більше 100 тис. жителів. Це такі міста, як Кордова, Севілья, Париж, Мілан, Лондон, Флоренція.

Місто – феномен середньовічного світу. Він включений у систему феодалних зв'язків і одночасно протистоїть їм. Він створює особливий світ, обнесений кріпосними стінами, відгороджений від «чужий» і чужої йому території. Система міських укріплень аналогічна замкової: рів, вал, стіна з кам'яними галереями і амбраурами. Середньовічне місто відмовляється від прямокутного планування античності. План його заплутаний, вулиці і провулки криві і непередбачувані. Міські укріплення не тільки відповідали утилітарним потребам безпеки, а й символізували міські свободи, право і порядок, які панують на цій території. Центр міста – собор, який стверджує ідею теоцентризму, певна модель «небесного» граду із суворою ієрархією своїх просторових рівнів. Ратуша – інший полюс влади – висловлює ідею

панування бюргерства. Здебільшого, поруч із нею розташовується ринкова площа, будинки багатих городян, громадські будівлі: цехові, гільдейські будинки, склади, торгівельні ряди.

Крім оборонних веж і стін до вертикального силового комплексу можна віднести собор, а також міську вежу – *беффруа*, об'єднану із ратушою в єдину систему. Тут висить набатний дзвін, зберігаються хартії і скарбниця.

Стягнуте поясом кам'яних стін, місто має мало місця, будинки тягнуться вгору, майже стикаючись другими поверхами на тісних вулицях: зазвичай вулиці не перевищували 8 м. в ширину, а самі вузькі – всього 1 м. Будинки не нумерувались, але розрізнялися за зовнішнім виглядом і окремим прикметами: барельєф, скульптура, оригінальної деталі фасаду. Велика проблема – водопостачання та каналізація, підтримання чистоти. У старих римських містах для цього могли використовувати античні споруди. Зазвичай же сміття і нечистоти виливалися прямо на вулицю, хоча подібні дії повсюдно заборонялися. У XIV ст. з'являються водостічні канали. Зазвичай, головні вулиці – ті, які вели до собору, мостили.

Обов'язковими елементами, завдяки яким населений пункт міг вважатися містом, були стіни, цитаделі, кафедральний собор, ринкова площа. Також в містах могли розташовуватися укріплені палаци-фортеці феодалів, монастирі. Плану забудови середньовічного міста, на відміну від античних, як такого не було. Міста перебудовувалися концентричними колами від центру – фортеці або ринкової площі. Вулиці були вузькими (достатніми тільки для проїзду вершника), не освітлювалися, тривалий час не мали бруківки та каналізації. Дренажі були відкритими, і нечистоти текли вздовж вулиць. Це призводило до спалахів різних інфекційних захворювань. Будівлі регламентуються тільки з XIII ст. А з XIV ст. пропонується будувати будинки з каменю. Тоді ж виникає служба сміттєвих возів.

2. Форми організації життя міста

За своїми розмірами середньовічні міста були найрізноманітніші – дрібні, середні й великі. У дрібних містах населення було невелике – до 1 тис. осіб. У середніх містах – від 2 до 5 тис. чол. З ростом міського виробництва і зміцненням торгівлі чисельність населення міста зростала. У XIV–XV ст. місто з населенням в 20–30 тис. чоловік було типовим для періоду розвинутого і пізнього феодалізму. І тільки в небагатьох містах (Париж, Венеція, Мілан, Флоренція, Севілья) населення коливалося від 80 до 100 тис. чоловік. Це були свого роду середньовічні мегаполіси, частина з них оформилася як міста-держави (Італія).

У XV ст. в найбільших містах Європи проживало вже: в Парижі – 250–280 тис. осіб, у Венеції – 200 тис. осіб, у Флоренції, Мілані – по 100 тис. осіб, В Кельні – 25 тис. осіб.

Місто обов'язково оточували стіни, на яких будувалися дозорні вежі.

Стіни мали в'їзні та виїзні ворота. Ці ворота охоронялися і закривалися в певний час доби.

Часто середньовічне місто був захищений не тільки стінами, а й ровами, заповненими або незаповненими водою.

У загальних рисах абрис середньовічного міста нагадував феодальний замок, який, мабуть, і з'явився його архітектурним прототипом. Але місто – це не застигле явище, а живий організм. Місто живе, зростає і функціонує. Стіни, що оточували місто в XI ст. вже в XII–XIII ст. і, особливо в XIV ст., стають йому тісні. Це призводить до того, що навколо міських стін починають виникати передмістя. Перші передмістя за своїм характером були ремісничими. Вони склалися з різних ремісничих слобод, у яких займалися тим чи іншим видом ремесла. Навколо цих передмість або слобод поступово будувалася друга стіна – з метою захисту міста і його виробництва, захисту накопичуються у ньому багатств.

Середньовічне місто до XIV ст. зберігає тісний зв'язок із селом, тобто з тими місцями, з яких вийшло чимало його жителі. За стінами міста, а потім і за стіною передмістя простягалися поля, пасовища, городи, що належать городянам і які були істотною допомогою для існування.

Система влади. Перше, що треба сказати про владу, це те, що в більшості середньовічних міст влада була розділеною. Місто жило в режимі двовладдя. З одного боку у міста були свої виборні влади – магістрат, міська рада, мер або бургомістр, а з іншого місто тою чи іншою мірою підкорялося місцевому феодалу, єпископу або безпосередньо королю. Середньовічні міста виникали або на землі феодалів, або на королівській землі. Тому із самого початку ці міста перебували в залежності від короля або від світського або духовного сеньйора.

Міста, природно, прагнули до незалежності і поступово намагалися позбутися від влади феодала. Зазвичай це відбувалося шляхом викупівлі містом якихось привілеїв назавжди або на певний час. Іноді привілеї самоврядування дарувалися місту в нагороду за якісь послуги, надані феодалу.

На самому початку розвиненого феодалізму (IX–XI ст.) влада в місті належала сеньйору – представнику королівської адміністрації. Звичайно, і

король, і феодали були надзвичайно зацікавлені у процвітанні міста, в розвитку його виробництва – місто для них був істотним джерелом доходів. Природно, городяни воліли звільнитися від цієї залежності, але ні короля, ні феодалів така незалежність не влаштовувала.

Городяни / бюргери. Основну частину міського населення становили бюргери (від німецького «бург» – фортеця). Вони займалися торгівлею і ремеслом. Одні торгували по дрібницях тим, що було потрібно жителям міста і навколишніх сіл. Багатші торговці займалися торгівлею з іншими областями та країнами, де закупували і продавали великі партії товару.

Для таких торгових операцій були необхідні чималі кошти, і серед цих купців головну роль грали найзаможніші. Їм належали кращі будинки в місті, нерідко кам'яні, де розташовувалися і їх склади для товару.

Спочатку влада в містах зазвичай була у найбагатших городян: купців, лихварів, міських землевласників і домовласників. Цей прошарок називалася патриціатом. Патриціат – невеликий прошарок найбільш багатих і впливових людей, свого роду міська знать (у великих містах зазвичай кілька десятків сімей).

Городяни / міська біднота. Повної рівності усіх городян за часів Середньовіччя не було досягнуто. Далеко не все населення було повноправними бюргерами: наймані робітники, слуги, жінки, подекуди й духовенство не користувалися правами громадян, але навіть останні жебраки залишалися вільними людьми.

Бідняками в середньовічному місті були всі ті, хто не мав власного нерухомого майна і був змушений працювати за наймом. Учні майстра в період навчання входили до найнезабезпеченого прошарку населення. Але вони мали надію після закінчення терміну навчання купити ремісничу майстерню, стати майстрами й отримати статус повноправних бюргерів. Сумнішою була доля підмайстрів, які все життя працювали в якості найманих робітників у майстра і отримували за це жалюгідні копійки, яких ледь вистачало на прожиток.

Крайньою бідністю відрізнялися й середньовічні студенти, університети яких частіше розташовувалися в межах міста. До бідних верств населення міст можна віднести й бродячих акторів, трубадурів, мінезингерів. Серед бідноти були й такі, хто ніде не працювали, а жили за рахунок милостині, яку канючили на церковній паперті.

Владу в середньовічному місті можна розділити на адміністративну, судову, економічну й військову.

Адміністративна влада в місті, переважно, майже відразу відходила до городян. Містом правила рада, що обиралася з найповажніших, багатших і впливовіших городян. Зауважимо, що в цю категорію входили аж ніяк не тільки купці, але і голови найбільших ремісничих цехів. Виборчим правом користувалися усі громадяни міста. Для отримання статусу «повноправного

городянина» людина мала володіти певним майном на певну суму, часто необхідною умовою було володіння землею в місті або в найближчому передмісті і «гідне заняття».

Що стосується *судової влади*, то суд у цивільних справах чинився самими городянами. Вищим органом судової (і законодавчої – тоді чіткого поділу ще не було) влади був *магістрат*. Спори по торговельних угодах вирішувалися колегією купецької гільдії, якісь проблеми всередині цеху врегульовувались цеховими зборами або радою цеху.

Суд у кримінальних справах феодала випускали з рук неохоче. Суд вершила призначена феодалом особа, яка мала свою власну канцелярію. Але деякі міста усе ж викупували (або випрошували в привілеї) право суду над городянами. Тоді суд вершили або виборні особи з числа жителів міста (англійський варіант) або професійні юристи, які перебувають на службі у магістрату (французький варіант). Як окрема інстанція існував ще й церковний суд, що розбирав справи людей, що належали до духовного стану, а так само і справи, що належали до компетенції церкви.

Взагалі, судова система в середньовічній Європі була досить заплутаною. Численні юрисдикції перетиналися і перепліталися найзагадковішим чином, що давало простір для різного роду махінацій. Але водночас відсутність «судової монополії» забезпечувала відносний захист від судового свавілля.

Що стосується *економічної влади*, то збір податків – це останнє, що зазвичай випускав з рук можновладний сеньйор. Були, звичайно, міста, які просто платили сеньйору або королю якусь фіксовану суму, а уже її розклад по жителям був справою магістрату. Але, здебільшого, в місті було дві паралельні системи збору податків: одна від феодала, в його користь та інша – від магістрату, на користь міста. Їх розподіл міг бути різним. Місто прагнуло викупити якомога більше всіляких зборів.

гавань

лікарня

Система збору податків у ті часи теж істотно відрізнялася від сучасної. Такого поняття як «прибутковий податок» не існувало. Реальний дохід людини нікого не цікавив і ніяк офіційно не враховувався. Податки брали з майна (реально існуючого на цей момент) і податками обкладалися конкретні дії. Так, податок стягувався за проїзд по мосту, за ввезення в місто товарів, за торгівлю на ринковій площі, за право вивішувати над своєю майстернею вивіску і т. ін. При визначенні податку на майно податківець проводив детальний огляд майна і складав його опис. За несплату податку частина майна городянина могла бути конфіскована і продана з торгів. Часто незаможні громадяни міста звільнялися від податків.

Суд, фінанси, міська адміністрація починають поступово зосереджуватися в руках патриціату. Як наслідок в XIII–XV ст. майже в усіх країнах Західної Європи розгортається боротьба вже усередині міста – боротьба городян з патриціатом. Незважаючи на деякі розбіжності в різних містах Західної Європи ця боротьба закінчується перемогою багатих ремісників й торговельних кіл міста, які встановлюють міське олігархічне управління, практично зливаються з міським патриціатом.

Протягом XI–XV ст. в містах Західної Європи складається новий середньовічний стан городян, які були пов'язані з торговим і ремісничим виробництвом, з власністю. Цей стан в політико-правовому відношенні користувався безумовними привілеями і вольностями, які давали статус повноправного городянина. У XIV–XV ст. жителі міста стали називатися бюргерами. Від цього слова в подальшому частину міського населення, яка досягла успіху в товарному виробництві, отримує назву «буржуазія».

З ростом міст зростає ремісниче виробництво, зростає й торгівля. Місто і ринок, що виник навколо нього, стають основою для утворення єдиного внутрішнього ринку. Уже в XIII–XV ст. складаються два найбільші центри міжнародної торгівлі. Перший центр – Середземномор'я, з яким було пов'язано купецтво романізованих регіонів Європи. Він давав вихід до Візантії та далі на Схід. Другий центр міжнародної і, особливо загальної західноєвропейської торгівлі, склався на півночі – регіони Балтійського і Північного морів. Північна торгівля йшла славетним «Янтарним шляхом», який отримав свою назву від бурштину Балтійського моря. Цей шлях стає головним торговим нервом Західної Європи.

У XII–XIII ст. виникає ще одне нове явище – *ярмарки*, як великі центри оптової торгівлі. Найбільшим ярмарковим центром у Середньовіччі була Шампань. У XIV–XV ст. центр ярмаркової торгівлі в Європі зміщується на північ. Головним центром ярмаркової торгівлі стає місто Брюгге у Фландрії.

Життя городян за міцними стінами була не таким вже й спокійним. Багатство міста приваблювало не тільки чужоземних купців, тому часто городянам доводилося відстоювати місто зі зброєю в руках. У разі війни

практично усі дорослі чоловіки брали участь в обороні. У кожного городянина (за винятком найбідніших) у будинку зберігалася зброя, а іноді і якісь обладунки.

Міська варта складалася також із городян. У багатьох містах кожен дорослий чоловік повинен був відслужити певний час у міській варті. Термін служби варіювався від декількох тижнів до півроку. У цей час стражники не тільки патрулювали місто, збирали данину з торговців і розганяли п'яні бійки, а й проходили певну військову школу. Магістрат зазвичай наймав кількох професійних воїнів, які очолювали варту. Це могли бути досвідчені найманці, які вирішили осісти на постійне проживання після довгих років служби, або безземельні лицарі. Ці люди виконували обов'язки офіцерів варти і навчали городян прийомам поводження зі зброєю, навичкам дій в строю і т. ін. Зазвичай міське ополчення вважалося досить непоганим військом, були випадки, коли міські загони витримували натиск лицарської кінноти.

У деяких містах влаштовувалися регулярні військові огляди, на які городяни повинні одягалися в обладунки, щоб продемонструвати свою боєздатність. Іноді в обов'язки міста по відношенню до сеньйору входило виставлення війська певної кількості піших воїнів, озброєних, з обладунками і щитами. Кому йти в таке ополчення, вирішувалося жеребом.

Тепер звернемося до характеристики ремесел й торгівлі – двом «стовпам», на яких трималася економіка міста.

Торгівля здійснювалася не тільки на ринковій площі. У містах, де проходили великі сезонні ярмарки, вони могли розміщуватися й за міськими стінами – на лузі або (в північних містах взимку) на льоду замерзлої річки або озера.

У великому місті могло бути кілька торгових площ. Деякі з них були «спеціалізованими» місцями торгівлі певним товаром і носили відповідні назви («рибна», «залізна», «зернова» і т. ін.). На ремісничих вуличках теж йшла торгівля. Будинок ремісника був одночасно і його майстернею, і магазинчиком, де продавалися товари.

Ринкова площа

Торгівля строго регламентувалася за часом. У крамницях на площі і на вуличках можна було торгувати зі світанку до заходу в усі дні окрім свят і неділь. Початок і кінець ярмарки теж відзначалися і залишатися торгувати після офіційного закриття ярмарку приїжджим купцям не дозволяється.

Купці зазвичай об'єднувалися в купецькі гільдії або торгові цехи. У невеликому місті була тільки одна така гільдія, у великому – кілька, які спеціалізувалися на різних видах товару або на різних напрямках. Купецькі гільдії укладали договори з купцями з інших міст, великі гільдії мали в містах-партнерах свої подвір'я, де зупинялися, приїжджаючи в місто. В чужоземних містах таке подвір'я було практично «державою в державі», на його території могли діяти свої закони і туди майже не пропускали «чужинців» – тобто місцевих. Навіть представники місцевої влади не могли просто так увійти на купецьке подвір'я без запрошення – був потрібен серйозний привід або справа могла закінчитися великим політичним скандалом.

Ремісниче виробництво, яке становило основу міської виробництва, мало особливу форму організації на перших етапах розвиненого феодалізму – цехи, або ремісничі гільдії.

Цех або гільдія спочатку були організацією дрібних міських ремісників, причому гільдія частіше була організацією купецької. Над цеховим виробництвом існував жорсткий контроль, також як і над продажем ремісничих виробів. На чолі цеху стояв майстер. Зазвичай, цей майстер-ремісник працював у своїй майстерні. Йому допомагали один або два підмайстри і кілька учнів. У перший період існування цехів підмайстер і учень мали перспективу з часом стати майстром, відучившись покладений термін і придбавши певну кваліфікацію. Така організація ремесла

була характерна практично для усіх країн Західної Європи і носила примусово-обов'язковий характер.

Цех відігравав найважливішу роль у житті городян не тільки як структура виробництва.

Йому відводилося найважливіше значення в усіх сферах життя ремісників, які належали до того чи іншого цеху. У кожного цеху були свої свята, своя атрибутика, одяг, фасон капелюхи і т. ін. Цехи мали свого святого покровителя, день якого обов'язково святкувався. Цехи будували церкви або каплиці. Цех також був військовою структурою, яка постачала воїнів-ремісників королю або сеньйору. Отже, цех мав дуже складну систему – виробничу, життєвизначальну, духовно-релігійну, культурну, військову і т. ін.

Це була сувора цехова регламентація виробництва. Визначалося абсолютно усе: сорт матеріалу, яким користувались в майстерні, його ширина, довжина, нитки, з яких ткали ту чи іншу тканину, інструменти, якими працювали майстер і його помічники, число підмайстрів та учнів, кількість верстатів, тривалість робочого дня. І в усіх цих питаннях майстер ніколи не міг вчинити на свій розсуд – йому погрожували закриттям майстерні або величезним штрафом. Тому він був змушений підкорятися суворій регламентації.

Люмпенів у середньовічних містах було небагато. В маленьких ремісничих містечках людей без певного роду занять практично не було взагалі – місто прагнуло їх позбутися і при першій же нагоді різних сумнівних елементів просто виганяли. Більше їх було у великих торгових містах, де був достатній попит на некваліфіковану робочу силу – різноманітних слуг, вантажників та інших поденників.

3. Вигляд міста ззовні і зсередини

Іноді виникають різночитання в оцінці кількості населення середньовічного міста, пов'язані з тим, що в тодішніх документах зазвичай вказувалося не все населення, а тільки дорослі, а іноді – тільки дорослі чоловіки. Тому якщо ми читаємо, що в місті налічується 700 городян – то, швидше за все, загальне населення міста – близько 2000 осіб.

Зазначимо, що у маленькому місті, де нараховувалося всього 3 тисяч осіб, як правило, всіх знають і приїзд групи чужинців не може залишитися непоміченим. У такому місті практично ніколи, за винятком ярмарків, святкових маніфестацій та інших особливих випадків, не збирається натовп такої кількості, щоб можна було загубитися.

Відстані між містами були невеликими. У щільнонаселених районах відстань між сусідніми містами не перевищувала 1–2 днів кінного шляху (30–50 км).

Міста будувалися на березі річок, уздовж великих трактів або навколо замків. Якщо місто ставилося на дорозі, то ділянку цієї дороги в межах міста

перетворювали у головну міську вулицю. У прибережних містах головною вулицею зазвичай ставала дорога, що веде від замку сеньйора (або іншого головного будинку міста) до берега. Рідше головна вулиця тягнулася вздовж річки або морського берега (це характерно для міст, які виростили з рибальських селищ).

Практично будь-яке місто було оточене стінами. Причому, чим більше і багатше місто, тим потужніші і вищі стіни його захищають. У самих маленьких і молодих містечок захистом слугували земляний насип і дерев'яний частокіл на ній, в містах побільше – кам'яні стіни з вежами і бійницями. У роботах зі зведення та підтримки міських укріплень мали бути всі городяни, втім практично скрізь «відпрацювання» можна було замінити грошовим внеском.

Навколо міських стін зазвичай тягнуться сади і городи, що належать городянам. Нерідко найближча сільська округа (на 3–5 миль навколо міста) вважалася власністю місту й входила до юрисдикції міської влади.

Життя у місті починалося на світанку. Зазвичай про початок дня сповіщав бій дзвонів собору, гонг або горн. Годинники з боєм на вежі ратуші були дорогим задоволенням і таке «чудо» могло дозволити собі тільки багате місто. Годинники були гордістю городян. До речі, «хвилин» цей годинник не показував.

Багато міст мали приблизно однотипне радіальне планування. У центрі головна площа, на якій знаходилися найголовніші будівлі: центральний собор, ратуша або зал засідань, будинок (або замок) правителя. Від площі по радіусах розбігалися вулички. Вони не були прямими, петляли, перетиналися, утворюючи маленькі площі, їх з'єднували провулки і проходи. Усе це утворювало справжній лабіринт, у якому приїжджому неважко було заблукати.

Ближче до центру міста розташовувалися багаті будинки, далі – будинки і майстерні ремісників, зовсім на околицях – будинки міської бідноти. Недалеко від міських воріт розташовувалися купецькі подвір'я, де зупинялися проїжджі купці. Там же були склади товарів. Якщо місто стоїть на березі судноплавної річки або моря, то в стороні порту утворювався портовий (річковий, морський, рибальський) квартал.

У центрі міста знаходився міський собор – це архітектурний, ідеологічний і навіть, у певному сенсі, господарський центр. Навколо нього ліпляться лавки ремісників і торговців. На його порталі зав'язуються наукові й політичні дискусії, тут же в святкові дні розгортаються театральні вистави.

Поступово в міру зміцнення міської самостійності і зростання купецьких багатств у містах почали зводити нові громадські будівлі: приміщення міських рад (ратуші), криті ринки, лікарні і коледжі, склади і цехові приміщення.

Ратуша – символ міської незалежності – мала зазвичай в нижньому поверсі склад або арсенал; по фасаду нижній поверх прикрашався аркадами, над ним було влаштовано парадну залу і ряд менших приміщень для засідань.

Наслідуючи феодальному замку, ратуша включала в себе бєффра – вежу, де висів набатний дзвїн, розміщувалася міська в'язниця, зберігалися міські хартії і скарбниця.

Окремо треба сказати про громадські лазні. Слово «етюв» (середн. Фр. *Étuve*, средн. англ. *Stewe*) означає просто «лазня». Перші етюви з'являються в XI ст. Про їх походження немає повної ясності, найчастіше вважають, що мода на гарячу парову баню прийшла зі Сходу разом із лицарями, які поверталися з перших Хрестових походів. Східна лазня має вигляд просторого приміщення, що обігривається парою, який подається через спеціальні отвори в стінах. Миття і масаж виконується спеціально навченим персоналом, причому клієнти лягають на особливі полки, розташовані навколо центрального басейну. Цей же останній служить для того щоб охолодити розпалене тіло і змити з нього піну.

Французький етюв із самого початку свого існування був звичайною діжкою з гарячою водою, в якій вільно розташовувалися до шести осіб. Діжки для миття переважно були овальними або круглими, і робилися бондарями із щільно пригнаних між собою дубових дошок, скріплених для міцності залізними обручами. Над етювом часто височів тканий або дерев'яний балдахін, що давав змогу купальщикам відгородитися від цікавих поглядів, а заодно і влаштувати для себе затишний маленький простір, повний запашного банного пару.

Крім того, у Франції прищепився візантійський звичай – їсти і пити, одночасно ніжачись у гарячій воді. Для цього прямо до банної балії підсувається столик, на якому прислуга залишала кубки та страви. Якщо в балії милися кілька людей, найчастіше поперек неї перекидалася широка дошка, на якій виставлялося частування.

Вулиці міста. Міста були зовсім маленькі: населення в півтори тисячі чоловік було нормальним для середнього міста, більше 10 тисяч – це уже велике місто, більше 50–60 тисяч – мегаполіс.

Вулиці не мостили. Перші відомості про мостові виходять з Парижа кінця XII ст. Кожному городянину ставилося в обов'язок дбати про те, щоб вулиця перед його будинком була вимощена. Перші мостові в Західній Європі з'явилися пізніше: в Празі – в 1331 р. в Нюрнберзі – в 1368 р. (і то лише на кількох вулицях), у Франкфурті-на-Майні тільки у 1399 р.

На перехрестях зазвичай накидали великі камені або колоди на ширину кроку – щоб можна було перескочити через вулицю як через широкий струмок. Але часто і цього виявлялося недостатньо – тоді міський магістрат збирав з кожного возу особливе мито, яке надходило на покриття витрат по влаштуванню і ремонт бруківки.

У Середньовіччі бруківка виглядала так: каміння ставились не впритул, а на ребро (в Празі в Старому місті зберіглася одна така вуличка), щоб між цих каменів тік бруд, щоб можна було переходити вулиці, як струмочки, по камінцю. В особливих випадках вулиці міста покривали щебнем або соломою, причому кожен житель сам стелив солому біля свого будинку.

По-перше, був бруд звичайний – калюжі, земля, глина. По-друге, по місту тік й інший бруд. Жителі будинків випліскували весь вміст відер і мисок прямо на вулицю, на голову перехожого. Застояні помії утворювали сморідні калюжі, а негамовні міські свині, яких було безліч, доповнювали картину.

У міських архівах зберігаються постанови міських рад кінця XIII ст.: поради щорічно, а в один рік навіть двічі, категорично забороняли виливати вміст нічних посудин на вулицю. Для цього на задньому дворі будинку мало бути відповідне відхоже місце. Але ж городянину потрібно було спускатися аж з третього поверху ... Ну і виливали на вулицю.

Будинки тісняться у вузьких і кривих вуличках, і від нависаючих врізнобій еркерів вулички здаються ще вужчими і кривішими. Найтиповіша вулиця шириною в 7–8 м (така, наприклад, ширина важливої магістралі, яка вела до собору Паризької Богоматері). Маленькі вулиці і провулки були значно вужчі – не більше 2 м, а в багатьох старовинних містах зустрічалися вулички шириною і в 1 м. Одна із вулиць старовинного Брюсселя носила назву «вулиця однієї людини», що свідчить про те, що дві людини не могли там розійтися. Вуличний рух становили три елементи: пішоходи, тварини, вози. Вулицями середньовічних міст часто гнали стада.

Середньовічні будинки не мали нумерації, її замінювали відмітні знаки – барельєфи на релігійні сюжети, скульптурні портрети власників і т. ін., що були одночасно і прикрасою будинків.

Місто ще зовсім не освітлюється. Тільки в рідкісних випадках вивішуються біля будинків ліхтарі або просто вставляються смолоскипи в особливі, зроблені для цієї мети, залізні ручки. У звичайний час обивателі виходять вночі на вулицю з ліхтарями в руках.

Міські будинки. Будинки здебільшого були двоповерхові (зрідка триповерхові), і при будівництві другий поверх, здебільшого, нависав над першим і над вулицею. Місто росло не в ширину, а вгору, тому вулиці середньовічних міст були не тільки вузькими, але і дуже темними. Вночі по ним краще було не ходити, не дивлячись на рідкісне і убоге ліхтарне освітлення.

Аж до XVIII ст. мебльовані кімнати в Парижі (їх тримали виноторговці або цирюльники) – брудні, повні вошей і клопів – служили притулком публічним жінкам, злочинцям, чужинцям, молодим людям без грошей, що тільки приїхали з провінції.

Містяни з більшим достатком жили на нових антресолях, в приміщеннях «на кшталт підвалів», або на останніх поверхах будинків. Переважно, чим вище вони піднімалися, тим нижче було соціальне становище квартиранта.

Лавка або майстерня містилася у власному будинку господаря, і там же він поселяв своїх працівників і підмайстрів. Звідси і виникла характерна форма будинків купців і ремісників у Парижі, будинків вузьких (через ціни на землю) і високих: внизу розміщувалася лавка, над нею житло господаря, а вище – кімнати працівників.

Підлога на першому поверсі довго буде робитися з утрамбованої землі, потім її будуть покривати кам'яними плитами або керамічною плиткою. Стелю довгий час називали «підлогою»: вона справді була всього лише підлогою горища або наступного поверху; його підтримували виступаючі назовні балки: необроблені в рядових будинках, обтесані, декоровані або оббиті тканиною – в багатих оселях.

Найцікавіший звичай старовини аж до XVI ст. і навіть пізніше полягає у тому, щоб покривати підлоги першого поверху і житлових кімнат соломною взимку і зеленим листям і квітами – влітку.

4. Міська культура

У містах зароджувався новий спосіб життя, нове бачення світу, новий тип людей. На основі виникнення міста оформляються нові соціальні верстви середньовічного суспільства – городяни, цехові ремісники і купці. Вони об'єднуються в гільдії і цехи, що захищали інтереси своїх членів. З

виникненням міст ускладнюється саме ремесло, воно вимагає уже спеціальної підготовки.

У містах формуються нові соціальні відносини – ремісник особисто вільний, захищений від свавілля цехів. Поступово великим містам, здебільшого, вдавалося повалити владу сеньйора, у таких містах виникало міське самоврядування. Міста були центрами торгівлі, зокрема зовнішньої, що сприяло більшій інформованості городян, розширення їх кругозору.

Городянин, незалежний від будь-якої іншої влади, крім магістрату, бачив світ по-іншому, ніж селянин. Він прагне до успіху, стає новим типом особистості.

Формування нових соціальних верств суспільства справило величезний вплив на подальший розвиток середньовічної культури, нації, становлення системи освіти.

Поняття «Міська культура» зародилося у Франції в XI–XII ст. У цей період вона була представлена, зокрема, творчістю «жонглерів», які виступали на міських площах як актори, акробати, дресирувальники, музиканти і співаки. Вони виступали на ярмарках, народних святах, весіллях, хрестинах тощо і користувалися великою популярністю в народі.

Серед середньовічних городян поширилася думка про те, що найголовнішими цінностями у житті є:

- 1) особистість людини;
- 2) служба, посада, професія;
- 3) майно, багатство;
- 4) час його життя;
- 5) любов до ближніх, інших християн.

Городяни вважали, що суспільний лад мусить залишатися незмінним, і ніхто не має намагатися перейти в інший суспільний розряд.

На їхню думку земне життя і небеса були протиставлені так різко, як це було в навчанні ченців раннього Середньовіччя. Навпаки, необхідність виконувати службу, працювати і збагачуватися вважалася першим обов'язком християнина перед Господом Богом.

Крім роботи – гра стає невід'ємною ознакою життя людини середньовічної епохи. Вони так само любили ігри та розваги, як і люди в усі часи.

Суворі умови життя, тяжка праця, систематичне недоїдання поєднувалися зі святами – народними, які сходили до язичницького минулого, і церковними, частково спиралися на ту ж язичницьку традицію, але перетворену і пристосовану до вимог церкви. Однак ставлення церкви до народних, насамперед селянських, свят було двоїтим і суперечливим.

З одного боку, вона була безсила просто заборонити їх, – народ завзято за них тримався. Легше було зблизити народне свято з церковним. З іншого боку, протягом усього середньовіччя духовенство і ченці, посилаючись на те, що «Христос ніколи не сміявся», засуджували неприборкані веселощі, народні пісні й танці. Танцями, стверджували проповідники, незримо верховодить диявол, і він захоплює тих, хто бавиться прямо в пекло.

І тим не менше веселощі і свято були невикорінні, і церквам доводилося з цим рахуватися. Лицарські турніри, якби косо не дивилося на них духовенство, залишалися улюбленою розвагою благородного стану.

До кінця Середньовіччя у містах складається карнавал – свято, пов'язане з проводами зими і зустріччю весни. Замість того, щоб безуспішно засуджувати або забороняти карнавал, духовні особи воліли брати в ньому участь.

У дні карнавалу скасовувалися усі заборони на веселощі і висміювалися навіть релігійні обряди. Водночас учасники карнавального блазнювання розуміли, що така вседозволеність допустима виключно у дні карнавалу, після закінчення якого нестримні веселощі й усі супутні йому безчинства припиняться і життя повернеться у своє звичне русло.

Однак не раз бувало, що, розпочавшись як веселе свято, карнавал перетворювався на криваве побоїще між групами багатих купців з одного боку, і ремісників і міських низів, з іншого.

Протиріччя між ними, викликані прагненням заволодіти міським управлінням і перекласти на супротивників тягар податків, призводили до того, що учасники карнавалу забували про свято і намагалися розправитися з тими, кого вони давно ненавиділи.

Приблизно з середини XII ст. театральні дії переміщуються через церковні зводи на площі і дії розігруються уже не латиною, а французькою мовою. У ролі ж акторів виступають уже не священнослужителі, а городяни, сюжети п'єс стають усе більш світськими, поки не перетворюються у сценки із повсякденного міського життя, часто засмачених доброю порцією сатири. Водночас розвивається театральне мистецтво і в Англії. До XIII ст. належить виникнення міського театру.

Новим і надзвичайно важливим явищем, що свідчить про поглиблення процесу розвитку міської культури, було створення у містах нецерковних шкіл – це приватні школи, матеріально від церкви незалежні. Викладачі цих шкіл

жили завдяки платі, що стягувалася з учнів і навчати в них своїх дітей могли усі, хто міг дозволити собі заплатити за навчання. З цього часу йде швидке поширення грамотності серед міського населення.

Одним із найпопулярніших жанрів французької міської середньовічної літератури були фабліо (від франц. – фабльо – баєчка). Фабліо – це короткі кумедні історії у віршах, комічні побутові оповідання. Анонімними авторами цього жанру міської літератури були городяни і мандрівні співці та музиканти.

Волелюбна спрямованість міської культури, її зв'язок із народною творчістю найяскравіше відобразила міська література. Хоча на ранньому етапі розвитку міської культури попит на клерикальну літературу – життя святих, розповіді про чудеса і т. ін. – був усе ще великий, змінилися самі ці твори: зріс психологізм, посилювалися художні елементи.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Назвати і пояснити причини виникнення середньовічних міст в Європі.
2. Пояснити значення вислову: «Місто – феномен Середньовіччя».
3. Розкрити особливості повсякденного життя городян.
4. Охарактеризувати форми організації життя міста.
5. Розказати як виглядало місто ззовні і зсередини.
6. Пояснити зміст найголовніших цінностей у житті городян.

ЛЕКЦІЯ 7

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Загальні риси і передумови розвитку повсякденної культури.

2. Характерні риси матеріальної культури.

2.1. Світська і храмова архітектура. Середовище проживання городянина.

2.2. Типи поселення. Житло.

2.3. Інтер'єр, меблювання будинку.

2.4. Модні тенденції в одязі.

2.5. Харчування. Система споживання.

Основні терміни і поняття: епоха Відродження, нове розуміння праці, новий погляд на людину, матеріальні структури повсякденності.

Епоха Відродження почалася в Італії у XIII ст., потім у XV ст. до цього процесу приєдналися країни північної Європи, такі як Німеччина, Нідерланди. Цей період отримав назву Північного Відродження.

У середні віки спостерігалось панування християнської ідеології. В епоху Відродження у центр світу перемістилася Людина. На це величезний вплив справив гуманізм. Головним завданням епохи гуманісти вважали створення «нової людини», чим вони активно займалися. Вчення гуманістів, безумовно, вплинуло на свідомість людини епохи Ренесансу. Спостерігалися відмінності Італійського від Північного Відродження.

Епоху Європейського Відродження поділяють на 5 етапів:

1) Проторенесанс (2-га половина XIII ст. – початок XV ст.).

2) Раннє Відродження (XV ст.).

3) Високе Відродження (перші 20 років XVI ст.).

4) Пізнє Відродження (30–90-ті роки XVI ст.).

5) Північне Відродження.

Епоха Відродження включає два стильових періоди: у XVI ст. панівним стає *ренесансний* стиль, що поступово витісняв *франко-бургундський*.

1. Передумови і загальні риси розвитку повсякденної культури

Історичні та культурні особливості Нового часу нерозривно пов'язані з образом життя, заснованому на певному відношенні до світу і людей. Його найсуттєвіші риси сформувалися в епоху Відродження і Реформації (XIV–XVI ст.). Головною ознакою часу стає нове розуміння праці.

Відродження, основу якого складає принцип гуманізму – утвердження гідності і краси реальної людини, розуму і волі, творчих сил. Цей термін означає тепер світську владу, освіченість, науку, в протилежність богослов'я. В нових історичних умовах гуманізм продовжує традицію античного гуманізму, але докорінно відрізняється від нього. Очевидність спадкоємного зв'язку з античністю підкреслювали самі італійські гуманісти – звідси і термін «Відродження» (франц. «Ренесанс», італ. «Рінашіменто»), що означає відродження античної культури. У 20–50-ті рр. XVI ст. в культурному житті не лише Італії, а й інших країн Європи починається якісно нова доба, яку називають «добою маньєризму». Відповідно формується новий стиль. В італійській літературі стиль «маньєризм» сформувався до початку Контрреформації. Він виник як один із закономірних наслідків внутрішніх протиріч доби Відродження, яке повністю охоплює XV і XVI ст. Однак «прелюдія» починається уже з XIV ст. Першими «людьми Відродження» вважають італійців: філософа і поета Кола ді Рієнці та поета Франческо Петрарку. Саме від них бере свій початок європейське Відродження. Прийнято вважати також, що на початку цієї доби стояв видатний італійський поет Данте Аліг'єрі, якого називають останнім поетом Середньовіччя і водночас – першим поетом Нового часу.

«Епілог» доби припадає на початок XVII ст., а останнім представником Відродження вважається італійський письменник-гуманіст Томмазо Кампанелла.

В Італії доба Відродження тривала близько трьох століть, в інших країнах лише кілька десятиліть, останній період пізнього або високого Відродження та Ранньої Реформації можна розглядати тільки з огляду на умови загальноєвропейського розвитку, хоча специфіку кожної окремої країни необхідно враховувати.

Колонізація європейцями країн в усіх частинах світу була тісно пов'язана з діловою активністю. У XVI–XVII ст. колонії були переважно джерелами сировини, дешевої робочої сили (зокрема рабської) і дорогоцінних металів, необхідних для розвитку грошової системи.

Для середньовічної людини праця була тяжкою необхідністю, Божою карою за скоєний Адамом гріх. Праця мала забезпечити земне, тимчасове існування людини і дати їй можливість спокутувати частину гріхів шляхом благодійності. Водночас плоди праці підтримували громадський статус особистості, праця була засобом збереження соціальної ієрархії. Матеріальними та грошовими надлишками, якщо вони і були, розплачувалися з церквою, знаттю, міськими громадами. На шляху людей, які прагнули розширити виробництво або зібрати багатство, що не відповідало їх становому рангу, стояли хижість феодалів, цехові обмеження, релігійні кари, таких

людей (особливо лихварів і банкірів) було заборонено ховати за християнськими обрядами, обмежувався їх доступ до богослужіння.

Відмінне від середньовічного ставлення до праці виникає у міському торгово-ремісничому (буржуазія, бюргерство) середовищі. Його окремі прояви фіксуються уже в XII–XIII ст. (особливо в Італії), а в XV–XVI ст. вони набувають характеру потужної тенденції в розвитку Європи. Праця перетворюється на «справу» (бізнес), головною метою і критерієм успіху якого є отримання прибутку, його постійне зростання і пов'язане із цим розширення справи. Спочатку такого роду діяльність могла існувати лише на задвірках феодального суспільства і була пов'язана із торгівлею предметами розкоші й фінансуванням придворного життя. Крок за кроком бізнес відвойовує позиції у сфері ремісничого виробництва та сільського господарства. Найважливіше значення мають грошові відносини. Банки і біржі регулюють рух товарів і грошей, вкладених у справу, боргових зобов'язань тощо. Капітал, тобто гроші, що приносять гроші (прибуток), стає самостійною силою, що не залежить від станової приналежності свого власника.

XV–XVI ст. характеризуються досягненнями повсякденного життя. Розглянемо найвизначніші із них.

Окуляри і лінзи. Ще в античності описані випадки вживання відшліфованих природних кристалів для поліпшення зору (зокрема імператор Нерон використовував величезний смарагд). Використання скляних лінз в Європі достеменно відомо з XIII ст., мабуть, спочатку в Італії. Окуляри також докладно описані у Роджера Бекона.

Мануфактура. Підприємства, засновані на поділі праці і ручній ремісничій техніці, мануфактури зародилися у містах Північної Італії. Передумови для їх виникнення були створені зростанням добробуту городян і селян, який збільшив попит на вироби ремісничого виробництва.

Винахід друкарства. У 1440-х роках Йоганн Гутенберг в Страсбурзі робить свої перші дослідні видання, збережені лише в уривках.

У XVI ст. на Заході в ужиток увійшов *екіпаж*, а в кінці цього ж століття – карети. Цей винахід призвів до складної проблеми: необхідно було розширювати вузькі середньовічні вулиці, тому проводилися розчищення центральних районів міста від старої непорядкованої забудови.

2. Матеріальні структури повсякденності епохи Відродження

2.1. Світська і храмова архітектура. Серед проживання городянина

В епоху Відродження активно велося житлове будівництво – і насамперед, в місті та його окрузі. Попит на житло перевищував пропозицію. Тому міська влада заохочувала будівництво.

Крім традиційних будівельних матеріалів в період Ренесансу починають використовуватися і нові. Традиційний камінь здебільшого в ранній період застосовується у вигляді кам'яних блоків, оброблених різними способами. Він використовується і в конструкціях, і в елементах оформлення.

Усе важливішим матеріалом стають будівельні розчини. Ренесанс – період настання штукатурки в архітектурі. Розчин використовується не тільки в кладці, але й у вигляді гладкої штукатурки, сграффіто, руста і для створення деяких інших архітектурних елементів. Цегла, як і раніше залишається звичним матеріалом, конструктивним і декоративним.

Городянами європейці епохи Відродження майже не були. Село вторгалось у місто всюди. У кожній родині бюргерів був свій будинок, а при ньому, позаду будівель – сад, город з грядками. У кожному дворі була стайня, хлів з коровами, биками та вівцями. По міських вулицях розгулювали і копошилися в бруді кури, качки, свині. Міста того часу були жахливо брудні. Вулиці являли собою клоаки – посередині проїжджої частини були вириті стічні канали.

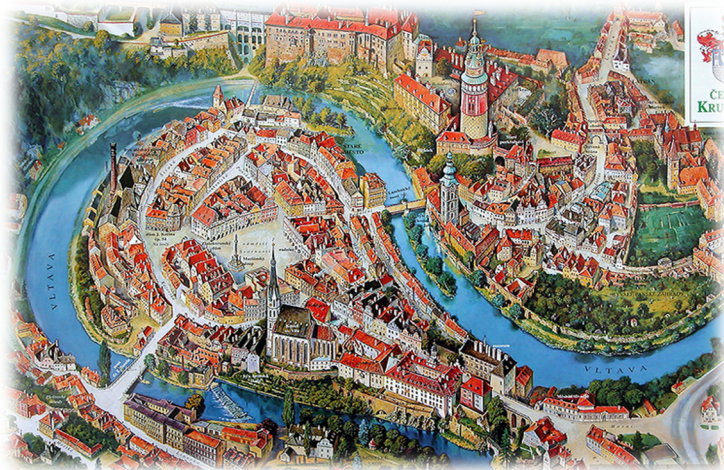
В епоху Відродження змінювалися принципи містобудування з чітким плануванням по типу шахової дошки, променевими радіусами або концентричними колами. Але прямокутне планування характерне було, насамперед, для нових міст.

2.2. Типи поселення. Житло

Переважання кам'яного або дерев'яного будівництва в доіндустріальну епоху залежало, насамперед, від природно-географічних умов і місцевих традицій. У районах, де переважало дерев'яне будівництво, починають будувати будинки з цегли. Це означало прогрес у будівництві. З кровельних матеріалів найуживанішими були черепиця і гонт, хоча вдома покривали і солом'яно, особливо в селах. У місті солом'яні дахи свідчили про бідність і становили велику небезпеку через легкої займистості.

У Середземномор'ї переважали будинки із пласкими дахами, на північ від Альп – з гостроверхими. Будинок виходив на вулицю торцем, що мали більше двох–трьох вікон. Земля у межах міста коштувала дорого, тому вдома розросталися вгору (зважаючи на поверхи, антресолі, горища), донизу (напівпідвали і підвали), всередину (задні приміщення та прибудови). Кімнати

одного поверху можуть перебувати на різному рівні і з'єднуватися вузькими східцями, коридорчиками. Будинок пересічного городянина – ремісника чи купця – крім житлових приміщень включав у себе майстерню і крамницю. Тут жили учні та підмайстри. Комірчини підмайстрів і слуг перебували поверхом вище, у мансарді. Горища служили складами. Кухні зазвичай розташовувалися на першому або напівпідвальному поверсі, у багатьох сім'ях вони служили їдальнею. Нерідко будинки мали внутрішній двір.

Міста повсюдно в Європі залишилися брудними. Бруковані вулиці траплялися зрідка. Водопроводами могли похвалитися жителі лише небагатьох міст. Фонтани не тільки потішали погляд, але й були джерелом питної води.

Міста повсюдно в Європі залишилися брудними. Бруковані вулиці траплялися зрідка. Водопроводами могли похвалитися жителі лише небагатьох міст. Фонтани не тільки потішали погляд, але й були джерелом питної води.

Воду набирали також у річках, колодязях, цистернах, у яких часто виявляли дохлих кішок, собак, щурів.

Каналізація була відсутня. Стічні канали на вулицях смерділи і служили джерелом зарази. Помії і нечистоти виливалися господарями прямо на голови зазівалися перехожих. Прибирання вулиць проводилася вкрай зрідка – хіба що після чумних епідемій. Освітленням у нічну та вечірню пору служив зазвичай місяць.

Міські будинки багатих громадян відрізнялися просторими і численними приміщеннями. Наприклад, палаццо XV ст. сімейств Медічі, Строцці, Пітті у Флоренції, будинок Фуггерів в Аугсбурзі.

Житловий будинок цього часу блокований і багатосекційний, формування якого добре простежується в ренесансній забудові Риму та Венеції. У Венеції такий тип будинків був дуже поширений як будинок-гуртожиток. Це був будинок із поквартирним заселенням і лавками на першому поверсі. Блокові житлові будинки та гуртожитки будувалися (починаючи з XII ст.) на кошти міста, благодійних товариств і приватних громадян, зацікавлених у кваліфікованих ремісників і досвідчених моряках.

Основний тип міського будинку являє собою двох-, триповерховий будинок, до складу якого входили однакові житлові секції, що мали самостійні входи з вулиці і внутрішні сходи.

Будинок ділився на парадну, розраховану на візити, відкриту для стороннього погляду частину, та інтимнішу – для сім'ї, слуг. Пишний вестибюль з'єднувався із внутрішнім двориком, прикрашеним скульптурою,

фронтами, екзотичними рослинами. На другому поверсі знаходилися зали для друзів і гостей. Поверхом вище – спальні дітей, жінок, гардеробні, лоджії для господарських потреб і відпочинку, комори. Кімнати з'єднувалися один з одним. Усамотнитися було вельми складно. У палаццо з'являється новий тип приміщення, призначений для усамотнення: невеликі кабінети («студіоло»), але в XV ст. він ще не отримав широкого розповсюдження.

У будинках бракувало розчленованості простору, що відображало не тільки стан будівельного мистецтва, але й певну життєву концепцію. Сімейні свята набували тут суспільну значимість і виходили за межі будинку, сім'ї. Для сімейних урочистостей призначалися лоджії на першому поверсі.

Заміський житловий будинок-вілла. Італійські вілли періоду Ренесансу мали свою ієрархію – від дохідної ферми з обширними угіддями і службами, з житловим будинком і садом для відпочинку власника до чудової заміської резиденції, потопаючої в розкішному парку.

Сільські будинки були грубіші, простіші, архаїчніші і консервативніші міських. Зазвичай склалися з одного житлового приміщення, що слугувало світлицею, кухнею та спальнею. Приміщення для худоби і господарських потреб знаходилися під одним дахом із житловим (Італія, Франція, Північна Німеччина) або окремо від нього (Південна Німеччина, Австрія).

У XV–XVI ст., як і раніше, будували або ремонтували будинок тільки з дозволу громади або сеньйора. У будинку разом перебували люди й тварини: усі приміщення ділилися на три частини – житло для людей, яке водночас мало значення кухні, спальні та вітальні, кошари й клуні. Сільські будинки протягом століть залишалися незмінними. Житло небагатого дворянина було більшим і просторнішим, ніж селянська хата, зробленим з каменю або цегли. У ньому кілька житлових приміщень, однак головним залишалася кухня.

Пожвавлення будівництва пояснювалося не тільки потребами у житлі, а й тим, що старі будинки не задовольняли смаки і запити епохи. Імениті містяни споруджували нові чудові палаці, заради яких зносилися цілі квартали, час від часу під знос потрапляли й нові будинки.

Міська забудова у Європі носила хаотичний характер. Через це у місті були вузькі вулички, які часто закінчувалися тупиками, будинки дахами висіли один над одним.

Однак у разі знесення старих кварталів міській владі надавалася можливість вносити елемент регулярності у планування міста. Тоді розширювалися та випрямлялися

вулиці, з'являлися нові площі.

У міському будівництві естетичні уявлення перепліталися з практичними міркуваннями. Найбрудніші ринки і «екологічно шкідливі виробництва» переносилися на околицю міста.

2.3. Інтер'єр, меблювання будинку З XVI ст. інтер'єри змінювали дуже швидко. Лідером була Італія. Італійські палаци й особняки ставали предметом заздрості та наслідування усю Європу. Ренесансні меблі перевершували середньовічні кількістю, різноманітністю, майстерністю виконання. Меблі масивні, однак вони не такі громіздкі, як в епоху Готики. Її прикрашали пілястри, фронтони, карнизи.

Підлогу першого поверху покривають кам'яними або керамічними плитами. Підлога другого та інших поверхів настиляли дошками. Паркет залишався великою розкішшю навіть у палацах. В епоху Відродження існував звичай посипати підлогу першого поверху травами. Це знаходило схвалення у лікарів. У подальшому на зміну рослинному покриттю приходять килими або солом'яні циновки.

Особлива увага приділялася прикрашанню стін. Їх розписували, наслідуючи античні образи. З'явилися шпалерні тканини. Вони виготовлялися з оксамиту, шовку, атласу, парчі, витисненої тканини, іноді позолоченої. З Фландрії стала поширюватися мода на *гобелени*. Сюжетами служили сцени з античної та біблійної міфології, історичні події. Мало хто міг собі дозволити таку розкіш.

Були дешевші *шпалери*. Матеріалом для них служили грубі рубчасті тканини. У XV ст. з'явилися паперові шпалери. Попит на них став повсюдним.

Серйозну проблему становило освітлення. Вікна, як і раніше були невеликими, тому що була не вирішена проблема, чим їх закривати. З часом у церкву було запозичено однокольорове скло. Коштували такі вікна дуже дорого і не вирішували проблему освітлення, хоча в будинок прийшло більше світла і тепла. Джерелами штучного освітлення служили смолоскипи, масляні світильники, скіпка, воскові – а частіше сальні, сильно коптів – свічки, вогонь каміна й вогнища. Поступово до обігу входять скляні абажури. Таке освітлення ускладнювало підтримання чистоти будинку та одягу.

Тепло давали кухонне вогнище, каміни, печі, жаровні. Каміни були доступні далеко не усім. В епоху Відродження каміни перетворювалися на справжні витвори мистецтва, багато прикрашені скульптурою, барельєфами, фресками. Димохід біля каміна був влаштований так, що через сильну тяги забирав багато тепла. Цей недолік намагалися компенсувати використанням жаровні. Нерідко обігрівалась одна тільки спальня. Мешканці будинку ходили тепло одягненими, навіть в хутра, часто застуджувалися.

Водопровід, як і каналізація, в будинках були відсутні. У цей час замість умивання зранку навіть у представників вищих верств суспільства було прийнято обтиратися мокрим рушником. Громадські лазні з XVI ст. стають більш рідкісними. Дослідники пояснюють це побоюванням сифілісу чи гострою критикою з боку церкви. У домашніх умовах милися у діжках, цебра, тазах – зазвичай у кухні, де влаштовувалися парильні. Ванні кімнати з'явилися в XVI ст. Туалет зі зливом води з'явився в Англії в кінці XVI ст. Туалети були рідкістю навіть у королівських дворах.

Незважаючи на наявні удосконалення, зручності впроваджувалися у побут дуже повільно. В епоху Ренесансу помітнішими були успіхи в області меблювання житла.

Внутрішнє оздоблення селянського будинку залишалося вкрай мізерним і задовольняло лише елементарні потреби. Меблі були дуже грубими і важкими, виготовлялися зазвичай самим господарем будинку. Конструктивні недоліки селянських меблів намагалися компенсувати різьбленням, іноді розписом по дереву – дуже традиційним.

Оздобленню приділялося значно більше уваги, ніж раніше в будинках і скромного достатку, і в багатих. Зросла кількість і предметів меблів. Вони прикрашаються скульптурою, різьбленням, живописом, різною оббивкою. У виготовленні меблів проявляється тяга до античних образів. В епоху Відродження була винайдена фанера, що стало епохальною подією для меблевого виробництва. Фанера – тонкі листи деревини. Винахід верстата для вироблення фанери сприяв поширенню техніки фанеровки і дерев'яної інкрустації. Крім дерев'яної, була популярна інкрустація зі срібла і слонячої кістки.

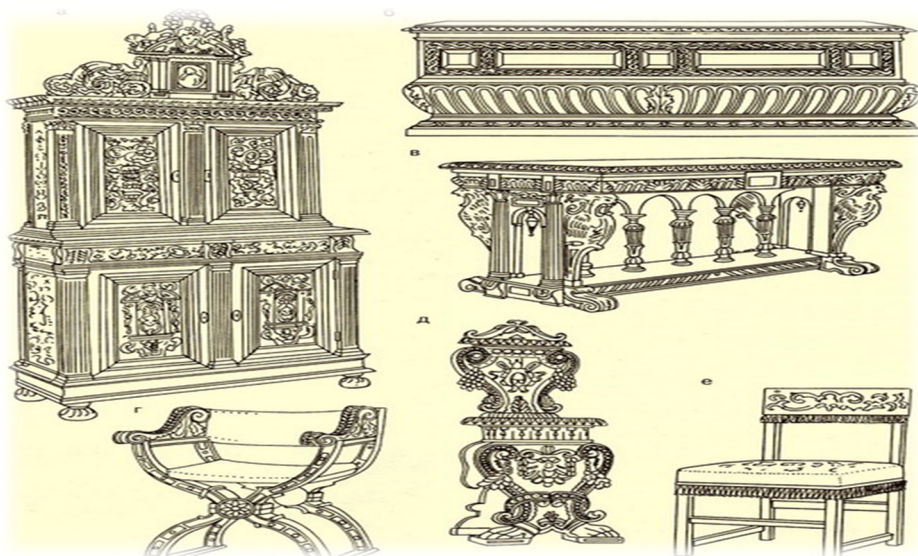
Меблі розставлялася уздовж стін. Головним предметом меблів залишалося ліжко. У багатих воно було високим, з приступкою, з пишними, прикрашеними скульптурою, різьбленням або живописом узголів'ям, балдахіном або фіранками. У головах любили поміщати образ Богоматері. Балдахін

був призначений для захисту від комах, але у його складках скупчувалися клопи та блохи, що загрожувало здоров'ю.

Ліжко зашторювалися суконним покривалом або стьобаною ковдрою. Ліжко було дуже широким, на ньому розміщувалася уся родина, іноді на ній спали гості, які залишалися на ніч. У бідних будинках спали на підлозі або нарах. Слуги спали на соломі.

Після ліжка найважливішим предметом меблів була скриня. У XV ст. з'явилися скрині менших розмірів – кассоне, касета, скриньки для зберігання шкатулок, гаманців, парфумерії. Скрині багато прикрашалися розписом, рельєфами, оббивалися сріблом.

Весільна скриня (кассоне) призначена для зберігання або перевезення речей, використовувалась як лава і входила до складу традиційного приданого нареченої. Кассоне мала прості форми: довгий прямокутний ящик із важким профілем цоколя, щільно стоїть на підлозі. Поверхні його бічних стінок прикрашаються неглибоким різьбленим орнаментом та інкрустацією, кришка скрині із внутрішньої сторони – живописом. Поступово кассоне з рясним горельєфним різьбленням втрачають свою прямокутну форму і набувають складнішого силуету, що робить їх все більш схожими на античний мармуровий саркофаг. *Касета* – зменшений різновид кассоне (сер. XV ст.).

Лава розташовувалася біля стін житлових приміщень (та ж скриня, але з округленими кутами і високою глухою спинкою). Табурети з восьмикутним сидінням на дощатих опорах замість ніжок і складні стільці з простою гладкою спинкою або прикрашеним різьбленням і гербом власника.

Столи мали видовжену форму з двома міцними опорами, з'єднаними поперечиною або спеціальними підніжками. Стільниця була дуже масивною, її бічні частини прикрашалися профілями або різьбленням. Опори столів у вигляді масивних левових лап прикрашалися різьбленням, що нагадувало кам'яні рельєфи давньоримських мармурових столів.

Креденець – посудна шафа. Вона складалась з двох поставлених одну на одну скрині з двопільними дверцятами, консолями, пілястрами, цоколем і карнизом.

Шафи-кабінети – особливий різновид італійської шафи пізнього Відродження – поставлена на підставку шафа, що складалась із трьох або п'яти рядів маленьких ящиків, зовнішній бік яких оброблявся інкрустацією. Усі ці ящики закривалися невеликими дверцятами, оздобленими набірними картинами, виконаними з дерева з перспективними видами архітектурних споруд.

Дзеркала, годинники, свічники, канделябри, декоративні вази, судини і безліч інших корисних і непотрібних речей були покликані прикрасити і зробити зручнішим і приємнішим домашнє життя.

2.4. Модні тенденції в одязі

Зміни в одязі протягом XIV–XVI ст. простежуються детальніше, ніж у попередні періоди. Чутливішим до запитів епохи був міський костюм. У середині XIV ст. в одязі відбулися серйозні зміни, що вплинули на усю подальшу історію костюма.

Основні елементи чоловічого і жіночого костюма склалися із нижнього і верхнього одягу, плаща, головного убору, взуття. Чоловіки носили також штани або ті предмети одягу, які поступово перетворилися в штани. Нижня білизна ще не була відома. Її певною мірою замінювали сорочки, але і їх навіть у гардеробі знаті було дуже мало. Спали голяка. Дамські панталони з'явилися ближче до кінця XVI ст., і першими їх почали носити куртизанки – з гігієнічних міркувань і для краси. Чоловіча нижня білизна з'явилася пізніше жіночої. Відсутність нижньої білизни призводила до статевих, шкіряних захворювань, які відступили лише у XVIII ст.

Верхній одяг поступово вкорочувався, видовжувався то зверху, то знизу. На ньому робилися розрізи і вирізи, що дозволяли побачити багато прикрашене спіднє. Однак основною тенденцією було звужування сукні зверху до талії, що

давало тодішнім «законодавцям моди» найширші можливості для комбінування і додавання крою, зокрема, жіночої сукні, чималої пікантності і навіть спокусливості. Декольте ставало часом дуже глибоким і його прихильники часто не знаходили потрібним прикривати його навіть тонким і багато прикрашеним орнаментом і обробкою мереживом нижньої сукні.

З часом верхній одяг збагатився кофтами (котта), жакетами, куртками, жилетами, довгими безрукавками (сюрко), кафтанами, різними накидками. Дамське плаття доповнилося шлейфом. Для утеплення зверху одягали плащ – мабуть, найконсервативніший з усіх предметів одягу.

Гудзики, відомі ще з давнини, але забуті в епоху варварства, приблизно з XII–XIV ст. знову з'являються на одязі. Вони виготовлялися з дерева, каменю, металу, тканини. Гудзики не тільки робили носіння одягу зручнішим, але й прикрашали його. Носили тасьми, шнурки, стрічки, пряжки, пояси.

Поступово освоювалося виробництво шовкових тканин. З'явилися тканини в «смужку», «клітинку», «горошок» і т. ін.

Чоловічий костюм складався із сорочки довжиною до середини стегон. Її носили заправленою в штани. м'яко спущена лінія плеча, великий обсяг ліфа і довгих рукавів давали змогу пропускати тканину сорочки крізь розрізи рукавів верхнього одягу у вигляді пишних буфів. *Колет* – верхній плечовий одяг, короткий, до талії або стегон, із застіркою на гудзики або шнурівкою. Колет прилягав по лінії грудей, талії, стегон, мав відрізню баску і різну за оформленням горловину.

Повноцінні штани з'явилися уже в XIV ст. Вони нагадували собою швидше сучасні колготи. Для міцності до них підшивали шкіряні підошви, що замінювали одночасно взуття. Чоловічі штани збагатилися новою деталлю – *гульфік* (проріз або клапан в передній частині брюк або нижньої білизни, що застібається). *Панчохи-штани* – щільно облягали ноги. У XV ст. обидві половинки їх з'єднали гульфіком, який вгорі й збоку пристібали на гудзики або шнурувати. *Сімара* – верхній одяг різної довжини з довгими широкими рукавами. *Табар* – верхній одяг у вигляді короткого нараменника з вільною спинкою і підперезаний по талії полою (плащ). М'яке шкіряне взуття з широкими носами називали «ведмежа лапа».

Верхнє жіноче плаття – *сімара* (складалося із трьох частин: подовженої вільної спинки, закладеної від горловини спинки складками і коротшими поличками. З боків сімара не зшивається і тільки спереду підтримувалася поясом на талії. Такий крій давав змогу драпірувати сімару в різних варіантах. Величаво пишність і округлість форм підкреслюють широким вирізом щільного ліфа, широкими збірчастими рукавами, об'ємною спідницею). Вигадливе взуття на дуже високій (до 55 см) дерев'яній підставці. Дерев'яні підошви і верх туфель обтягувалися сап'яном, шовком або розшитим оксамитом.

Одяг мав природні пропорції або деяке підвищення лінії талії спереду, воронкоподібну спідницю і плавно розширювався від талії до стегон і низу. За кроєм котте зазвичай відрізне в талії з прилеглим ліфом і широкою, закладеною великими складками спідницею. Ліф мав декольте: спереду – квадратне, ззаду – подовжене. Рукава, так само як і в чоловічому одязі, приєднувалися до плаття різними способами. Своєю формою, буфами, витонченими прикрасами вони підкреслювали красу лише костюма. Поєднання червоних, зелених, синіх важких шовків із золотом парчі і білим кольором сорочки створює прекрасне мальовниче рішення італійського костюма цього часу.

Серед прикрас високо цінувалися масивні нагрудні золоті ланцюги, які носили однаково чоловіки і жінки. Важливими аксесуарами стали віяло, рукавички і носова хустка. З головних уборів перевага віддавалася беретам. Однак у жінок дуже поширився звичай ходити з непокритою головою. Тому велика увага приділялася зачіскам, різним головним прикрасам: квіти, вінки, діадема, сіток. В італійських жінок великою популярністю користувалося також накладне волосся. Ідеалом вважалися блондинки з високим чистим чолом. Жінки не шкодували здоров'я, проводячи цілі дні під пекучим південним сонцем, щоб освітлити волосся. Для додання чолу потрібної висоти жінки виголювали волосся над ним.

У XVI ст. Важливе значення в європейській політиці переходить до Іспанії. Моду теж диктували іспанці. Вони створили чоловічий строгий костюм темних тонів із застебнутим наглухо комірцем. За любов до чорного вбрання іспанців в інших країнах презирливо називали «воронами».

Щоправда, інколи про колір в одязі знаті можна було лише здогадуватись, так рясно він був оздоблений коштовним камінням, золотою та срібною ниткою. По всій Європі набули популярності короткі іспанські плащі та маленька вузька борідка – еспаньйола. Взувались іспанці в м'які вузькі туфлі, прикрашені схожими на кігті розрізами, – так звані «вовчі лапи». Голову покривав твердий капелюх з вузькими краями.

Жіноча іспанська мода на довгі роки подарувала світові спідницю на жорсткому металевому каркасі. Такий костюм важив чимало, і хода знатної дами набувала особливої величі. Вбрання доповнювали сережки, каблучки, намиста і ланцюжки, а також віяло зі страусового пір'я та тонкий носовичок, оброблений вишуканим мереживом. Від часів арабського панування жінки зберегли звичай, виходячи на вулицю, покривати голову темним покривалом. Згодом воно перетворилось на знамениту іспанську мантилью із чорного мережива.

У XVI ст. іспанці почали вирощувати завезену з Нового Світу картоплю. З неї навчилися отримувати крохмаль, який здійснив справжній переворот у європейській моді. Підкрохмалений комірець ставав твердим, завдяки чому можна було збільшувати його розміри. Невдовзі він уже нагадував справжні «млинові жорна». Такий комірець тісно обхоплював шию, тому голову доводилося тримати високо підведеною. Ця постава цілком відповідала образу гордого аристократа-іспанця.

У XVII ст. центр моди перемістився у Францію. Взявши за основу іспанський костюм, французи підійшли до справи творчо. Вони зробили вбрання вишуканішим і яскравішим, рясно прикрасили його коштовностями. Тоді ж набув популярності голландський стиль – капелюх з високою тулією та відкладний комірець.

Одяг простих людей не був таким розкішним, хоча частина з них могла дозволити собі вбрання з льону, тонкого сукна, шовку і прагнула, особливо в містах, дотримуватися моди. Біднота носила одяг з грубого полотна, вигляд якої мало змінювався з плином часу.

2.5. Харчування. Система споживання

XVI – поч. XVII ст. система харчування кардинально не змінюється. Західна Європа ще не звільнилася від страху перед голодом. Були великі розбіжності у харчуванні «верхів» і «низів» суспільства, селян і городян.

Їжа була досить одноманітною. Близько 60% раціону займали вуглеводи: хліб, коржі, різні каші, супи. Головними злаками були пшениця і жито. Хліб бідняків відрізнявся від хліба багатіїв. Селяни майже не знали смаку пшеничного хліба. Вони споживали житній хліб з борошна поганого

помелу, просіяного, з додаванням рисової муки, якою гребували заможні. В останніх хліб виготовлявся з високих сортів пшениці.

Важливе доповнення до раціону становили бобові: боби, горох, сочевиця. З гороху навіть випікали хліб. З горохом і бобами зазвичай готували тушковане м'ясо.

Наступним стовпом, на якому спочивав європейський стіл, було *м'ясо*. Європа завжди була м'ясоїдна, але воно зазвичай споживалося привілейованими станами. Але якщо до XVI ст. м'ясо споживалося у величезних кількостях, то в другій половині XVI ст. усе змінюється. Споживання м'яса зменшується, тому що зростає кількість населення. Цей процес був нерівномірним й сходу Європи практично не торкнутися. Завдяки природним факторам тут велика кількість пасовищ і тому населення має велику кількість худоби. Для західних країн зниження споживання м'яса було досить значним. Так, у Німеччині та Франції воно зменшилось приблизно у 5 разів: зі 100 кг на людину на рік до 20 кг на початку XIX ст.

Повсякденною їжею в Європі була також риба і морепродукти. Вони служили важливим елементом раціону, а іноді й основним продуктом харчування для жителів морських і річкових прибережних районів. Її коптили, в'ялили, солили, і в такому вигляді вона стала звичною їжею бідняків, «їжею, якусь залишають для чорноробів».

У міру віддалення від морських узбережь в бік внутрішньо-континентальних областей Центральної чи Східної Європи усе частіше доводилося вдаватися до річкової риби. Цілий ряд морепродуктів: кальмари, російська ікра, устриці, креветки, лангусти протягом століть призначався тільки для столу привілейованих станів.

Завдяки арабам європейці познайомилися із цитрусовими: апельсинами, лимонами. З Єгипту прийшов мигдаль, зі Сходу – абрикоси. В Європі з'явилися гарбуз, кабачки, мексиканський огірок, квасоля, томати, перець, кукурудза, картопля з Перу в першій половині XVI ст.

Прісну їжу у великій кількості приправляли часником і цибулею. Як приправа широко використовували селеру, кріп, порей, коріандр. До м'ясних страв, як і колись, готувалися найрізноманітніші соуси зі всілякими приправами, не шкодували дорогих східних спецій: мускатного горіха, кориці, імбиру, гвоздики, перцю, європейського шафрану та ін. Вживання спецій вважалося престижним і дорогим задоволенням.

З жирів на півдні Європи більше поширені рослинні, на півночі – тваринного походження. У Середземноморській Європі споживали м'яса менше, ніж у Північній. У Центральній і Східній їли більше яловичини і свинини, в Англії, Іспанії, Південній Франції та Італії – баранини. М'ясний раціон поповнювався завдяки дичині, домашній птиці. Городяни їли м'яса більше, ніж селяни.

Довгий час Європа була обмежена в солодкому, оскільки цукор з'явився лише з арабами і коштував дуже дорого, тому був доступний лише заможним верствам суспільства. У XV ст. в Італії кондитерські вироби готували ще аптекарі. Це були торти, тістечка, коржі, карамель і т. ін.

З напоїв перше місце традиційно займало виноградне вино. До його споживання змушувала погана якість води. Вино давали навіть дітям. Високою репутацією користувалися кіпрські, рейнські, мозельські, токайські вина, мальвазія, пізніше – портвейн, мадера, херес, малага. На півдні воліли натуральні вина, на півночі Європи, в прохолоднішому кліматі – кріплені; а з часом звикли до горілки і спирту, які довгий час ставилися до ліків. Дійсно народним напоєм, особливо на північ від Альп, було пиво, хоча від хорошого пива не відмовлялися також і багатії. У Північній Франції конкуренцію пива склав сидр. Сидр користувався успіхом переважно у простолюду.

Кава і чай ще були невідомі. Вони, як і шоколад, проникають до Європи лише в першій половині XVII ст.

З'являються нові рецепти. Разом із рецептами зростає число змін страв. Важливим стало не тільки чим нагодувати гостей, але і як подати приготовані страви. Великого поширення набули так звані «показні страви». З різних, часто неістівних матеріалів, виготовлялися фігури реальних і фантастичних тварин і птахів, замки, вежі, піраміди, які служили вмістилищем різних страв, особливо паштетів. Нюрнберзький кондитер Ганс Шнейдер в кінці XVI ст. приготував величезний паштет, у середину якого ховали кроликів, зайців, білок, дрібних птахів. В урочистий момент паштет відкривався і вся живність розбігалася і розліталася з нього в різні боки. Проте загалом в XVI ст. швидше простежується тенденція до заміни «показних» страв справжніми.

Матеріалом для виготовлення посуду стає майоліка, фаянс (походить від назви італійського міста Фаенца в Тоскані, що є основним центром виробництва майоліки). Поняттям «майоліка» у XV ст. в Італії позначався фаянсовий посуд, що вивозиться з Іспанії.

В епоху Відродження ще більшого, ніж раніше, значення набуває не тільки кухня, а й саме застілля: сервіровка столу, порядок подачі страв, правила поведінки за столом, манери, застільні розваги, спілкування.

Столовий посуд збагатився новими предметами і стає значно витонченішим. Різноманітні судки об'єднувалися під загальною назвою «нефи». Зустрічалися судки у формі скринь, веж, будівель. Вони призначалися для прянощів, вин, столових приладів.

Підставками для блюд служили триноги. Почесне місце на столах займали сільнички і цукерниці з дорогоцінних металів, каменю, кришталю, скла, фаянсу. Тарілки, судини для пиття робилися металевими, у королів і знаті – зі срібла, позолоченого срібла, а іноді й золота. Збільшився попит на

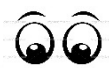
олов'яний посуд, який навчилися обробляти і прикрашати не гірше золотого і срібного. Більше стало посуду зі скла – одно- і різнокольорового.

Ніж, як і раніше, залишався головним знаряддям за столом. Великими ножами нарізали м'ясо на загальних блюдах, з яких кожен брав для себе шматок своїм ножом або руками. І хоча в багатих будинках подавали серветки і майже після кожної страви гостей та господарів обносили посудом з ароматизованою водою для миття рук, скатертини доводилося міняти не один раз протягом обіду. Поважна публіка не соромилася витирати об них руки. Столовою ложкою прагнули забезпечити уже кожного за столом. Але в багатьох будинках, у яких ложок не вистачало на всіх – гості або приносили ложку із собою, або як у давні часи твердо їжу брали руками, а в соус або юшку занурювали свій шматок хліба. Виделка прижилася раніше всього в італійців. Вона ще довго вважається дивацтвом, є ознакою ексцентричності, навіть збочення. Її прообраз – велика двозуба виделка, служила для того, щоб подавати м'ясо гостям, пересувати його на плиті. В XIV–XVI ст. вона була предметом розкоші, її вважали примхою багатих зіпсованих людей. Католицькі священики навіть вважали її витвором диявола, втіленням нечистих сил, і до XVIII ст. в монастирях суворо заборонялося їсти їжу цим «диявольським знаряддям».

Головна ідея, яку переслідували організатори пишного застілля, – показати багатство сім'ї, її місце в суспільстві. Багатство і могутність демонструвалися не тільки перед рівними собі, але і перед простолюдинами. Для цього було якраз зручно влаштовувати пишні бенкети в лоджії. Простолюди мали змогу не тільки подивитися на пишність можновладців, але й долучитися до неї. Можна було послухати веселу музику, потанцювати, взяти участь у театральній постановці. Але найголовніше – «на дурничку» випити і закусити, тому що було прийнято роздавати бідним їжу.

Названі форми спілкування, як би вони не відрізнялися один від одного, свідчать про те, що суспільство поступово додало колишню відносну замкнутість і ставало відкритішим та комунікативнішим.

Підбиваючи підсумок, варто зазначити, що побут європейських країн істотно змінився у порівнянні з Середньовіччям. Нововведення хоч і виникали, але вводилися дуже повільно.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Розкрити загальні риси і передумови розвитку повсякденної культури.
2. Визначити характерні риси повсякденної культури епохи Відродження.
3. Пояснити зміни у матеріальних структурах повсякденності епохи Відродження.
4. Назвати і пояснити модні тенденції в інтер'єрі, меблях епохи Відродження.
5. Назвати і пояснити модні тенденції у чоловічому і жіночому костюмі епохи Відродження.

ЛЕКЦІЯ 8

ПОВСЯКДЕННІСТЬ В ЕПОХУ БАРОКО ТА РОКОКО (XVII–XVIII ст.)

1. Культурно-побутова особливість абсолютизму. Риси і стилістика Бароко та Рококо.
2. Матеріальні структури повсякденності у XVII–XVIII ст.
 - 2.1. Місто, житло, інтер'єри, меблі.
 - 2.2. Чоловічий та жіночий костюм у часи Бароко та Рококо.
 - 2.3. Харчування і застілля.

Основні терміни і поняття: епоха Бароко, епоха Рококо, стилістика епохи, матеріальні структури повсякденності Бароко та Рококо.

1. Культурно-побутова особливість абсолютизму. Риси і стилістика Бароко та Рококо

XVII і XVIII ст. вважаються періодом розквіту абсолютизму. Різноманітні були його політичні форми та моделі, різна його еволюція в окремих країнах, проте усі вони мали щось спільне в культурно-побутовій сфері. Абсолютизм диктував суспільству певні правила поведінки, нав'язував цільові установки, санкціонував моральні норми. Ідеологія абсолютизму формувала роялістську психологію в різних прошарках суспільства. Королівська особа виділялася не за принципом знатності, багатства або влади (хоча усе це мало місце), вона була вище простих смертних у силу божественного характеру монаршої влади. Улєсливий епітет «король-сонце», даний придворними Людовику XIV, адекватно відображав той божественний статус, який належав володарю: він подібний до Бога, трактувався не у християнській, але в язичницькій традиції. Монарх уособлював собою державу, його людей, багатство, культуру. Все, прямо чи побічно, належало йому, зокрема, і майно його підданих, і вони самі. Всеваддя монарха вимагало створення відповідних форм придворного церемоніалу.

Особлива роль при абсолютизмі належала армії. На зміну рицарському ополченню приходить регулярна армія (рекрути та найманці). Війна все більше механізувалася, а армія уніфікувалася та підпорядковувалася дисципліні. Масова армія відповідала новим функціональним принципам: маневреність, гнучкість та рухливість військ. Однією з характерних рис епохи ставала публічність. Тон задавав монарх. Життя короля та його сім'ї протікала

прилюдно, на очах придворних. Водночас, ідеї та культура Відродження, Реформації і Просвітництва стимулювали індивідуалізацію життя. На побутовому рівні це знаходило своє вираження у прагненні приховати від спостерігачів ті чи інші сторони життєдіяльності.

Епоха абсолютизму знаменувала собою підйом і піднесення буржуазії та поступовий занепад дворянства. Дворянство активно займалося підприємницькою діяльністю. Купцями, банкірами, мануфактуристами часто ставали молодші сини з дворянських сімей. Аристократія XVII ст. орієнтувалася на королівський двір, його звичаї, моду та погляди. У XVIII ст. модні тенденції у світському житті задавали аристократичні салони і клуби, що переорієнтували на себе колишню сферу впливу королівського двору.

Характерні риси та цінності, притаманні буржуа, багато в чому були сформовані протестантською етикою. Це працьовитість – праця виховувала в людині християнські чесноти. Не менш важливою була ощадливість, що поєднувала у собі цілий ряд чеснот, таких, як акуратність, стриманість, передбачливість, турботу про сімейний бюджет. Один із найпоширеніших типів буржуа – пуритани епохи Кромвеля. Це стосується і французьких гугенотів, німецьких і швейцарських лютеран та кальвіністів.

В усіх європейських країнах існував величезний «світ» слуг (20 % населення). Їх мали різні соціальні та професійні прошарки: чиновники, купці, крамарі, ремісники і селяни. Житла людей, що жили фізичною працею, були розташовані у бідних кварталах міських околиць.

Ця категорія різко протистояла іншій – жебракам і бродягам. Вони були небезпечними, суспільство намагалося захистити себе від них. Суспільство боялося їх, перед ними закривали ворота міст, проти них виставляли варту і війська. Починаючи із XIV ст. проти жебрацтва і бродяжництва приймалися репресивні заходи.

XVII і XVIII ст. називають «Галантним століттям». У цей період створювалися особливі форми придворного ритуалу, церемоніальність, шанування етикету, галантність (від «гала» – урочистий, пишний). Вони набували поширення у різних сферах життя, зокрема у відносинах між чоловіком і жінкою – демонстративно шанобливе ставлення до жінки з таким собі еротичним підтекстом. Це ставало модою, символом хорошого тону, і цей стиль культивувався у різних колах дворянства і буржуазії. Цей час називали «класичним століттям жінки» – вона задавала тон, панувала в усіх областях культури, навколо неї складався справжній культ. Однак панування жінки не означало її емансипації. Вона володарювала, символізуючи насолоду, еротичу, веселе проведення часу.

Галантне століття охоплювало два стильових періоди – бароко і рококо. У XVII ст. оформлення житла слугувало візитівкою соціального становища.

Основний мотив *бароко* – симетричний овал, спіраль. Ця пружна лінія виражала одну із головних ідей стилю: його динаміку, експресивну пластику, патетику та пафос. Усе здавалося в ньому надлишковим, надмірним, рясним: занадто багато яскравих фарб і золота (улюблений колір бароко), занадто сильна експресія і патетика. Бароко створювало пишне обрамлення абсолютистським прагненням монарха та аристократії, прославляло владу і багатство. Барочні форми імпозантні, представницькі, помпезні, вони відокремлювали знатну людину від простого смертного. Ідеал чоловіка XVII ст. – уже не лицар, а дворянин. Зразком чоловічої доблесті й краси ставав «король-сонце», «геній представництва» – Людовик XIV.

У 1 половині і середині XVIII ст. в Європі розквітав стиль *рококо* (від слова «рокайль» (хімерний, вигадливий) – тонкого малюнка раковини, його також називають «стиль Людовика XV»). На відміну від бароко, рококо не був чисто придворним мистецтвом. Більшість його будівель – це приватні будинки та заміські палаци французької знаті. Він інтимніший, манірно-витончений. Розкіш, усе така ж демонстративна, стає менш грандіозною. Особливо велику увагу звертали на внутрішнє оздоблення, його витонченість, вишуканість. Саме в епоху рококо вперше виникає уявлення про інтер'єр, як цілісний ансамбль: стильова єдність будівлі та внутрішнього інтер'єра – стін, стелі, підлоги, меблів, декоративного оздоблення (живопису, скульптури, порцеляни, тканин). Усе втрачало величність, ставало витонченим, кокетливим і граційним.

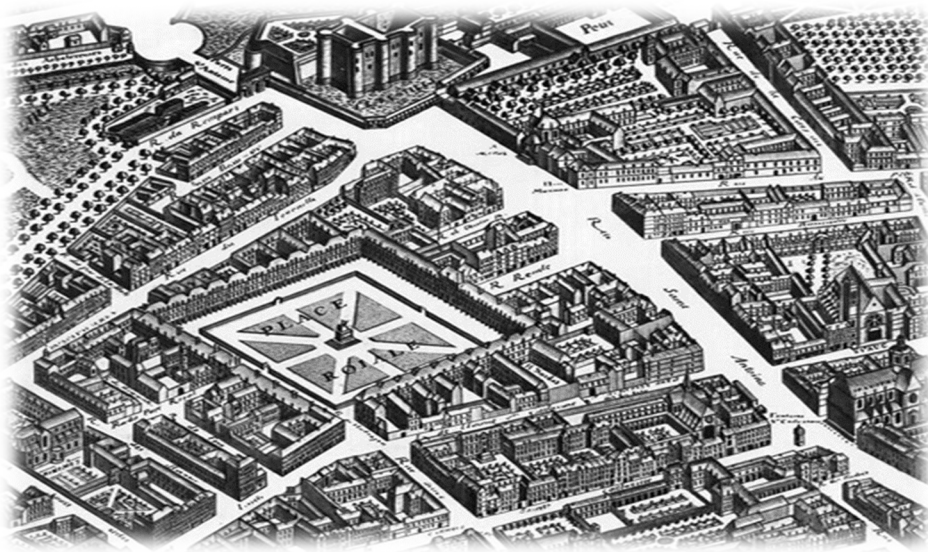
2. Матеріальні структури повсякденності у XVII–XVIII ст.

2.1. Місто, житло, інтер'єри, меблі

Великі міста ставали вишуканіші, охайніші. Відбувалася перебудова за новими принципами планування центральної частини, зводилися прекрасні будівлі, прокладалися широкі магістралі, розбивалися сади і парки. У міру накопичення багатства один будівельний матеріал змінював інший, замість дерева використовувалося каміння. Міста пристосовувалися до інтенсивного руху транспорту. Змикання міста і села спостерігалось у різних областях. Аж до XVIII ст. і пізніше, міське населення займалося різними сільськими роботами, оскільки городяни мали сади і городи, утримували птицю та худобу.

Як наслідок виникали аристократичні передмістя (у Парижі – район на захід від Тюільрі, у Лондоні – район Сен-Жерменського парку, у Відні – район

Бельведера і т. ін.), численні заміські королівські палаци та мисливські замки з величезними регулярними парками.

У кінці XVII ст. містобудівники приступили до перебудови столиць, уже використовуючи композиційні прийоми, застосовані в плануванні парків.

Кінець XVII–XVIII ст. варто вважати періодом рішучого впливу садово-паркового мистецтва па планування міст. Однак міста усе ще залишалися невпорядкованими і зберігали середньовічний характер у щільно забудованих центрах. Королі не робили радикального перепланування міст і заохочували будівництво навколо столиць.

Першим зразком нового регулярного містобудування стає Версаль. На початку XVII ст. над загальною композицією Версаля і Версальського парку працював архітектор Ленотр. Слідом за Версалем Ленотр розробив у Парижі проект Тюльрійського саду і проспект Єлисейських полів.

Під враженням версальських і паризьких робіт англійський архітектор Крістофер Реї робить планування частини Лондона (після пожежі 1666 р.) у вигляді системи двох променевих магістралей, що розходяться від собору св. Павла (проект залишився нездійсненим), а у XVIII ст. виник віяловий план Карлсруе і почав складатися променевий план Петербургу.

Широке містобудування, що почалося на Заході XVI–XVII ст., доходить до переробки окраїнних міських кварталів: їх чітке прямокутне планування тепер межувало з безладним центром середньовічних міст. Геометричність планів повною мірою утвердиться лише в нових містах. Майже усі міста Нового Світу, засновані пізніше, є містами з прямокутним або лінійним плануванням. Усе більшого значення починає набувати естетизація міського середовища: зводяться величні будівлі, прокладаються широкі магістралі, розбиваються сади і парки. Потреба в естетизації була, здебільшого, вимушеною. В XVI ст. в Європі у масове вживання ввійшов колісний екіпаж, що породило проблему міської тісноти, проблему вузьких і кривих вулиць. Пристосовуючись до інтенсивності міського транспорту, у великих містах починають зносити цілі квартали старої забудови, щоб забезпечити безперешкодний проїзд усе більшої кількості екіпажів і карет. Отже, влада міст стикається з необхідністю впорядкування, збільшення простору, впорядкованості вулиць.

Оскільки земля у великих містах дорожчала рік від року, будівлі зазвичай росли у висоту й іноді на старій будові споруджували ще таку ж, а то й вище. На місці двоповерхових зводилися будинки до 10 поверхів. Найчастіше владі навіть доводилося обмежувати їх висоту.

На відміну від передмість, центральна частина міста була тим центром, де жили заможні городяни, розміщувалися громадські будівлі, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через брак місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх будівництву багатоповерхових будинків. У XVI – першій половині XVII ст. європейські міста почали швидко рости вгору. Одночасно змінювався зовнішній вигляд міст. Прокладалися прямі широкі вулиці, що ділили місто на окремі квартали. Італійські архітектори першими в Європі стали розробляти проекти ідеальних міст, які склалися із розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами і фонтанами.

Звичайно, найбільш разючі зміни в житті відбулися у великих містах. Старі ж міста, навпаки, будувалися стихійно, століттями, за принципом фортець з оточуючими місто валами, воротами, з провідними до них радіальними вулицями.

Вони створювалися «по лініях» – прямі проспекти, вулиці, прокладені в шаховому порядку. На цих вулицях було наказано будувати лише кам'яні будинки за заздалегідь затвердженими проектами. Тут у XVIII ст. прокладалися мостові з бруківки. Будувалися гранітні набережні. Прокладалися канали, будувалися мости, що прикрашали місто, розбивалися парки і сади. На набережній, вздовж каналів і річок, вельможі XVIII ст. будували розкішні палаци.

Будинки багатих купців, чиновників були простіші, але їх мешканці також використовували сучасні архітектурні прийоми, нові будівельні та оздоблювальні технології, створювали вдалі, просторі, комфортабельні житла.

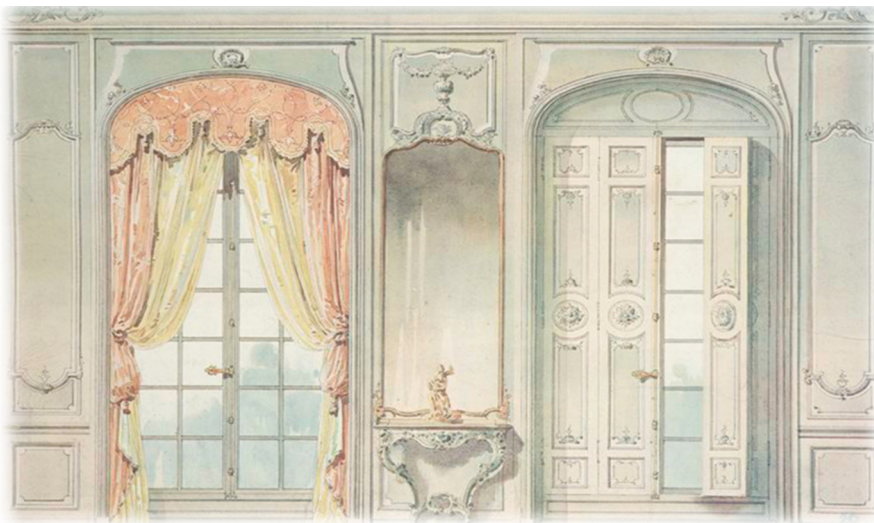
Вечорами міста стали освітлюватися ліхтарями, у яких горіла конопляна олія. Наприкінці XVIII ст. з'явилися перші водопроводи. Міська влада стала більше уваги приділяти особистій гігієні городян, охороні здоров'я. У багатьох містах з'явилися громадські лазні. У XVIII ст. відкрилися міські лікарні. Подекуди з'явилися аптеки. Центр забудовувався дворянськими і купецькими кам'яними будинками. Деякі багаті купецькі будинки у столицях і в провінціях являли собою справжні садиби. В них знаходилися магазини, що належать власникам будинків. Такі особняки створювали суперництво багатим дворянським будівлям. А подалі від центру з'являлися будинки заможних городян – одно- або двоповерхові кам'яні будівлі. У моду в бідних людей входили будинки з кам'яним першим поверхом і дерев'яним верхнім. Здебільшого, такі будинки належали середнім торговцям, дрібним дворянам, чиновникам.

Однак за деякими характеристиками життя у містах погіршилося порівняно з Середньовіччям. Не були вирішені дві взаємопов'язані проблеми: постачання населення міста чистою питною водою і прибирання сміття. За свідченнями сучасників великі міста того часу жахливо брудні і смердючі. Причиною цього стало різке збільшення міського населення і відсутність каналізації. Проблема загострювала й та обставина, що до кінця XVIII ст.

навіть найбільші європейські міста не були повністю відокремлені від сільського способу життя. Багато городян займалися різними сільськими роботами, мали свої сади і городи у межах міста, утримували худобу і птицю. Наприклад, у центрі Лондона на початку XIX ст. ще можна було побачити стада биків або овець. Багато жителів навіть великих міст займалися землеробством, насамперед городництвом, тримали худобу, що давало додаткові можливості для існування. Особливо актуальним це було для дрібних торговців, бідних ремісників, робочих людей. Невеликі міста за стилем життя були ближче до великих сіл. Крім двох-трьох кам'яних будівель решта будинків залишалися дерев'яними.

А от житло міщан тоді змінилися. У містах з'являється все більше кам'яних будинків. Зовнішній вигляд будинку став переконливим свідченням спроможності його власника. Прості міщани вікна своїх будинків затягували пергаментом або промасленим папером, а заможні вставляли у вікна скло і навіть робили вітражі. Підлоги в будинках заможні городяни покривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Дах будинків міська знать з XVII ст. почала вкривати черепицею.

Стиль бароко в інтер'єрі характеризується вишуканою розкішшю, плавністю обрисів, святковістю декору, симетрією, просторовим розмахом.

У XVII – поч. XVIII ст. відбуваються значні зміни в інтер'єрі житлових приміщень. З'являється багаті і химерні декорування внутрішнього оздоблення приміщень. На зміну замкнутості житлових приміщень Середньовіччя приходять відкритість, часто показна розкіш. Обстановка багатих будинків перевантажена орнаментами, скульптурою, парадними меблями. За стінах розвішуються тарілки, натюрморти, картини, розписуються складаними композиціями. Великої популярності набуває техніка розпису стін під мармур. Стіни обклеюють шпалерами, причому і бідні, і багаті містяни. У багатих будинках стіни обшивали дерев'яними панелями, що служили одночасно й оздобленням і засобом

боротьби із холодом. Всюди, навіть у скромній оселі, підлоги починають покривати керамічною плиткою.

Для опалення приміщення і приготування їжі використовується вогнище. Меблів у селянській хаті було мало: простий стіл, лави, ящик для речей (скриня), один-два табурети і сінник замість ліжка, зрідка ліжко.

У XVII – на початку XVIII ст. Зазвичай встановлюються скляні вікна. Щоправда скло було дуже крихким і дорогим. Великі скляні вікна могли собі дозволити лише заможні люди, біднота задовольнялися вікнами-вітражами.

Звичні для нас паперові шпалери з'явилися в Європі саме в XVII ст. Спочатку вони прикрашали будинки простих городян, які були не в змозі оббити стіни своєї оселі дорогоцінними тканинами або вкрити дерев'яними різьбленими панелями, а згодом набули популярності і серед знаті. У будинках заможних міщан з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря й окремі кімнати для слуг. Якщо будинок належав реміснику або купцеві, то на першому поверсі знаходилася крамниця, де продавали товари, або торговельна контора.

Меблі та речі були свідченням спроможності господаря. Цінний посуд виставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі й одяг зберігали в скринях, що прикрашалися орнаментом і розписом. Італійські меблярі, які вважалися в Європі законодавцями моди, першими почали ставити свої скрині вертикально.

Винахід італійців прикрасив у XVII ст. кімнату господаря будинку кабінетом – робочий секретер із вишуканими шафами і шафками з численними ящиками для зберігання паперів та обов'язковим таємним сховищем для коштовностей. Невід'ємним елементом меблів у будинку залишався стіл, оточений рядами стільців. Але водночас з'явилося крісло, переважно прикрашене різьбленням та інкрустаціями, для глави сім'ї. Заможні європейці в XVI ст. уже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати.

Тривала епоха бароко блискуче завершується в другій чверті XVIII ст. мистецтвом стилю *рококо* (від французького *rocaille*). У Франції цей пізній етап бароко припадає на роки правління короля Людовика XV, тому французьке рококо іноді називають і «стилем Людовика XV». Визнаним натхненником мистецтва рококо був італієць Ж. О. Месоньє, який оселився у 1723 році в Парижі, ювелір, скульптор, архітектор й автор численних проектів виробів декоративно-прикладного мистецтва. У його творах вперше з'являються такі характерні для орнаментики стилю рококо химерні форми, і зокрема – мотив капризно зігнутої, асиметричної раковини.

Стиль рококо, що зачіпає переважно орнаментально-декоративну складову предметів прикрас, меблів та інтер'єрів, асоціюється, насамперед, з химерними формами орнаментики, що складаються з раковин, кораловидних утворень, завитків, квіткових гірлянд, стебел і т. ін.

Архітектурні ансамблі та інтер'єри в стилі рококо прагнуть до граничної легкості й грайливості. Симетрія і гармонійність у поєднанні частин замінюється довільною побудовою композиції, що доходить до капризу, а деталі декору нескінченно варіюються, створюючи грайливий достаток. Кімнати утворювали асиметричні композиції, а затишність і камерність створювались завдяки невеликим розмірам приміщень. Самі приміщення були переважно овальної або круглої форми. Такої форми були також дзеркала, віконні та дверні отвори, які декорувалися медальйонами з гірляндами і бантами, білим або позолоченим орнаментом з листя, плодів, віньеток. У центрі композиції часто був камінь, прикрашений предметами розкоші: годинниками, канделябрами, порцеляновими вазами.

Стиль рококо більше вплинув саме на предмети інтер'єру, а не на архітектурні форми загалом. Цей стиль надає значення деталям, аксесуарам, причому функціональність речей відходить на задній план. В епоху рококо в моду увійшли різні дрібнички, що створюють особливий настрій. Завдяки специфічному декору і великій кількості дрібничок, кімната в стилі рококо нагадувала скриньку з коштовностями. Асиметрично висять дзеркала і картини, шовкові подушки на диванах і кріслах, пуфи із сюжетною вишивкою, шкатулки, вази, канделябри, дрібні статуетки – ось характерні деталі стилю рококо.

Нововведенням стилю рококо стали всілякі пересувні ширми, увійшов у моду китайський фарфор, китайські лаковані меблі, голови амурів, акваріумні рибки, витончені гобелени і картини з міфологічними й еротичними сюжетами. Стали повсюдно використовуватися тонкі різьблені й ліпні обрамлення, візерунки й орнамент у вигляді раковин і примхливих завитків. «Рокайль» прикрашав усе, що можна: стіни, меблі, аксесуари.

Стіни в стилі рококо драпіруються тканинними шпалерами і прикрашаються орнаментом. Для декору може використовуватися шовк або

атлас. Ліпнина, що прикрашає стіни і стелі, може складатися із завитків, опуклих щитів, масок амурів, химерних раковин. Стіни поділялись кольором на дві частини – верхню і нижню. Добре виглядає однотонний верх блакитних, бузкових, рожевих відтінків і низ, прикрашений орнаментом.

Стеля у стилі рококо має бути однотонною. Також вона може бути продовженням стіни у вигляді перехідних візерунків або прикрашеною фрескою. Кути між стіною і стелею можна згладити. Люстра зазвичай розташована по центру, добре, якщо вона буде бронзова з лампочками у вигляді свічок або із кришталевими підвісками. Для створення романтичної атмосфери використовується приховане підсвічування по периметру приміщення.

Для стилю рококо підходить паркетна підлога та керамічна, що імітує мармур. Глянцева поверхня підлоги вигідно підкреслювала золотий блиск меблів і білизну стель. Однак підлогу можна застелити і невеликими писаними килимками (гобеленами). Вікна і двері в стилі рококо багато декоруються шовковими завісами та порт'єрами.

Найбільш використовувані кольорові поєднання білого з блакитним, зеленим або рожевим. Також віддається перевага ніжним пастельним тонам, перловим, сріблястим і перламутровим відтінкам, а також позолоті.

Стилю рококо чужі прямі або правильні обриси, крива лінія і симетрія. У меблях і декоративному оздобленні інтер'єру використовуються найдорожчі матеріали: екзотичні породи дерева, мармур, шовк, гобелен, бронза, золото. Ще одна новинка епохи, теж завезена з Китаю – паперові шпалери для обклеювання стін житлових приміщень.

Уявлення про інтер'єр як цілісний ансамбль зароджується саме в епоху рококо. Архітектори у своїх проектах прагнуть досягти повної стильової єдності усіх компонентів кімнатного оздоблення: декору стін і стель, форм меблів, забарвлень драпірованих і оббивних тканин і т. ін.

Житлова обстановка XVII ст., незважаючи на розкіш, не знала інтимності. Тільки з XVIII ст., коли в Європі розцвітає новий стиль – рококо, європейець буде прагнути захистити своє приватне життя. Саме у XVIII ст. вперше виділяються особисті покої та спальні. Великі загальні кімнати дробляться, отримують спеціальне призначення всередині будинку: кабінети, вітальні, дитячі, кімнати для слуг і т. ін.

Особливо важливе значення в цей період в оформленні інтер'єрів мали меблі. Саме у XVIII ст. різноманітність і достаток меблів досягає свого апогею. Тепер вони більш мініатюрні, вкрай спеціалізовані і пристосовані під нові уявлення про комфорт. З'являється ціле сімейство крісел, диванів, столів і столиків, комодів, шаф, секретерів і т. ін.

Меблі стилю рококо – невеликі за розмірами, але водночас зручні й створюють атмосферу затишку. В епоху рококо з'являються подвійний диван – бержер і декоративні столики, на яких ставилися вази або статуетки.

Для стилю рококо характерна велика кількість розмаїтих кушеток, канапок, канапе і лавочок, а також м'яких меблів. Меблі відрізняються хвилястими контурами, гнутими ніжками, різьбленням і вибагливим рослинним орнаментом. У спальні доречним стає туалетний столик, а ліжко прикрашається балдахіном. Спосіб життя, інтимніший і витонченіший, приводить до появи нових приміщень: невеликих кабінетів, будуарів. Камерний простір подібних кімнат облаштовується відповідними меблями.

Меблеві форми епохи рококо набувають м'які гнучкі контури, в обробці використовується лиття з бронзи і чеканка, що володіють високими декоративними якостями.

Секретер має безліч скриньок, видимих і прихованих від сторонніх очей. Він стоїть на високих ніжках й оснащений похилою відкидною дошкою.

Зовсім самостійними меблевими об'єктами стають шафка для паперів (картоньєрка) і дамський столик для письма. А також тумбочки, робочі столики різноманітних форм, туалети із вбудованим дзеркалом.

Меблі для сидіння все більше відповідають своєму призначенню і виконуються з урахуванням пишних аристократичних туалетів. Удосконалюється шезлонг – довгий стілець або довге крісло. Його силует м'якіший і хвилястіший. З'являється диван, що формою нагадує присунуті один до одного чи з'єднані разом два-три крісла – *канапе*.

Вплив китайського прикладного мистецтва проявився використанням чорного лаку та характерних мотивів в обробці меблів, розробляються «китайські галереї», зали, або просто в парадних кімнатах виставляються китайський фарфор, меблі (ширма для каміну), лаковані вироби.

Меблі розставляються по-новому, у зв'язку з вимогами світського життя. Їх розташовують групами, які складаються з крісел, дивана, можливо, столу чи столика.

Кожна з них організовується у єдину композицію, призначену для прийому гостей (так звані «рухливі» меблі). Напряму в моді тепер диктує інтимний салон аристократії, а не смак короля або королеви. Королівський двір перестав бути єдиним розповсюджувачем моди та її законодавцем.

Отже, стиль рококо характеризується грайливістю, еротизмом, камерністю і затишністю овальних приміщень, несиметричними композиціями і великою кількістю декору. На перший план виходять милі дрібнички і химерні візерунки. Рококо використовує світлі тони – перлинну гамму, поєднання блакитного, бузкового і рожевого зі сліпучим білим кольором, модна також позолота і сріблясті відтінки.

2.2. Чоловічий та жіночий костюм у часи бароко та рококо

Водночас формувалися основи загальноєвропейського цивільного костюма. Безперечним лідером епохи абсолютизму була Франція. Вона задавала тон у придворному етикеті, манерах, зачісках, костюмі; виступала арбітром у питаннях доброго смаку; поставляла в інші країни різноманітні вишукані предмети розкоші: мережива, шовк, рукавички, панчохи. Особливий період в історії європейської моди був пов'язаний з ім'ям Людовіка XIV. Його смаки майже протягом 60 років визначали загальний напрямок у розвитку європейського костюма та окремі деталі, прикмети зовнішності дворянства.

Характерними рисами бароко у костюмі залишалися пишність, парадність, величність.

У період бароко фантазія не так скута церемоніалом, як раніше. Життя дворянства перетворилося на театральну п'єсу, яку треба було грати з раннього ранку до пізнього вечора.

Новий погляд на людську красу складається уже в ранній період розвитку стилю бароко. Згідно новим естетичним уявленням краса полягає у монументальності і величі, багатстві і барвистості одягу, причому сама людина відступає на задній план, гублячись на тлі пишного і манірного одягу.

Чоловік-лицар, воїн поступово перетворюється на світського придворного. Обов'язкове навчання дворянина танцям, музиці додає його зовнішності пластичність, витонченість. Мужність XVII ст. – це і велич постави, і галантне поводження з дамами. У Франції, яка починаючи із XVII ст. стає законодавицею моди в Європі, таким ідеалом чоловічої краси визнається Людовик XIV – «король-сонце» – високого зросту, з правильними рисами обличчя, пишним і довгим білявим волоссям. Король був майстерним танцюристом, наїзником, стрільцем і мисливцем, був зразком величі й монументальності.

Жінка також була втіленням величі, парадності, манірності, граційності, кокетливості. Але чітко вираженого ідеалу жіночої краси ще не було. Він залежав від смаків короля і зовнішності фавориток. Ідеальна жіноча фігура характеризується високим зростом, довгою «лебединою» шиєю, похилими плечима, вузькою талією, пишними стегнами. Хвилясте довге волосся доповнювало представницький і декоративний жіночий вигляд.

Витонченість форм підкреслювали пишні вбрання. Еталоном привабливості стала нереально тонка талія, маленька головка, похилі плечі й маленькі груди.

Під стать цій моді були і сукні. Дами почали носити корсети на шнурівці, а спідниці – на кринолінах, які візуально розширювали лінію стегон. Деякі морили себе голодом, тому що постійне недоїдання надавало обличчю благородну блідість. Але найчастіше ця блідість досягалася за допомогою білил. Дуже багато використовувалося пудри, яка наносилася практично на усе – і на перуки, і на одяг, і на тіло, що не милося місяцями.

Останнє не має викликати подиву: тоді гігієнічні процедури були не в пошані. Ванна приймалася виключно зрідка – іноді раз на рік або півроку. Волосся теж не милося – отже розмножувалися комахи, які вичісувати спеціальними гребінцями. Так що тендітна панянка, одягнена в розкішне плаття, насправді являла собою досить непривабливе видовище.

Текстиль того часу – це атлас, тафта, муар, а також тонка вовна ніжних півтонів, іноді зі срібною та золотою ниткою.

Окрім шовкових тканин продовжували використовувати оксамит, сукно, вовна, особливо у чоловічому костюмі. У ньому переважали чорний, сірий, червоний, коричневий, темно-зелений і рудий кольори. У жіночому одязі довгий час були модні сірий, ліловий і жовтий кольори. Окрім сукна і вовняних тканин, із яких, здебільшого, виготовлявся одяг для міщан, у великій кількості торговці закуповували шовк. Іноді з'являлися голландські шовки, білі іспанські шовкові тканини поряд з іншими видами іспанського шовку.

Купці привозили мережива, чорні й білі, ручної роботи і тонкі, як волосся, шовкові, різнокольорові, срібні й золоті. Були й вузькі дрібні кружева.

Мода бароко, що підкреслює лінію, вимагає якомога більше стрічок, ймовірно, навіть більше, ніж мода XVIII ст. З модних доповнень ввозили пояси, віяла, гудзики до костюмів, причому найрізноманітніших видів: шовкові, срібні, олов'яні, мідні, пряжки до черевиків, бахрому шовкову і срібну, рукавички суконні з підкладкою, шкіряні і вовняні. Підв'язки і корсети також закуповувалися за кордоном у готовому вигляді.

З XVII ст. серед знаті поширюється звичай спати в нічних сорочках, але в широкий ужиток спідня білизна ввійшла лише з XVIII ст. і тільки після цього почали відступати захворювання шкіри.

XVIII століття – останній етап розвитку аристократичного костюма. Лідерство у створенні нових модних форм переходило від королівського двору до аристократичних салонів.

Рококо у костюмі не тільки логічно завершував бароко, а й заперечував його. Замість величності та імпазантності – манірність, замість показності – несерйозна дитячість, незрілість. Костюм і косметика не диференційовані за віком: напудрені, нафарбовані, у перуках, – усі однаково молоджаві. У рококо «змішувалися» обидві статі, причому чоловічий одяг тяжів до жіночого, у ньому домінувала жіночність, крихкість, вередливість: чоловік, переставши бути воїном, ставав кавалером. Пануюча гамма кольорів – світла, пастельна: рожева, блакитна, лимонна та ін. Вакханалія дивних гротескних форм аристократичного костюма тривала аж до Французької революції. Тоді вкотре змінювалися стиль і напрямок розвитку європейського одягу. Костюм більшості населення Європи мав спокійніші, витриманіші форми, був невибагливий і простий.

«Мода» – слово XVIII століття. Дідьє Дідро, один із найяскравіших письменників і філософів тієї епохи, змушений був визнати її всесильність, хоча й очевидну безглуздість. Він писав: «... в галузі моди божевільні видають закони для розумних, куртизанки – для чесних жінок, і нічого кращого не вигадали, як дотримуватися їх. Ми сміємося, дивлячись на портрети наших предків, не думаючи про те, що нащадки будуть сміятися, дивлячись на наші».

Ще за часів Людовика XIV французький двір став головним законодавцем європейської моди.

Захопленням аристократії слідували не тільки французькі дворяни, а й представники буржуазії, священники.

І не було жодної держави в Європі, яка у будь-якому випадку не піддалася впливу Парижа. У Франції навіть після смерті Людовика XIV носили прийняті при нім одяг та прикраси.

З настанням епохи Регентства (дев'ятирічне правління Філіпа Орлеанського – регента при малолітньому Людовіку XV) строгість костюма змінилася навмисно демонстрованою недбалістю і пишністю. Запанувала атмосфера маскараду, удаваної легковажності і безладу в одязі. Цей період породив стиль рококо, чільний до останньої чверті століття. Подорослішавши, Людовик XV вважав за потрібне знову встановити строгий придворний етикет, що викликало до життя зовсім іншу моду. Вона перестала бути склепінням обов'язкових правил тільки для свити короля.

Потреба в надмірностях виявилася настільки великою, що задовольнити її звичними способами було неможливо. Поряд із традиційною ювелірною промисловістю, яка працювала переважно на замовлення, з'явилися ремісничі майстерні, орієнтовані виключно на ринок. Це був невідомий раніше ризик: моді надавали кредит.

Не могла пристойна людина з'явитися в суспільстві без кишенькових *годинників* (одного, двох, трьох водночас). Навіть вперті голландці, які не бажали носити одяг за іноземною модою, не могли відмовити собі у такій «дрібниці», обов'язково прикрашеної дорогоцінним камінням.

Ще одна модна «дрібничка» – готовальня – являла собою прикрашений плоский футляр з відкидною кришкою, всередині якого в особливих відділеннях розміщувалися різні дрібнички. Це були маленькі ножички для манікюру і рукоділля. Вони були виготовлені з високоякісної сталі, дуже гострі й міцні, «два кільця» яких були вигадливо прикрашені і, здебільшого, позолочені.

У готовальні знаходилося місце і для олівця – вузького циліндрика, у який, за бажанням, можна було вставити графітовий або вугільний стрижень або паличку – фарбу декоративної косметики.

Марія-Антуанетта, дружина Людовика XVI, приділяла багато часу і фантазії вигадування модних туалетів. Саме вона ввела моду на страусові й павині пір'я для прикраси зачісок. Волосся на дамській голівці мало бути високо і пишно покладене і складно, зі смислом прикрашене. Неможливо було розділити власне зачіску, її прикраси та головний убір. З'явилися капелюхи-натюрморти у вигляді кошиків з квітами, фруктами і птахами, капелюхи-перемоги – трансформовані вінки античних героїв, що являли собою пишній букет зі справжніх дубових і лаврових гілок, «адміральські» капелюхи виглядали як справжні кораблі.

Усі модниці в Європі, крім англійок, користувались пудрою, рум'янами, білилами, різноманітними фарбами для брів, вій і губ. Підфарбовувати доводилося не тільки обличчя, але й інші частини тіла, які за примхою моди залишалися не прихованими одягом. Дами зрідка підставляли себе яскравому сонцю, і при світлі свічок без інтенсивного макіяжу вони здавалися мертвотно-білими. Тому існувало чимало штучок для задоволення косметичних і парфумерних потреб. А потреби ці були великі: тільки для обличчя і тіла (без урахування зачіски) дамі було потрібно на рік близько восьми кілограмів пудри!

До слова, в континентальній Європі у містах бруд і сморід ще залишалися жахливими, лазні та просто миття замінялися обтиранням ароматичним оцтом або водами, чудові зачіски довго перебували на голівках своїх господинь. Для того, щоб почухати голову під такою зачіскою або перукою, використовували спеціальні спиці, які трансформувалися потім у дамські капелюшні шпильки. Необхідним предметом була блохоловка – мініатюрна вилочка з рухомими зубцями – вусиками, які світські дами носили у Франції на шії.

Усі дами були зобов'язані мати особливі баночки, з вигадкою і смаком оформлені, щільно з відкидною кришкою, що не мали стосунку до зберігання ароматних речовин. Це – мушлениці. У них зберігалися маленькі кружечки, вирізані з чорної тафти, які було модним носити на обличчі, шії, грудях. Ці мушки – імітація родимок. Мода на мушки прийшла до Франції з Італії. Вони відтіняли порцелянову білизну шкіри чи замасковували проблемні ділянки шкіри, але головною причиною їх популярності стала красномовність. Бо

мушка, розташована на тій чи іншій частині тіла, повідомляла важливу інформацію про характер і наміри дами.

Якщо кавалера тієї епохи ми уявляємо зі шпагою у руці, то дамським її еквівалентом варто визнати віяло. Віяло був для світських дам XVIII ст. не тільки опахалом, а й «семафором», й іноді «приладом спостереження». У традиціях середньовічної іспанської школи у той чи інший спосіб розкрите або повернене віяло говорило «так» чи «ні», призначало побачення або вказувало на ті чи інші почуття. Якщо його різко складали, то як би вимовляли: «Ви мені нецікаві!». У віяла вставляли дзеркальця, які давали змогу спостерігати за об'єктом зацікавленості не повертаючи голови, збільшувальні скла, щоб можна було краще розглянути ту чи іншу особу, а при хорошій погоді – звернути на себе увагу, пославши сонячний зайчик: опік цілком міг зійти за укол стріли Амура.

Дами полюбляли складні віяла-гармошки. Вони прикрашалися малюнками і вишивкою, розписані знаменитими художниками. Такі ажурні віяла отримали навіть особливу назву – «шкелетики».

У 1770-ті роки з'явився ще один модний аксесуар – дамська *парасолька*. Спочатку лише для тіні, а з кінця 1780-х років – і від дощу. З парасольками прогулювалися й чоловіки. Парасольки були складними, дуже ошатними, з досить короткою ручкою і кольоровим багатощаровим тентом, по краю обшитим бахромою, позументом або мереживом.

Незалежно від погоди дами брали їх на прогулянку, розкривши над плечем або повісивши на руку в складеному вигляді. У парасольок були, природно, і чохла – особливі конусоподібні футляри з куліскою і розрізом, зроблені у такий спосіб, щоб пишна обробка парасольки не пом'ялася і була помітна і в складеному вигляді.

Особлива увага приділялася і *окулярам* – предмету, відомому європейцям давно, але носіння якого було обмежено масою умовностей. Дами окулярів не надягали ні публічно, ні у будинку за роботою. Тільки наприкінці століття деякі, та й то уже досягнувши похилого віку, дозволяли собі при роботі з паперами, а частіше – під час гри в карти, використовувати «скельця». Та й чоловіки суворо

стежили за використанням цього приладу. Річ у тім, що людина в окулярах у громадському місці сприймалася як зухвала, майже нахаба – адже вона дозволяла собі погляд в обличчя. Зухвалість, епатаж властиві поведінці «золотої молоді» в будь-яку епоху. Тому окуляри стали дуже модним предметом у молодих людей – джентльменів, англійців, які вважали, що вони роблять виклик старомодним, порослим мохом французьким смакам.

У 1780-і роки в моду ввійшли лорнети. Це були, так би мовити, окуляри-маска. Тому, напевно, вони швидко стали обов'язковою приналежністю світських дам, крім, можливо, юних.

Дуже популярні у XVIII ст. стають гаманці. Тоді він був прямокутної форми розміром з долоню, розкладався на дві або три частини, з кількома відділеннями. У відділеннях зберігалися записки, листи та інші важливі папери. Паперові асигнації з'явилися набагато пізніше самого гаманця, у XVIII ст. шляхетні люди нехтували будь-якими еквівалентами золотих і срібних монет, крім гральних фішок, можливо, їм би і в голову не прийшло назвати гаманець французьким словом, що позначає гаманець для грошей, – портмоне.

2.3. Харчування і застілля

Особливе значення в оформленні соціального статусу мала харчова розкіш. У середні вікі вона складалася з м'ясного достатку, коли столи ломилися від їстівного, а кількість переважала над якістю.

Вишукана кухня з'являється в Європі пізно. Вона формується в Італії, і розкішні банкети молодих аристократів демонстрували мистецтво кулінарії на практиці. Поступово затверджується французька «велика кухня» – правда, особливої вишуканості вона досягає не раніше XVIII ст.

У середині XVIII ст. знавці кулінарії і просто гурмани хором стверджують, що тільки тепер люди навчилися вишукано їсти.

Деякі страви стають справді дорогоцінні, і ціна на них сягає астрономічних сум. Так, черепаховий суп коштував наприкінці XVIII ст. близько тисячі екю. Модними вважалися свіжа риба, молоді устриці, птиця – рябчики, вівсянки; фрукти з оранжерей – суниця, персики, ананаси; цитрусові – наводити приклади можна нескінченно. Залишки князівських і королівських трапез продавалися на ринках і жваво розкуповувалися (наприклад, на версальському роздрібному ринку залишків).

У 1798 р. з'явився лимонад (газований безалкогольний напій). Водночас у Франції та Англії почали продавати воду, насичену вуглекислим газом. Це вважалося недорогим наслідуванням цілющих мінеральних вод, причому газовану воду продавали в аптеках, а не в звичайних магазинах. Подальшу експансію забезпечили хіміки: у 1784 році була вперше виділена лимонна кислота (з лимонного соку).

Дорога і рідкісна їжа – символ соціального статусу. Вона приваблює саме через свою недоступність. Якщо можливість харчуватися нею отримують багато людей, вона відразу ж втрачає усю свою гіпнотичну привабливість.

Так, зокрема, сталося з перцем і прянощами. Прянощі служили головною статтею торгівлі зі Сходом, уособлювали багатство середньовічного світу. Про них протягом кількох століть мріяли європейці, за ними посилали експедиції. У Новий час збулася мрія Середньовіччя: європейці знайшли заповідні місця, де росли перець і гвоздика. Достаток прянощів веде до надмірностей у споживанні. Їх кладуть у м'ясо, рибу, супи, вживають у вигляді солодощів та ліків.

Складні і заплутані були шляхи розповсюдження картоплі. Іспанці познайомилися з нею в Перу в першій половині XVI ст. Потім вона почала свій неспішний хід по країнах Європи. «Епопея» картоплі рясніє пригодами: її розводили в садах знаті задля квітів для прикраси дамських зачісок і суконь, готували в їжу «вершки» – стебла і листя і т. ін.

Варто розуміти, що довгий час картопля пропонувалася селянам як продукт, з якого можна випікати хліб, – так запевняв Пармантьє у своєму трактаті, цьому вчили багато посібників та брошури кінця XVIII – початку XIX ст. Їй, як і кукурудзі, знадобилося не менше двох сторіч, щоб стати одним з основних продуктів харчування. Майже в усіх країнах вона впроваджувалася «зверху», під прямим натиском влади, при опорі самих хліборобів. Народ не хотів харчуватися картоплею, вважаючи за краще залишати службу у тих господарів, які нав'язували цей продукт. Однак у картоплі був цілий ряд

переваг. По-перше, її врожайність: картопляне поле могло прогодувати вдвічі більше людей, ніж зернове. По-друге, «безпека» вирощання: в умовах постійних воєн картопля стає надзвичайно вигідним продуктом, оскільки надійно укрита землею і тому практично невразлива.

Банани в Англії з'явилися в 1 пол. XVII ст. Делікатесом вважалися апельсини, які привозилися під Різдво, їх намагалися зберегти в придатному для харчування вигляді до квітня–травня.

Поступово завойовує Європу і Новий Світ *цукор*. Він поставляється в усе більших обсягах до Європи. Перетворившись із лікарського засобу в харчовий продукт, цукор буде надалі користуватися все більшим попитом: для нових напоїв (чай, кава, шоколад), солодошів, зокрема цукерок, варення. Його робили у формі цукрової голови (великий конус), він був розкішною, і тому, наприклад, заможна селянська сім'я поміщала цукрову голову на видному місці. Щоб попоти солодкого чаю, до неї підносили склянку з окропом. Цукровий буряк відомий з XVI ст., але знадобилося майже сторіччя, щоб виробництво цукру з нього отримало промислові масштаби. Незважаючи на усі успіхи, буряк наприкінці XVIII ст. усе ще не був поширений по всій Європі, хоча столиці активно споживали його.

Новою ознакою розкоші і багатства стають рідкісні заморські і тому надзвичайно модні продукти: чай, кава, шоколад, тютюн, алкоголь. У XVII ст. Європу охоплює нова пристрасть до ароматів. Їх дають амбра, ірис, мускус, майоран й апельсинова вода. Пахне все – м'ясо і риба, всілякі солодоші. Ароматичною водою могли навіть поливати яйця. У кулінарії так само, як і в одязі запановує мода. З'являються кулінарні книги.

Історія напоїв – неодмінна складова частина історії харчування. Головний напій, який п'є уся Європа – вино. Воно поширювалось за європейцями в інші частини світу, а виноградну лозу починають розводити в Чилі, Аргентині, Мексиці.

Між Старим і Новим Світом засновані нові форпости, де виробництво вина розвивається дуже успішно: Азорські острови (червоні, кріплені вина), Канарські острови (біле вино). У самій Європі галузі виноробства знаходяться південніше умовної лінії, проведеної від гирла Луари (Франція) до Криму та Кавказу.

Вино до XVII ст. можна пити тільки молодим, воно швидко прокисає, перетворюючись на оцет. І тому вина 4–6-річної давнини, здебільшого,

зіпсовані. Повільно впроваджується нова технологія обробки і зберігання вин: їх починають проціджувати, розливати у пляшки з товстого скла, застосовувати пробкові затички. Тепер саме старе вино має високу якість. Починається швидке поширення алкогольних напоїв. Міцні спиртні напої перестають бути ліками, а їх виробництво набуває товарний характер. Лідером та ініціатором винокуріння і його популяризації стають голландці. Взагалі, північні країни (за лінією товарного виноградарства) випереджали у цьому плані середземноморські. Міцні напої можна отримувати практично із будь-якої рослинної сировини: винограду, зерна, фруктів. У внутрішніх районах перегоняється виноградне вино, у Франції з'являються коньяки й арман'яки. Смаки того часу вимагають міцних, густих вин, для яких вирощують спеціальні мускатні сорти винограду. Дуже популярні малага, мадера, марсала, іспанський херес, португальський портвейн, а їх виробництво стає експортною галуззю. Цукор Антильських островів створив ром – улюблений напій англійців і голландців. З Італії прийшла мода на ароматизовані солодкі спиртні напої – лікери або ратафії. На півночі Європи конкурентами винним спиртам стали зернові: хлібні горілки, віскі, джин. Горілки в Центральній та Північній Європі отримують також із фруктової сировини: груші, яблука, вишні, сливи.

Пиво – ще один широко поширений напій. Його виробництво у Новий час набуває товарних масштабів. Пивоваріння процвітає в північних країнах – Англії, Нідерландах, Німеччині, Чехії. На відміну від минулих століть пиво варять з хмелем.

Револьюційними були не тільки зміни в раціоні харчування, а й її структура. Кардинально змінюються самі правила застілля, сервіровки. Усе, що належить до оздоблення столу і недоступне простому народу, вважалося розкішшю: посуд, скатертини, серветки. Знать мала столове срібло, а з початку XVIII ст. почалося повальне захоплення порцеляною. Дерев'яний та олов'яний посуд поступово витісняється фаянсом, але ще довго дерево буде служити матеріалом для начиння в селянській хаті.

Вишукані манери прищеплювалися надзвичайно повільно, і дорогий посуд у багатому домі різко контрастував з простотою і невибагливістю застільного етикету більшості населення Європи.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Назвати і пояснити культурно-побутові риси абсолютизму.
2. Назвати і охарактеризувати риси, характерні для стилів бароко та рококо.
3. Визначити характерні риси матеріальних структур повсякденності у XVII–XVIII ст.
4. Пояснити причини і зміст змін у матеріальних структурах повсякденності епохи Рококо у порівнянні з епохою Бароко.

ЛЕКЦІЯ 9

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ХІХ ст.

1. Цінності та норми буржуазного світу.
2. Матеріальні структури повсякденності у ХІХ ст.
 - 2.1. Індустріалізація, транспорт, зв'язок, технічні новації.
 - 2.2. Побутові риси європейців в епоху класицизму, ампіру, еkleктики та модерну.
 - 2.3. Чоловічий та жіночий костюм у часи класицизму, ампіру, еkleктики та модерну.

Основні терміни і поняття: цінності та норми буржуазного світу, модернізація повсякдення, технічні новації, класицизм, ампір, еkleктика, модерн.

1. Цінності та норми буржуазного світу

У ХІХ ст. у більшості країн Європи затверджувалися розвинені буржуазні відносини. Формувалися державні, політичні буржуазні інститути, ідейні течії – лібералізм та консерватизм. Переважаючий тип держави в Європі – конституційна монархія.

Це епоха буржуазно-демократичних революцій. До початку 70-х років ХІХ ст. в Західній Європі закінчувалося формування буржуазних національних держав. Об'єднувалась Італія, позбувшись від австрійського панування. У 1871 р. прусський король Вільгельм I був проголошений імператором Німецької імперії, це поклало край роздробленості країни.

ХІХ ст. – це час зміцнення панування буржуазії, яка нав'язувала свої погляди усьому суспільству. Головне – це почуття власності, володіння тими чи іншими благами, майном, капіталом. Власність ставала мірилом справжньої цінності людини. Звідси виникав культ грошей. «Час – гроші» – девіз, що виражав програмну установку.

Одна із характерних рис буржуа і одночасно чеснота – ощадливість. З нею пов'язана помірність, тверезість та акуратність способу життя, коли економляться не тільки гроші, але й сили, час, кошти. Ідеали міщанського середовища створювали один із популярних стилів ХІХ ст. – *бідермаєр*. Його головні ідеї – спокій, комфорт, безпека, чисте і щасливе сімейне життя. Закритість особистого життя ставали невід'ємною приналежністю буржуазного способу життя. Ознаками нового часу ставали пристойність та респектабельність.

У Старому світі поведінка в дусі буржуазної «пристойності» найбільшого поширення набула в Англії, яка ставала економічним лідером, на яку орієнтувалися інші країни. Вона починала задавати тон у способі життя, костюмі (особливо у чоловічому). Усе англійське користувалося авторитетом, славалося своєю якістю, добротою, що особливо цінувалося в буржуазних колах. Період розквіту був пов'язаний з довгим періодом правління королеви Вікторії (1837–1901), який став епохою накопичення багатств та процвітання англійської буржуазії.

Кардинально змінювалося ставлення до жінки. Галантне століття відходило у минуле. Буржуазна мораль проголошувала своїм кредо «ненависть до пороку і повагу до добродетності». Шлюб ідеалізувався, звеличувалися його гідність і діти – вже не перешкода, а вища мета і сенс життя.

У ХІХ ст. відбувалося зрощування верхівки буржуазії з аристократією. Буржуазія активно засвоювала дворянський спосіб життя, а дворянство – буржуазний. Свої класичні форми цей процес знайшов в Англії, яка дала світу своєрідний тип джентльмена ХІХ ст., що перетворився у загальноєвропейську та світову культурну реальність. Джентльменові були притаманні певні погляди і цінності, норми поведінки, спосіб життя. У середовищі джентльменів панував культ аматорства, хобі. Нехтувати небезпекою, проявляти мужність, бути чесним – ознака джентльменського виховання. Майбутній джентльмен мав виробити твердий характер, завзятість, віру в себе, які допоможуть у будь-яких ситуаціях. Надзвичайно важливі хороші манери – м'якість, чемність, стриманість. Для джентльменів було характерним люб'язне і заступницьке ставлення до жінки.

В останні десятиліття ХVІІІ ст. виникає ще одне явище – дендізм, що широко поширився в Європі у ХІХ ст. Він пов'язаний з англійською традицією, замішаний на екстравагантності її національної аристократії, він значною мірою живився настроями франкофобії, що охопила Європу в період Наполеонівських воєн. Дендізм – це аристократичний заколот індивідуалізму, що протиставляв свою поведінку пристойностям світського товариства. Індивідуалістичне бунтарство демонструвало підкреслену зневагу нормами світської моралі, образливий епатаж, розв'язність. Цей феномен належав цілком сфері побутової поведінки, але мав також власну ідеологію, мораль та естетику.

2. Матеріальні структури повсякденності у ХІХ ст.

З погляду історії матеріальної культури початок новітнього часу пов'язується із завершенням промислового перевороту і переходом від ручної праці до машинної індустрії і датується приблизно другої третини ХІХ ст. До

цього часу в суспільстві відбуваються кардинальні демографічні та соціальні зміни; швидке зростання населення супроводжується його концентрацією у містах і промислових центрах, а революційні зміни в промисловості, транспорті, енергетиці зачіпає побут мільйонів людей.

2.1. Індустріалізація, транспорт, зв'язок, технічні новації

Виникають нові потреби, невідомі раніше, нові поняття про необхідне і зайве, про зручності і розкоші. Урбанізація, розвиток масового промислового виробництва скорочують до мінімуму натуральне господарство і формують новий тип особистості – покупця, споживача масової уніфікованої продукції. Починають проводитися промисловим способом предмети побуту – меблі, посуд, знаряддя праці та розваг і т. ін. Швидко розвивається випуск готових харчових продуктів. У другій половині століття усе більше поширюється так звана *конфекція* – виготовлення та продаж готового одягу. Конфекція дала змогу організувати масове виробництво тканин і спростити крій одягу, що привело загалом до збільшення доступності нового одягу для широких верств населення. Наприкінці століття з'являються кафе самообслуговування і встановлюються торгові автомати.

Розглянемо області, у яких перетворення мали суттєвий вплив як на повсякденний побут людини, так і його ментальність.

Істотний вплив на повсякденний побут людини надав переворот у сфері транспорту і зв'язку. Утім, протягом XIX ст. важливе значення мав гужовий транспорт. Швидкість пересування таким способом не перевищувала кількох десятків кілометрів на добу. Міський транспорт також був кінним. Заможні родини мали власний виїзд: комфортабельний ресорний екіпаж із закритим кузовом, дверцятами і вікнами, популярного до XX ст.), або відкриті коляски, якими правил сам власник (наприклад, фаетон, увійшов у моду в кінці XVIII ст. та ін. Звичайні городяни користувалися послугами найманих візників: кебів в Англії, фіакрів у Франції. Далекі відстані припускають зміну коней на постійних дворах або поштових станціях – так звані *етани*. Коней міняли приблизно кожні 10 миль (близько 17 км), однак швидкість пересування була невелика, як правило, не більше 100 км на добу. Швидкість залишалася низькою аж до розвитку залізниць.

Довгий час рейковий і паровий транспорт розвивалися паралельно. У XIX ст. залізниці отримали широке поширення у містах як громадський пасажирський транспорт, тому що рейковий шлях значно збільшував вантажопідйомність. Це були *конки* або кінні трамваї. Вагони були прості або двоповерхові (так звані *імперіал*). Як міський транспорт також використовувалися безрейкові багатомісні карети, що ходили регулярним

маршрутом – *омнібуси*. У 80-х рр. ХІХ ст. у деяких містах були уже пущені трамваї з електричною тягою.

Довгий час рейковий і паровий транспорт розвивалися паралельно. У ХІХ ст. залізниці отримали широке поширення в містах в якості пасажирського громадського транспорту.

Ідею використання сили пару в транспортних засобах намагалися реалізувати ще з ХVІІІ ст., однак громіздкість, складність в експлуатації і дорожня побудованих моделей задалегідь прирікали подібні досліди пересування на невдачу. Парові візки не могли конкурувати із дешевими і доступними гужовими засобами пересування. Майбутнє ж парового сухопутного транспорту ХІХ ст. ґрунтувалося на його з'єднанні з рейковим шляхом. Так з'являється новий засіб для вантажних і пасажирських перевезень – настає ера залізниць.

У 30-х рр. ХІХ ст. в Англії будується кілька залізниць, починається також їх будівництво в Америці, Франції, Бельгії, Німеччини, Росії, Австрії. Поступово залізничний транспорт перетворюється з новації у повсякденність, удосконалюються локомотиви, рухомий склад, шляхи. У середині століття деякі паровози могли вже розвивати швидкість більше 100 км/год. Тоді ж з'являються закриті товарні вагони, трохи пізніше – пасажирські спальні вагони системи «пульман» і салон-вагони. Будуються мости й прокладаються тунелі. З'являється новий вид міського транспорту – підземна залізниця з локомотивами на електротязі (1890). Водночас з'являються закриті товарні вагони, а трохи пізніше – пасажирські. У 2 пол. ХІХ ст. з'являється новий вид міського рейкового транспорту – *метро*.

Повітроплавання, яке виникає наприкінці ХVІІІ ст. успішно розвивається у наступному столітті. Одним із перших видів літальних апаратів були повітряні кулі – водневі *аеростати*. Протягом ХІХ ст. здійснюється безліч повітряних польотів – своєрідних спортивних атракціонів, які не мали

безпосереднього практичного значення. Численні досліди приводять до створення керованого дирижабля. Паралельно в багатьох країнах піонери повітроплавання працюють над створенням літальних апаратів важче повітря – планерів, літаків, гелікоптерів. Прорив був здійснений на початку ХХ ст., відкривши еру авіації, а з винаходом двигуна внутрішнього згоряння стали можливі керовані польоти.

З початку ХІХ ст. розвивається паровий водний транспорт, і незабаром пароплав виходять на морські простори. Протягом довгого часу «парус сусідить з паром». Проте, паровий флот росте дуже швидкими темпами. З кінця 30-х років налагоджується регулярний пароплавний зв'язок між Європою та Америкою, а потім і між іншими континентами.

Збільшується швидкість руху суден: якщо перший пароплав перетнув Атлантику за 26 днів, то в 70-х роках на це було витрачено лише 7–8 днів. Пароплави успішно конкурують з швидкохідними вітрильниками – *кліперами*, поступово витісняючи їх. У 30-х рр. уже стають можливими трансконтинентальні рейси, де паровий флот повністю витісняє вітрильний.

Досліди аероплавання на повітряних кулях, які протягом усього ХІХ ст. привели до створення керованого *дирижабля*. Паралельно в багатьох країнах ведуться роботи над створенням літальних апаратів важчих за повітря – планерів, літаків, гелікоптерів. Однак тільки з винаходом двигуна внутрішнього згоряння такі проекти вийшли на стадію практичного втілення.

Наприкінці століття на вулицях великих міст з'являються автомобілі, поки ще як дорога іграшка, ніж транспорт. Ерою масової автомобілізації називають початок ХХ ст.

Відбувається переворот і у зв'язку. Якщо у першій чверті ХІХ ст. використовується оптичний (семафорний) телеграф, то уже до 40-х рр. його повністю змінює телеграф електричний. У 50–60-х рр. прокладаються підземні та підводні, зокрема трансконтинентальні, телеграфні кабелі. Ще швидше розвивається *телефон*, що з'явився в останній третині ХІХ ст. Трохи пізніше з'являється бездротовий телеграф – *радіо*, що знайшов практичне застосування в період першої світової війни.

Переворот у транспорті і в засобах зв'язку різко змінили світ, зруйнували інформаційні бар'єри між країнами і континентами, здешевлюючи і стимулюючи міграцію, забезпечили підвищену мобільність населення. Це

різко нівелює регіональні відмінності, приводить до масового поширення предметів європейсько-американської матеріальної культури, уніфікує і спрощує культурне різноманіття світу.

У XIX ст. технічна революція починає проникати і в побут. У середині століття з'являються газові лампи, які замінюють свічки. Газове освітлення вулиць (на основі так званого світильного газу – суміші водню, метану та ін. горючих газів), що проіснувало до 70-х рр. замінюється електричним. Створюються і засоби розведення вогню. Небезпечні фосфорні сірники (на основі отруйного білого фосфору, загоряються від найменшого тертя), вироблені з 30-х рр. XIX ст., з 50-х рр. замінюються безпечними – шведськими (на основі червоного фосфору).

У містах прокладаються підземні комунікації, у 2 пол. XIX ст. в будинок проводяться холодна вода, газ, електрика. Створюються нові матеріали, які широко застосовуються у будівництві: метал, скло, бетон і принципово новий конструктивний матеріал – залізобетон.

Першу половину XX ст. можна вважати продовженням тенденцій у розвитку технічних засобів та інших об'єктів матеріальної культури, закладених ще в XIX ст. Широкого поширення набувають засоби транспорту і зв'язку – автомобілі, метро, авіація, телефон і радіо, а також коштовні розваги – кінематограф і портативні програвачі музичних платівок – патефони. У 30-х рр. з'являється телебачення, технічні та ідейні основи якого були також закладені ще в XIX ст.

Повсякденне життя XIX ст. у своїй основі базується на тих же самих цінностях, що й уся культура Нового часу. Це раціоналізм, антропоцентризм, європоцентризм. При розв'язанні будь-яких світоглядних фундаментальних питань вона намагається утримати себе в рамках культурної парадигми нового часу. Однак до XX ст. світ стає іншим за якістю, і культура встає на шлях переоцінки цінностей.

Отже, визначимо відмінні риси індустріальної цивілізації:

- фабрика замінила мануфактуру, що привело до зростання продуктивності суспільної праці. Впроваджувалася велика кількість технічних нововведень, що приводило до укрупнення підприємств і переходу до випуску масової стандартизованої продукції. Зі свого боку масове виробництво приводить до урбанізації та зростання міст;

- істотно підвищився рівень добробуту і якості життя у містах. З'явилися телефон, телеграф, кінематограф, фотографія, нові транспортні засоби, такі як паровоз, автомобіль, трамвай і метро;

- формується середній клас за ознакою сталого матеріального становища. Саме він надає стійкість суспільству, яке поступово стає масовим;

- складається нова система цінностей. Головною цінністю стає технічний прогрес, який зміг забезпечити людству добробут. У суспільстві домінують такі орієнтири як комфорт, користь і достаток;
- технічний прогрес сприймається як визначальна риса цивілізації, що неминуче веде до протиставлення передової західної цивілізації відсталим країнам.

Урбанізація, розвиток масового промислового виробництва скорочують до мінімуму, або зовсім ліквідують натуральне господарство. Створюючи внутрішній ринок, вони одночасно формують новий тип особистості – покупця, споживача масової уніфікованої продукції. Починають проводитися промисловим способом предмети побуту – меблі, посуд, домашні знаряддя праці тощо. Швидко розвивається випуск готових харчових продуктів.

2.2. Побутові риси європейців в епоху класицизму, ампіру, еклектики та модерну

Перевороти у транспорті і в засобах зв'язку змінили навколишній світ, зруйнували бар'єри між країнами й континентами. Забезпечуючи мобільність населення, здешевлюючи і стимулюючи міграцію, роблячи можливим регулярний обмін інформацією, вони змінюють географію і топографію середовища проживання. Найвіддаленіші глухі куточки поступово наближаються до центрів, сфера культурної периферії скорочується. Змінюється картина світу, зокрема уявлення про час і простір. Все це розширює культурні горизонти, одночасно уніфікує та інтернаціоналізує поняття і уявлення, ідеї та образи.

Техніка і побут. Один із найважливіших напрямів технічного прогресу – вдосконалення засобів освітлення. На початку століття використовували сальні, або воскові свічки (відповідно в бідному чи багатому житті).

У 30-х рр. XIX ст. налагоджено промислове виробництво дешевих і простих стеаринових, а трохи пізніше – парафінових свічок. З 1850-х рр. для цих цілей починають вживати газ, який отримують промисловим способом (спочатку в США).

Переворотом стало застосування газового освітлення приміщень та вулиць, що проіснувало приблизно до 1870-х рр. Потім воно було замінено електрикою. Лампи були винайдені російськими інженерами, тому нове освітлення отримало назву «російського світу».

Створюються і засоби для запалювання вогню. З 1830-х рр. починають виробляти фосфорні сірники (вони небезпечні і не нешкідливі), а з 1850 х рр. – так звані «шведські», які були зручні в обігу і безпечні.

Місто і житло. Житлова сфера в XIX ст. змінюється не тільки під впливом бурхливого розвитку технічного прогресу. Великий вплив на внутрішнє пристрій житла, його оформлення, предмети побуту надають зміни в панівних смаках та уподобаннях, моді, що реалізувалися в частій зміні художніх стилів: від класицизму початку століття до бідермаєру і далі до полістилістики – така тенденція розвитку.

У містах прокладаються комунікації, і в другій половині століття в будинок приходять холодна вода, електрика, газ. Будуються каналізаційні системи. Створюються нові матеріали, які широко застосовуються в будівництві: метал, скло, бетон і принципово новий конструктивний матеріал – залізобетон.

Змінюються архітектурні прийоми, зводяться світлі, просторі громадські будівлі зі скла і бетону: виставкові та торговельні приміщення, вокзали, ринки.

Стилем, який майже безроздільно панував у Європі наприкінці XVIII – початку XIX ст., був *класицизм*. Він був виразником різних, часом досить несхожих ідей. Зародившись як останній з «великих» королівських стилів, він еволюціонував до простого й строгого «стилю Директорії», а потім до холодної помпезності ампіру. У Франції, де він досяг найбільшого розквіту, його по суті однаково сприйняли і використовували ворожі політичні сили: захисники абсолютистської системи, революційні буржуазні діячі, войовничі лідери нової імперії. Мова класицизму інтернаціональна, він став популярний в Італії, Іспанії, Англії, Німеччині, Росії і навіть Америці.

Драматичний театр в Одесі

Двірцева площа, Санкт-Петербург

Загальним у його розвитку на різних етапах і в різних країнах було звернення до мистецтва і культури античного світу, запозичення у нього тих або інших форм, рис, особливостей.

Новий стиль заявив про себе ще в правління Людовика XV, коли придворний архітектор Жак Анж Габріель, реконструюючи інтер'єри Версаля, створив королівські кімнати, призначені «для зручностей». Ці невеликі приміщення послужили зразком для світських елегантних будинків. Білі стелі, майже позбавлені прикрас; стіни, пофарбовані в білий, сірий або блідо-зелений тони; класично прості каміни, карнизи, дзеркала; римські чи грецькі мотиви розпису – такі відмінні особливості нового стилю. Йому протегували всесильні королівські фаворитки мадам де Дюбарі і мадам де Помпадур.

Класицизму притаманні прості і строгі форми, спокійна гармонія пропорцій. Домінують прямі лінії, ненав'язливий декор, часто повторює обриси предмета, підкреслюючи його конструктивні особливості. В інтер'єрі, меблях знову повертається архітектонічне членування; колони, пілястри, карнизи відроджують античні традиції. У наборі декоративних елементів обов'язкові стрічки і трофеї, вази та урни, медальйони і меандри, акантові листя, легкі букети. Дубові і лаврові гірлянди і вінки, заплетені на зразок коси, дали згодом назву – «стиль косички». Удавана «простота» обробки далеко не завжди свідчила про його скромність та дешевизну. Навпаки, ця елегантність вимагала часом непомірних витрат. В останнє десятиліття перед Французькою революцією сталося не одне банкрутство, що було наслідком величезних витрат на будівництво і прикраси розкішних готелів. Під час революції і в перші роки після неї стиль стає суворішим і простішим.

Всюди присутній дух практичності і доцільності. Правда, саме навколишнє життя з його революційними потрясіннями не сприяла художнім винаходам.

На початку століття класицизм досягає свого розквіту, перетворюючись на офіційний стиль новоствореної імперії, звідси його назва – *ампір*. Він насаджується зверху, покликаний своєю монументальною пишністю прославляти імператорську владу.

Австрія. Ампір

Новий класицизм викликає асоціації уже не з цивільними чеснотами римської республіки, але з величчю імператорського Риму. Для нього характерні холодна урочистість, парадна велич. Класичні форми відшліфовані, суворо регламентовані. Активно використовується військова атрибутика – зброя, фасції, трофеї, факели, а також грифони, орли, сирени, каріатиди. Після походу Наполеона I в Єгипет в орнаментальний ряд входять сфінкси, ієрогліфи та інші єгипетські елементи. Декор надмірно перевантажений, нав'язливий. Ампір служить, насамперед, цілям репрезентації, є своєрідним вираженням ідеології режиму в житловому та офіційному інтер'єрі.

Меблі класицизму мають строгі форми, архітектонічність. У зрозумілій конструкції з її прямими лініями і гармонійним членуванням поверхонь простежується вплив античної архітектури. Улюблений матеріал – червоне дерево. Для прикраси використовується позолочена бронза або латунь. Інкрустації практично не роблять. М'які меблі оббиваються розкішними тканинами: шовком, гобеленом. Ніжки прямі, імітують античні колони, часто з капітеллю та з канелюрами (в ампірі, втративши класицистичну стрункість, вони приймуть форму звіриних лап, фігур левів, лебедів і грифонів).

Найважливіші предмети – секретери, шафи, комоди, бюро, гірки для фарфорового посуду. Популярні великі підлогові дзеркала (*псише*), а також невеликі за розмірами, що ставилися на туалетні столики. Ліжка звільняються від балдахинів і безлічі драпіровок.

Елегантні меблі для сидіння (лежання), особливо стилізовані різновиди довгої вузької кушетки – *меридіен*, де спинка, підлокітник і ніжка утворюють одну плавну лінію, узголів'я якого нагадує гондолу. Активно використовують античні зразки крісел, стільців, столів: наприклад, *клімос*, або *гефідон*, – столик на одній ніжці.

У стилі ампір меблі втрачають легкість і стрункість, вони перевантажені золотим і бронзовим декором. Але саме це справляє враження великого багатства на нуворишів і військових, які «правили бал» в імперії. Предмети меблів у багатому домі часто нагадують експонати виставки. Так, ліжка ставлять на постаменти у вигляді саркофагів, каміни роблять у формі римських надгробків. Рукомийники імітують античні жертвні триніжки – *тріпоси*, є своєрідними «вівтарями чистоти». Велика кількість модного бронзового

декору робило меблі надто дорогою, і бронза нерідко замінювалося позолоченим пап'є-маше.

Із середини другого десятиліття на зміну ампіру приходить буржуазний бідермаєр, який в деяких регіонах буде задавати тон аж до середини століття. Найбільшого розповсюдження стиль отримав на території Австрії та Німеччини, хоча поширився практично повсюдно. Свою назву він отримав пізніше, його пов'язували з вигаданим прізвищем обивателя у заголовку віршів поета Л. Ейхродта, який в очах наступних поколінь став синонімом міщанства (перекладається з німецької приблизно як «бравий пан Майєр»). Бідермаєр є чи не єдиним оригінальним стилем, створеним буржуазією. Він відображає її прагнення до благополучного, упорядкованого життя, благоденства і затишку. У ньому гармонійно поєднуються бюргерські погляди, спосіб життя, який бажала і практично вела буржуазія, і речовий світ, що оточував людину. Найбільше цей стиль проявився в інтер'єрі, меблях, костюмі, предметах декоративно-прикладного характеру. Лейтмотив стилю – домашній затишок, ідилія спокійного сімейного життя, ймовірно, тому оточуючі предмети мали бути простими, добротними і зручними. Він далекий від помпезності ампіру. Водночас він успадкував від останнього класичні форми, принципи побудови, у ньому втілювалися демократичні риси класицизму, його лаконізм і простота. Вплив бідермаєра відчувається в різних соціальних верствах – від скромних міщан до вищих станів суспільства. Найдовше йому слідували в Німеччині та Австрії – аж до середини сторіччя, а середні і нижчі верстви навіть до початку ХХ ст.

Інтер'єр у стилі бідермаєр створює атмосферу сімейного миру і спокою. Приміщення світлі, просторі, стелі білого або сірого кольору. Підлоги дерев'яні, зазвичай дуже простого малюнку, а іноді й просто з дошок. Стіни пофарбовані в спокійні світлі або яскраві тони, або обклеєні шпалерами. Останні надзвичайно популярні, особливо в світлій гаммі, зокрема з дрібним квітковим візерунком, у смужку. Неодмінною прикрасою служать кімнатні рослини, квіти, розміщені у горщиках, вазах, кошиках. Усі елементи обстановки і декор зосереджуються не вище рівня очей. На стінах розвішують гравюри, акварелі, живописні полотна. На відміну від попереднього часу ці твори мініатюрної форми й обрамлені не важкими золотими рамами, а простим багетом. У часи бідермаєра дуже популярні всілякі драпірування. Занавіски підвішуються на бронзових карнизах, закріплюються нерухомо або робляться розсувними. Тканиною, зібраною в красиві складки, закривали не тільки віконні та дверні прорізи, а й драпірували стіни та меблі. Скатертини, покривала, порт'єри часто мають яскраві візерунки, прикрашаються вишивкою, бахромою, воланами.

Меблі прості і зручні. Форми їх природні – іноді шляхетні, іноді грубуваті і незграбні: плавно вигнуті лінії спинок і підлокітників у диванів, крісел і стільців, ніжки гнуті й точені. Широко застосовується фанеровка. Велику увагу приділяють матеріалу – використовують червоне дерево, але переважно деревину світлих

порід (груша, клен, ясен, вишня).

Демонструється природна краса дерева, виявляється його текстура, для чого застосовують відповідні технології. Меблі рубані і фанеровані, прикрашені скромним декором, покритим чорним лаком або позолоченням. Головна їх перевага – відмінна столярна робота, висока якість виконання.

Серед інших предметів інтер'єру переважають різноманітні шафи і комоди. Дуже багато столів і столиків, різних за призначенням і виконанням: обідніх, читальних, письмових, робітників і т. ін. Найпопулярніший – круглий стіл. Меблі для сидіння комфортні, затишні, з зручним вигином спинки, сидіння плетені або м'які (з кінським волосом, оббиті ситцем з веселим квітковим візерунком або суворішим репс). Ліжко того часу вже не має балдахіна. В обстановці житла маса дрібних предметів – підставок, шафок, етажерок. У заможному будинку обов'язково є невеликий клавесин, званий спінет.

В європейських країнах уже з початку 30-х років XIX ст. яскраво проявилися основні риси стилю, що визначатимуть дух епохи, – *еклектика*. Ще одна найважливіша характеристика того часу – історизм. Інтерес до історії стимулювала епоха Просвітництва, з її появою розширився культурний горизонт. У XIX ст. знайомство з історією мистецтв дало змогу «знімати вершки» з різних історичних епох, запозичувати елементи Середньовіччя, Ренесансу, бароко.

Потураючи смакам замовників, художники намагаються відтворити у декораціях окремі риси і форми тих чи інших історичних стилів, довільно і безладно змішують їх. Такий хаос панує в інтер'єрі та декоративно-прикладному мистецтві протягом півстоліття (40–80-і рр. XIX ст.).

«Битва стилів», що йшла в середині XIX ст., почергово завершувалася перемогою то одного, то іншого напрямку. Так, надзвичайно відомим в оздобленні осель, меблів і в костюмі був у 30–60-х роках стиль рококо, особливо в Австрії, а в 70-х роках, після Всесвітньої виставки 1867 р., особливе визнання в Європі та Америці отримує «великий стиль» Людовика XVI. Класицизм став офіційним стилем для урочистих апартаментів (на кшталт готелю «Ріц»), візитівкою політичного і світського офіціозу і був ним аж до Першої світової війни.

Цей період повноправно можна назвати епохою «відтворень» (термін Ч. Мак-Коркодейла), «міщанським стилем» (термін Е. Кон-Вінера), «неоренесансу» (К. Гартман) і т. ін.

Нові «старі» стилі ставали модою, яка поширюється усією Європою, їй слідує представники різних соціальних шарів і національностей: від розкішних палаців короля Людовика II Баварського в дусі середньовічної Готики, Бароко і Рококо до квартири середнього городянина окремими предметами – годинниками, кріслом у якому-небудь історичному стилі.

Для інтер'єру стилю *еклектики* купувалися навіть цілі інтер'єри, які потім демонтувати, перевозилися і збиралися заново. Подібні раритети створювали благородну витончену атмосферу навколо нових Ротшильдів. У квартирах заможних городян подібна різноманітність спокійнісінько уживалася.

Типовим для буржуазного житла середини і другої половини XIX ст. став так званий «вікторіанський інтер'єр». Не в сенсі стилю, якого тут немає, так як панує «звалище» всього і вся, але як зразок речового середовища, що символізує буржуазний спосіб життя з його «філософією достатку».

Вікторіанський інтер'єр не терпить вільного простору, його переслідує страх порожнечі, тому будинок забитий всякою всячиною, зокрема різноманітними меблями, де окремі предмети вельми дороги і солідні, але навряд чи поєднуються один з одним. Багато всіляких речей, найчастіше антикварних, розташовується на полицях, етажерках, столиках. Важке драпірування і килими створюють враження «обгорнутих кімнат». Без сумніву, в респектабельному середовищі це вважалося добрим «світським» смаком. Життя в оточенні подібної обстановки, любов і увага до неї описані в літературі і досить відомі. У художніх натур жахливі за своєю вульгарністю смаки вікторіанського «звалища», здебільшого, викликали протест і неприйняття.

Наприкінці століття ситуація змінюється: з'являється новий стиль, який швидко розповсюджувався по всій Європі, – *модерн*, що отримав у різних європейських країнах різні назви: в Австрії – сецесіон, у Німеччині – югендштил, у Франції – «ар нуво», в Англії та Італії – «ліберті». Він відбив «атмосферу осені»: погляди і настрої кінця століття, «fin de siècle» з його втомою і песимізмом, меланхолією і духом декадансу. Узагальнюючи досвід попередніх художніх традицій, модерн по-новому осмислює їх. Тому для нього органічними є ретроспектива, синтез таких різноманітних культурно-стилістичних систем, як античність і середньовіччя, реалізм і романтизм, Захід і Схід. Зокрема, одним із його найважливіших джерел стала японська екзотика, яка буквально підкорила Європу в останній чверті століття. Модерн, звертаючись до світу природних форм, трактує їх символічно. Його основний мотив – хвиляста зігнута форма, подібна колисанню водоростей або удару

бича. Стиль функціональний, враховує доцільність форми і технологічність матеріалу, поєднує естетику і практичність.

Під натиском ХХ ст. змінюються побутові звички і поведінка. Прискорюється ритм ділового життя. Усе більше відчувається потреба в «мобільній», легкій обстановці. І водночас посилюється прагнення до комфорту, затишку нових, не настільки великовагових форм. Змінюється на краще внутрішній вигляд помешкань. Перевантажені інтер'єри відходять у минуле, обстановка стає простіша, зручніша. Меблі нечисленні, поліроване дерево сусідить зі східним фарфором, окремими японськими штучками – такий новий, більш «легкий» інтер'єр. Знову популярною стає кераміка – кахлі могли бути навіть у кімнатах. Модерн проіснував недовго, але пов'язав воедино архітектуру, інтер'єр, декоративно-прикладне мистецтво, меблі. Поклавши край безмежного панування еkleктики, він романтично завершує «сторіччя хаосу».

2.3. Чоловічий та жіночий костюм у часи класицизму, ампіру, еkleктики та модерну

Стиль одягу ХІХ ст. між собою ділили два основних стилістичних напрямки: бідермаєр і «період фешенеблей». Величезний вплив на стиль ХІХ ст. справила французька революція, яка знайшла відображення в європейських костюмах. Модники того часу настільки стрімко змінювали свої наряди, що певною мірою самі ставали революціонерами.

Чоловіча мода диктувалася імператором Наполеоном. У цьому випадку все більш ніж зрозуміло й лаконічно – біла білизна, мінімум прикрас. Якщо чоловік того часу прикрашав себе коштовностями, це вважалося ознакою поганого тону. Якісні, але прості матеріали і строгий прямий крій – для чоловіків цього було цілком достатньо.

Головне завдання чоловіків того часу – воювати і звільняти. Війни і революції були всюди, тут уже не до моди. А от жіноче плаття ХІХ ст. відіграло дуже велику роль. Поглянувши на панночку, можна було без особливих труднощів визначити, до якого класу вона належить.

Дружина була для свого чоловіка своєрідною візитівкою. Шикарне плаття, маленька сумочка, парасолька для захисту білої шкіри від сонця, рукавички у будь-який час року і, звичайно ж, віяло (адже благородна дама може впасти), брошки, браслети – усе це було обов'язковими аксесуарами, без яких на вулицю не виходили. Наявність у сукні XIX ст. фартуха або очіпку

вказувало на приналежність його господині до робочого або селянського класу.

Плаття в стилі XIX ст., характеризується як ампір і спочатку з'явилося у Франції. І якщо на чоловічий стиль одягу XIX ст. має імператорський вплив Наполеона, то тут постаралася прекрасна Жозефіна та її кравець Леруар. Сукня з укороченим ліфом, обшитим стрічкою, завищена талія і м'яка струмуюча тканина, підкреслює форми тіла при кожному русі. Стрічка від грудей зав'язується на спині в красивий бант, кінці якого мали лягати в хвилі. Ліф обшивали складними візерунками, золотими і срібними нитками і дорогоцінним камінням. Ампір – античний стиль, відповідно і візерунки були виконані в природних та етнічних мотивах. Ось у такі наряди Леруар одягнув спочатку Лувр, а після і всю Європу.

Історія суконь XIX ст. пам'ятає чимало змін у моді – не раз з'являлися нові фасони, наряди доповнювалися різними аксесуарами, рукавичками та шалями (які, до речі, користувалися величезною популярністю). Найсміливіші дами робили розрізи з боку в сукні, і під час ходьби демонстрували свої гарні ніжки. Корсет на початку століття не носили, усе мало бути вільним і граційним. Але йшли роки, і фасони суконь XIX ст. змінювалися – корсети стали знову носити, але уже під одяг.

Весільні сукні XIX ст. були різні за фасоном і кольором. А от білими вони стали лише в середині століття, завдяки англійській принцесі Вікторії. Білий колір, перли, які прикрашають вбрання, і, звичайно ж, фата нареченої, як символ цноти – усе це з'явилося тільки в другій половині XIX ст. Бальні сукні XIX ст. відрізнялися розкішшю і багатством. Дорогі тканини і шовки, глибокі вирізи, що зводять з розуму кавалерів, і довгий шлейф. Рукава-«ліхтарики» для молодих дівчат і відкриті плечі для старшого покоління, хоча усе залежало від смаку власниці. Красиві сукні XIX ст. обов'язково мали доповнювати прикраси на шії. Їх відсутність – ознака поганого тону, а наявність говорила про їх спроможність.

Прошли роки, наші наряди значно спростилися з огляду на безліч факторів, але одне залишилося майже незмінним – як і раніше, плаття говорить багато про власника, створюючи перше враження про людину і допомагаючи самовиражатися.

2.4. Модерні і традиційні поширені страви

Історики вивчають не тільки зміни в політиці та економіці, а й особливості побуту різних епох. Увага приділяється й кухні. Наприклад, з відповідної літератури можна дізнатися, що харчування в Європі XIX ст. сильно відрізнялося від сучасного раціону.

Це період нової харчової технології, відкритої у другій половині XIX ст., і для якої характерним є фракціонування і комбінування різних поживних складових рослинного і тваринного походження, нові способи технологічної обробки харчових продуктів.

Якість харчування європейців загалом поліпшилась, оскільки в раціоні зріс відсоток м'ясної їжі, фруктів. Одночасно збільшилося вживання алкоголю і тютюну. У Німеччині щорічна частка тютюну на одну людину зросла з 1 до 1,6 кг в 1870–1913 рр. Кава перетворилась у загальнодоступний напій, хоча небагаті люди часто задовольнялися його сурогатом.

Європейська кухня зазнала багато інших змін. Визначимо загальні риси європейської кухні XIX ст.

Європейські кухні помітно відрізняються залежно від країни, регіону – умов життя, культурних традицій і уподобань в їжі – проте їх об'єднує «європейське», материкове походження. Незважаючи на відмінності, усе ж таки присутні і спільні риси:

- велика кількість м'ясних та овочевих страв;
- вторинна роль різних приправ і соусів при готуванні (на відміну від східної кухні);
- велика кількість виробів із застосуванням пшеничного борошна;
- особлива увага до самого ритуалу прийому їжі;
- велике значення алкоголю;
- вишуканість і прагнення до пошуку нових форм (на відміну від простіших російських, американських і китайських кухонь).

В Італії з'явилися спагеті, які стали популярні відразу по всьому світу. Це час лазаньї, перших проб виготовлення майбутньої піци. У Німеччині – баварських сосисок і пива.

Також можна помітити одну цікаву рису – північні європейці упереджені до алкоголю і жирної їжі, простіших і ситних страв, ніж жителі півдня.

Це пояснюється тим, що в ранні часи такі смаки допомагали людям виживати, якісно працювати і просто зігріватися. Пізніше цей фактор став менш значний, однак традиції кулінарії, а то є національні пристрасті, уже склалися і мають значення до сих пір.

Модні і найпоширеніші страви:

❖ 1820 р. – комерційний прорив консервування, особливо консерви із сардин. (Розробив Ніколас Апперт).

❖ 1825 р. – був офіційно виданий перший патент на газову плиту, і в 1936 році в Англії була відкрита перша фабрика з виробництва газових плит.

❖ 1853 – Джордж Крам в США винаходить чіпси в ресторані, у якого фірмове блюдо – картопля фрі.

❖ 1861 – бельгійський хімік Е. Сольве розробив сучасний спосіб отримання соди, на який у другій половині XIX – початку XX століття перейшли усі європейські країни і США.

❖ 1864 р. – Луї Пастер довів, що оцет виробляють оцтовокислі бактерії зі спирту.

❖ 1869 – Іполит Меж-Муріс, змішавши яловичий жир і знежирене молоко, винайшов маргарин (викликаний кризою поставки масла).

Кухня XIX століття не несла у собі величезних змін, а скоріше була повільним перехідним періодом до буйного XX ст. Цей період відомий як становлення більшості традиційних європейських рецептів: жаб'ячі лапки у Франції перестали бути просто їжею для селян, а делікатесом, культурною своєрідністю Франції.

3. Повсякденне життя людей. Культура і Дозвілля. Наслідки урбанізації

Завдяки прогресу у сільському господарстві Західна Європа забула про голод та епідемії. Рівень народжуваності скрізь дуже високий. З 1800 р. по 1850 р. населення Європи збільшилося з 187 до 206 млн осіб.

У побуті з'явилися й інші нововведення – єдиний тариф на оплату поштових відправлень незалежно від відстані, поштові марки, праска з електричним нагрівачем, пластилін, картопляні чіпси, скріпки для паперу, паперові шпалери тощо.

На початку XIX ст. з'явилося дорожнє покриття із використанням щебеневої основи та верхнього шару смоли. Почалося брукування вулиць, з'явився міський транспорт, освітлення вулиць, пожежні команди, водопостачання, газопостачання й каналізація.

Змінюються психологія і цінності людини, утверджується дух підприємництва в усіх сферах людського життя.

Отже, капіталізм вносить суттєві зміни в життя суспільства: змінив соціальний і духовний вигляд населення, його побут, умови життя, сприяв росту культурних потреб. Була розширена сфера освіти, значно виросла технічна вища школа, підвищився інтерес до книги.

Дозвілля. Світ, створений європейською модернізацією, був багатим для середнього класу – багатий матеріальним добробутом, своїм розмаїттям, культурою та вишуканістю, новим досвідом, новими можливостями у проведенні свого дозвілля.

Багаті жили в розкоші. Діти багатих мали можливість здобувати освіту, відвідувати театри, виставки, салони, бали, подорожувати.

Спорт стає масовим. Він уже не обмежувався такими традиційними видами, як полювання, стрільба, риболовля, їзда верхи, плавання, веслування. Усі європейці шукали нових видів спорту – альпінізм, футбол. 28 жовтня 1863 р. було засновано Футбольну асоціацію, щоб виробити футбольні стандарти і правила проведення організованих змагань. Невдовзі виникли професійні клуби. Футбол наприкінці століття став найулюбленішим видом спорту і збирав найбільше глядачів.

Носіями нового стали великі промислові міста з їх заводами і фабриками, залізничними вокзалами і лініями метро, універмагами з величезними горизонтальними вікнами, особняками багатіїв і будиночками бідняків, публічними бібліотеками, музеями і комерційними видовищними закладами – театрами, танцзалами, концертними естрадами.

Збільшувалося міське населення. Виникають міста- мільйонники. Такі міста стикаються з великою кількістю проблем: постачання, транспорт, житло тощо. З'являються передмістя з заводами й робітничими кварталами.

Формується система міського планування, чіткіша організація їх внутрішнього простору, а також нове розуміння комфорту (висота приміщень, освітлення, вентиляція тощо). Поширюється ансамблевий принцип забудови вулиць, площ і парків. Визначні будови храмів, палаців, громадських споруд розкривають багатства будівельної та художньої культури тих часів і посідають значне місце в загальній культурній спадщині різних країн, які увійшли у скарбницю світової культури.

Чіткість задуму, притаманна спорудам цієї доби, переносилася й на планування та забудову міст, де з'являються прямі вулиці, прямокутні квартали і площі. Відповідно до нових умов у багатьох країнах почали перебудовувати середньовічні міста. Першим містом, яке зазнало перебудови, став Париж. Почалася реконструкція міста та його вузьких заплутаних середньовічних вуличок. Будували широкі просторі вулиці і бульвари. Незабаром за зразком французької столиці почали перебудовувати Берлін, Відень та інші європейські столиці. Невід'ємною їх частиною стають громадські парки. Будуються промислові споруди, ділові центри, дешевші житла, які будувалися швидко зі стандартних елементів.

Поступово у будівництво впроваджували металеві конструкції. У другій половині ХІХ ст. з нових матеріалів – сталі, залізобетону, скла – новими методами споруджувалися промислові підприємства, універсальні магазини, громадські та приватні будівлі. Будови часто прикрашали скульптурою, орнаментом, живописними полотнами.

Зростання населення і нехватка землі сприяли росту будівель ввверх. З'явилися багатоквартирні висотки. Встановлювалися загальні стандарти на розміри цегли, поліпшується її якість. У містах поширювалося багатоповерхове будівництво, зростали промислові підприємства, лікарні, навчальні заклади тощо. Металеві каркаси, які використовували у будівництві, могли нести великі навантаження багатоповерхових будівель. Перші висотки було побудовано у Чикаго. У 1880 р. було винайдено електричний ліфт, що зробив висотні будівлі реальністю.

Поряд із особняками великої буржуазії будувалися багатоповерхові будинки з квартирами, які здавалися, бараки і казарми для робітників.

Мірилом гідності людини все більше стає його матеріальне становище і здатність домогтися життєвого успіху.

Зростання чисельності населення спричинило перенаселення у селах, що призвело до зростання кількості найманих робітників. Біднота у великих містах мешкала у трущобах, підвалах, тісних будиночках на околицях без елементарних зручностей. Буржуазія будує вілли, палаци, особняки. Вони живуть у розкоші та достатку. Середній клас – ремісники, комерсанти, службовці, медики, нотаріуси – також мають достаток.

Традиційну європейську родину вважали стабільною та патріархальною. Міське життя зробило чоловіка головним «годувальником». Жінка була змушена сама поратись до дому, виконувати виробничі справи, бути матір'ю та дружиною.

Довготривале підпорядковане становище жінки наприкінці XIX ст. приводить до поширення в Європі такого соціального явища як *фемінізм* – рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками. Виник фемінізм у XVIII ст. в період Французької революції кінця XVIII ст.

У XIX ст. становище жінки зазнало радикальних змін. До отримання освіти почали допускати і жінок. Вони стали вести активну боротьбу за свої права, за емансипацію. Значний вплив на громадську думку в цьому питанні справили твори прогресивної письменниці того часу Жорж Санд.

Особливо посилювалася боротьба за виборче право для жінок. Але вирішення проблем рівноправності жінок зволікалося. В багатьох країнах ці проблеми були вирішені аж на початку XX ст.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Назвати і пояснити цінності та норми буржуазного світу.
2. Розкрити характерні риси і новації у розвитку матеріальних структур повсякденності у XIX ст.
3. Розкрити вплив індустріалізації, технічних новацій на розвиток матеріальних структур повсякденності у XIX ст.
4. Визначити риси європейців, характерні для повсякденного життя в епоху класицизму, ампіру, еkleктики та модерну.
5. Назвати модерні й традиційні поширені страви у Європі.
6. Назвати й охарактеризувати чинники, які впливали на культурні здобутки та дозвілля людей у Новий час.

ЛЕКЦІЯ 10

СТАТУС ЖІНКИ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВІТНЬОГО ЧАСУ

1. Ідеал жіночої краси в історії.
2. Статус жінки в Античному світі.
3. Культ прекрасної дами у середні віки.
4. Шлюб і сім'я в епоху Відродження. феномен куртуазності.
5. Галантний вік – вік жінки.

Основні терміни і поняття: статус жінки, куртуазність, «культ прекрасної дами», ідеал жіночої краси.

1. Ідеал жіночої краси в історії

Ідеал жіночої краси існував в усі часи. В усіх країнах та епохах були свої особливі риси та вимоги до зовнішності жінки. Вони часто різнилися і були абсолютно протилежні. Довгий час формує остаточний образ ідеальної жінки.

Краса, зокрема й жіноча – поняття відносне. У різні часи цінувалися різні типажі жінок і були різні еталони краси. Основою для формування тих чи інших уявлень про красу, служили соціальний лад, уявлення про мораль і духовні цінності суспільства. Ці хиткі у нашому світі поняття і визначали, що має хвилювати, захоплювати і називатися «красою».

Красуні кам'яного століття відомі нам по так званим палеолітичним Венерам, знайденим археологами. Статуетки сакрального характеру, що зображують богинь родючості, втілили у собі тілесний ідеал наших предків.

Давня Греція. У давніх греків існував культ тренованого тіла. За канонами грецької краси прекрасне обличчя поєднував прямий ніс та великі очі.

Еталоном красивого тіла у греків стала скульптура Афродіти: зріст – 164 см, окружність грудей – 86 см, талії – 69 см, стегон 93 см.

У давньому Римі панував культ світлої шкіри та білявого волосся. Саме римлянки першими оволоділи секретом знебарвлення волосся. Їх протирали губкою, змоченою маслом із козячого молока та золою букового дерева, а потім знебарвлювали на сонці.

Образ у стилі Середньовіччя. В Середні віки земна краса вважалася гріховною, а насолода нею – недозвеною. Блондування волосся проголосили нечестивим заняттям. Фігуру ховали під шаром важких тканин, а волосся – під чепчиком.

Тепер Ідеалом середньовічної жінки був пресвята діва Марія – подовжений овал обличчя, величезні очі та маленький рот.

Ідеал краси у XII–XIII століть. Важливим поворотним моментом у сприйнятті краси стає рубіж XII–XIII ст., коли культура набуває більш світського характеру. Накопичення багатств і прагнення до розкоші у лицарському середовищі породили ідеали, досить далекі від аскетизму та умертвіння плоті.

На початку XII ст. почався культ поклоніння «прекрасній дамі». У XIII ст. поклоніння «прекрасній дамі» розквітає. Трубадури вихваляють королев лицарських турнірів, їх тонкий гнучкий стан, подібний виноградній лозі, світле волосся, довгасте обличчя, прямий тонкий ніс, пишні кучері, очі ясні та веселі, шкіру, подібну персику, губи червоніші, ніж вишня або троянда літньої пори. Жінку порівнюють з трояндою – вона ніжна, тендітна, витончена.

Образ жінки у стилі Ренесансу XIV–XVI ст. В епоху раннього Відродження блідий колір обличчя і довгі шовковисті пасма білявого волосся стали канонами краси жінок Флоренції. Великі поети Данте, Боккаччо, Петрарка та інші прославляли білосніжну шкіру.

Ідеальними вважалися струнка «лебедина шия» і високий чистий лоб. Щоб дотримуватися цієї моди, для подовження овалу обличчя жінки виголювали спереду волосся і вискубували брови, а для того, щоб шия здавалася довшою, голили потилиці.

Високе Відродження приносить зовсім інше розуміння краси. Замість тонких, струнких рухливих фігур тріумфують пишні форми, могутні тіла з широкими стегнами, з розкішною повнотою шиї і плечей. В моду входить особливий, так улюблений венеціанками золотисто-рудий колір волосся – колір, який пізніше стали називати «кольором Тиціана». Чернець Валламброазського ордена Аньоло Фіренцуола у трактаті «Про красу жінок» дає нам своє уявлення про ідеал краси в епоху Ренесансу: «Цінність волосся настільки велика, що, якщо красуня прикрашена золотом, перлами і одяглася б у розкішну сукню, але не привела в порядок своє волосся, вона не виглядала ні гарною, ні ошатною ... волосся жінки мало бути ніжними, густими, довгими, хвилястими, кольором вони мало уподібнюватися до золота, або ж меду, або ж палаючим сонячним променям. Статура мала бути велика, міцна, але водночас шляхетних форм. Надмірно росле тіло не може подобатися, так само як невелике й худе. Білий колір шкіри не прекрасний, бо це означає, що вона занадто бліда: шкіра мала бути злегка червонуватою від кровообігу ... Плечі мали бути широкими ... На грудях не мала проступати жодна кістка. Досконалі груди підвищуються плавно, непомітно для ока. Найкрасивіші ноги – це довгі, стрункі, внизу тонкі, із сильними сніжно-білими литками, які закінчуються

маленькою, вузькою, але не худорлявою ступнею. Передпліччя мали бути білими, м'язистими ... ». Саме такий тип краси зображений на полотнах Тиціана «Любов земна і небесна», «Портрет дами в білому» і портретах багатьох майстрів венеціанської школи XVI ст., у творах Рубенса, Рембрандта, Гальса та інших художників того часу.

Образ у стилі епохи Рококо в першій половині XVIII ст. В епоху Рококо головний акцент – на зачіску, це – час чудес перукарського мистецтва. Дороге задоволення намагалися зберегти якомога довше: тижнями не причісувалися і не мили волосся. Королева Іспанії Ізабелла Кастильська якось зізналася, що за все життя милася всього двічі – при народженні та в день весілля.

XVIII ст. було століттям розквіту жіночих зачісок і перук. Придворний перукар французької королеви Марії Антуанетти, знаменитий Леонар Боляр, був творцем зачісок, що становлять єдине ціле з головним убором.

У них знаходили відображення навіть міжнародні події. Ним була винайдена зачіска «а-ля фрегат», присвячена перемозі французького фрегата «Ля Бель Пуль» над англійцями у 1778 році. В кінці XVIII ст. складається новий стиль, естетичні ідеали якого запозичені з античного світу (стиль ампір). Одяг і зачіска повторюють елементи античності, виходять з моди перуки, рум'яна, мушки. Декоративна косметика наближається до природних тонів й не стає самоціллю.

Ідеал XIX століття. На початку століття в моду входить одяг із сильно завищеною талією (під грудьми), зшитий з тонких, напівпрозорих тканин, м'яко підкреслюючи фігуру. Потім, до 30–40-х років талія опускається на своє звичайне місце, туго затягується корсетом, а спідниці стають пишними, широкими. У 80–і роки в моду входить турнюр – об'ємні драпірування й банти ззаду, до низу від талії. Силует фігури

в профіль набуває надзвичайно жіночну S-подібну вигнутість. Але загалом мода XIX ст. тяжіла до штучності.

Ідеалом краси вважаються «осині талії», бліді обличчя, зніженість й витонченість. Усе природне, натуральне здавалось грубим, примітивним. Здоровий

рум'янець і засмага, міцне, сильне тіло були ознакою низького походження.

Образ у стилі модерн (кінець XIX – початок XX ст.). Жінка стилю модерн – це витончена прекрасна істота, яку неможливо уявити собі працюючою. Естетичний ідеал жінки: примхливо-чуттєвий, зніжений образ, бліде обличчя, глибоко посаджені очі. В моді – тендітна, розпещена жінка-цариця, холодна, витончена, елегантна, дещо стомлена, але надзвичайно сексуальна. Її життя – це світське проведення часу в колі собі подібних. Її силует нагадує букву S. Її образ – це образ прекрасної квітки на тонкому стеблі, увінчаного виразним бутонем: високою зачіскою з пишно

збитого волосся. Пишну спідниця розпускали віялом до підлоги, а пишна зачіска увінчувалася вишуканим капелюхом.

Щоб відповідати цьому образу, фігуру потрібно було супонити в тугий корсет, щоб талія здавалася витонченою, а груди – виразними. Задню ж частину туалету належало прикрашати турнюром, які створювалися з додаткових накладок, щоб візуально підкреслити і прикрасити лінію стегон.

2. Статус жінки в Античному світі

Тема відносин між чоловіком та жінкою, зокрема тема ролі жінки в античному світі, завжди цікавила і буде цікавити істориків. Існує чимало досліджень різних сторін життя і діяльності відоміших представниць аристократичної еліти, а також простих мешканок античних держав. Так, наприклад, положенню жінки в Стародавній Греції присвячені роботи Іоганна Блоха «Історія проституції», Едмонда Дюпюї «Проституція у древності», Ернста Вардімана «Жінка у давньому світі», П'єра Брюле «Повсякденне життя давньогрецьких жінок у класичну епоху» та ін. Автор зауважує протиріччя, яке полягало у підпорядкованості й залежності афінської жінки класичного періоду по відношенню до чоловіка, її другорядну роль в житті поліса і тим

шануванням і фактичним обожнюванням, яке виразилося в культурі Афіни – головної богині міста.

Тут також важливо відзначити появу спеціальних досліджень Франческо Сарторі про значення гетер у політичному житті греків VI–V ст. до н. е.

Чимало уваги автори приділяли культурологічним і загальнолюдським сторонам жіночого питання в період Античності. Наприклад, у творчості Катулла, Арістофана, Плавта, Теренція та інших грецьких і римських письменників та драматургів неодноразово піднімалися питання любові, сім'ї, жіночої краси і характеру, вчинків. Але водночас потрібно врахувати, що жінка в їхніх творах служила лише фоном для вираження глибших внутрішніх процесів і подій, що відбувалися в суспільстві.

Грецький історик Фулідід залишив великі оповіді про життя видатних людей, але там немає жодної жіночої біографії. Жінки з'являються лише на задньому плані – пасивні, незначні, побічні персонажі.

Питанню про жінок присвячено твір архаїчної лірики VII ст. до н. е. Семонід «Поема про жінок». Вважається, що поема Семоніда – це скоріше карикатура чи зла сатира на жінок.

Семонід описує 10 жінок, що розрізняються своїм характером, використовуючи як прийому порівняння або уподібнення характеру темпераменту якої-небудь тварини. Автор зазначає, що відмінності між жінками закладені спочатку. Вони (відмінності) не є результатом впливу соціального середовища або будь-яких інших чинників.

У грецькій драматургії є ще один жіночий образ, який оцінюють як ідеал дружини – це Алкестида, яка пожертвувала життям заради чоловіка. Цей образ відображений у трагедії Евріпіда «Алкестида».

У класичному грецькому полісі (місто-держава) яскраво виражено домінування чоловічого начала. Людина – це завжди чоловік, особа чоловічої статі. Жінка не тільки не займає високого становища в суспільстві, але за своїм становищем завжди несамотійна, повністю залежить від чоловіка. Вона є нижчою істотою і це положення чітко формулює Арістотель. Відрізняючись тими чи іншими особливостями, у різних полісах становище жінки загалом однакове.

Жінок в афінському суспільстві умовно можна розділити на дві категорії:

1. Дружини і матері громадян, вільно народжені повноправні жінки.

З соціального погляду жінки в Афінах взагалі не могли вважатися громадянками, так як були позбавлені громадянських прав, хоча на рівні буденної свідомості вони сприймалися саме так. Так, Перикл звертається до них «подружжя і громадянки». За своїм статусом ці жінки призначені для заміжжя, для законного шлюбу. В Афінах, наприклад, законним визнавався

лише той шлюб, у який вступав афінський громадянин і дочка громадянина, народжена у законному шлюбі і належить до певного роду і дому. Жінки-подружжя не брали участь в суспільному житті. Їх значення зводилося до простого продовження роду: «Жінок ми маємо для народження законних дітей і для вірної охорони майна», – писав Демосфен. Дружини були, по суті, неосвічені, вони абсолютно не розбиралися у питаннях літератури, мистецтва, філософії, політики. Найголовніше, що потрібно від них – цнотливість;

2. Інша половина жіночого грецького світу різко відрізнялася від першої.

Сюди входили чужинки, жінки, що походили із сім'ї, у якій не був зареєстрований законний шлюб. І найбільша частина – «вільні» жінки: гетери, авлетріди, паллака, дектеріади. Дослівний переклад слова «гетера» – «супутниця»; так називали жінок, які ведуть вільний, незалежний спосіб життя, але які перебували на утриманні чоловіків (хоча, по суті справи, дружина також перебувала на утриманні чоловіка). Вони призначалися для приємного відпочинку, свята, супроводжували і розважали свого пана. Звичайно, не усі з них досягали високого рівня. Але ті, які цього домагалися, відігравали помітну роль у громадському та культурному житті. Загалом шлях освіти та «емансипації» у Стародавньому світі був доступний для жінок тільки цього типу і немислимий для дружин. Гетери мали свій центр, значення якого мав храм Афродіти у Коринфі. Там молодих дівчат навчали мистецтву поведінки, а також музиці, риторичі і навіть філософії.

Авлетріди – це, здебільшого, чужинки, що професійно працюють у сфері мистецтва: танцівниці, актриси, музикантки. Вони заробляли на життя своїми талантами і дуже цінувалися греками. Їх виступи оплачувалися, особливо коли їх запрошували на бенкети. Після вдалого виступу така жінка могла скласти собі пристойний стан. Паллака – співмешканка – не мала ніяких прав, будучи по статусу найчастіше вільновідпущеною, а то і рабинею. Найнижчий рівень – дектеріади – публічні жінки, які продають себе за гроші. Вони могли жити в будинках побачень або поза ними, але були однаково безправні. Закон ставився до них суворо. Для них існувала маса обмежень: живучи в околицях міста, вони не мали права з'являтися у ньому в світлий час доби, їм заборонялося заходити до храмів, брати участь у святах. Греки суворо стежили за тим, щоб дектеріади не опинилися поруч з їхніми дружинами, нещадно караючи за недотримання цих норм (покарання було негачним – словом або дією). Вони носили певний одяг, за яким їх відразу можна було впізнати – костюм з строкатих тканин кричущих тонів, зі букетом квітів, біляві перуки, фарбоване волосся.

В епоху еллінізму благородна скромність іде в минуле, панують нові смаки – пристрась до дорогих нарядів, прикрас, демонстрації свого багатства. З'являються багаті східні тканини – шовк, бавовна (в класичну епоху – вовна

і льон), нові види одягу, способи її носіння. Загальний тип драпірованого костюма був сприйнятий і розвинений у Римі і зберігався ще протягом кількох століть.

Отже, ми бачимо, що суспільне середовище накладало відбиток, певну специфіку на зовнішній вигляд греків. Ця взаємозумовленість суспільства та побуту знаходить вираз в особливостях сімейних відносин і шлюбу.

Як стверджував Еврипід, греки першими з древніх народів стали дотримуватися принципу одношлюбності, вважаючи, що полігамія – звичай варварський і недостойний шляхетної людини. Інститут шлюбу за античними уявленнями переслідував дві мети: громадську і приватну. Громадська – множення числа громадян, які будуть захищати кордони батьківщини. Приватна – продовження роду. Укладення шлюбу було моральним обов'язком громадян перед сім'єю та державою (до любові шлюб не мав ніякого стосунку). В античності шлюб – це скоріше відносини, засновані на розумному виборі партнера (*прагма*).

У Греції не існувало юридичних законів, які змушують чоловіків одружитися. Однак існував моральний примус, наприклад в Афінах неодружені чоловіки, які не виконували свій обов'язок і не одружувалися, повагою не користувалися. У Спарті до них ставилися ще суворіше: холостяцьке життя вело до часткової втрати цивільних прав, супроводжуючись приниженням не тільки з боку окремих громадян, але і з боку держави. Зокрема, холостяки в певний день (взимку) мали оголеними обходити ринкову площу, співаючи спеціальну пісню, у якій визнавали свою провину. На них також накладали штрафи. У Спарті, на відміну від інших полісів, дозволялися шлюби з чужинцями, діти, народжені в них, вважалися законними спадкоємцями. Але тим не менше юнаки воліли місцевих дівчат, вихованих у спартанському дусі.

Важливим питанням вважалося придане нареченої, яке було потрібно за звичаєм. Збирати його могла не тільки сім'я, але й сусіди, родичі, офіційні особи. Придане означало певний прогрес в еволюції інституту шлюбу і відому ступінь емансипації жінки, що приносить у сім'ю матеріальні цінності.

Весілля мало одночасно юридичне та релігійне значення. Наречена у день весілля омивалася водою зі священного джерела, її наряджали і прикрашали. У присутності гостей приносили жертви богам. Головне дійство відбувалося в будинку батька нареченої: він передавав свою дочку молодій людині і вимовляв священну фразу про те, що вручає її чоловікові. У будинку батька починався бенкет. Наречена не брала в ньому участі і сиділа окремо в групі своїх ровесниць, укрита покривалом. Після бенкету відбувався урочистий переїзд в будинок чоловіка. Молоду урочисто підводили до вогнища, тим самим присвячуючи в домашній побут.

Отже, виходячи заміж, жінка повністю втрачала самостійність. Вона вела замкнутий спосіб життя, займалася домашнім господарством і більшу частину часу перебувала на жіночій половині будинку – гінекеї. У Спарті жінка не була замкнена в чотирьох стінах і користувалася більшою свободою, була справжньою господинею. Лише у випадку релігійного свята, священної церемонії, жінка могла показати себе оточуючим. У бідних сім'ях жінки вели більш відкритий спосіб життя, іноді навіть торгували на агори.

У Римі жінки не мали громадянських прав і були формально відсторонені від участі у державних справах. Їхнє становище не було таким приниженим, як у Греції. Римлянки користувалися відносною свободою – могли з'являтися в суспільстві, їздити в гості, відвідувати прийоми. Що стосується сімейного життя, то їм не загрожувало самотництво на жіночій половині будинку – в Римі не існувало подібного поняття. Звичайним було участь римських жінок в суспільному житті. Вони створювали свої жіночі об'єднання (наприклад, в Туркулі, в Медіолані), влаштовували збори, обговорювали хвилюючі їх теми.

Жінки з вищих верств вільно орієнтувалися у питаннях політики і здатні були енергійно захищати свої права. Вони впливали на політичне життя республіки, а пізніше й імперії: позбавлені права брати участь у голосуванні, римлянки агітували за того чи іншого кандидата, сприяли прийняттю тих чи інших рішень і законів на зборах, втручалися у політичні інтриги. В імператорський період знатні і багаті жінки брали участь в оздобленні свого міста, споруджуючи на свої кошти храми, портики, театри, жертвували гроші на організацію ігор та розваг. На знак подяки міська влада ставила їм пам'ятники, оголошувала своїми благодійницями. Велике значення жінки було у державному релігійному культі. Весталки користувалися великою повагою і шаною в римському суспільстві: наприклад, глава їх колегії мала право звільняти від смерті злочинця, якщо зустрічала його на шляху до місця страти. Можливостей отримати освіту у римлянок було більше, ніж у гречанок. В епоху імперії багато жінок захоплювалися літературою, мистецтвом, вивчали історію та філософію.

У стародавні часи в архаїчному суспільстві склалося уявлення про ідеальний тип жінки як втілення римських чеснот – стійкості характеру, працьовитості, дотримання честі. Користувалися повагою цнотливість, сором'язливість, чистота душі, подружня вірність. В особливій пошані серед заміжніх римлянок були знатні матрони, дружини і матері у сім'ях патриціїв. В усіх історичних катаклізмах вони незмінно зберігали вірність своєму роду, служили опорою сім'ї та своїм близьким, ділили долю зі своїм чоловіком. «Одномужні» матрони мали свій храм, споруджений на честь патриціанської цнотливості, у який не допускалися вдові та розведені дружини.

Подружні союзи були традиційно міцними. При відсутності власних дітей всиновлювали чужих, переважно, своїх малолітніх родичів. Відповідно до правових норм шлюб міг відбуватися у двох формах: з переходом дружини під владу чоловіка або без переходу. Подібна регламентація регулювала майнові відносини, оскільки в другому випадку жінка залишалася під владою батька, чи не поривала зв'язку із батьківською сім'єю і, отже, не втрачала права на спадок. Перейшовши ж під владу чоловіка, дружина виявлялася у повній залежності від нього або від його батька. У матеріальному плані дієздатність жінки протягом багатьох століть була обмежена: ні володіти нерухомістю, ні самостійно розпоряджатися нею жінка не могла. Згодом, однак, процес емансипації торкнувся і цієї сфери: жінки отримали можливість вибирати собі опікуна або розпоряджатися майном через досвідченого раба (вільновідпущений). В епоху імперії заміжні жінки уже не потребували посередників і могли самостійно управляти своїм приданим або спадщиною, наприклад складати заповіт і т. ін.

3. Культ прекрасної дами у Середні віки

Середньовіччя знає два полярні погляди на становище жінки. Вона постає або втіленням гріховності (вона безумовно порочна), або в образі святої небесної краси (культ Прекрасної Дами є її земним уособленням).

Вражаюче, що такі різні культурні світи існували в одній епосі паралельно, перетинаючись один з одним.

У період Середньовіччя жінка займає другорядне, підпорядковане становище. Ставлення до неї суспільства закріплено у догматах християнської релігії. Основні риси моралі, що панувала у середньовічному суспільстві: аскетичний та антисексуальний ідеал, перевагу чоловіка над жінкою.

Оскільки «плоть» була вмістилищем зла, а жінка – носієм гріховної спокуси, «поза законом» виявлялася уся сфера еротичного. Ідеал, до якого потрібно прагнути, – абсолютне утримання, невинність, так званий «духовний шлюб».

Шлюб стає таїнством. Головною метою шлюбу оголошується народження дітей. «Гріховне жадання» спочатку виключається з сімейних відносин.

«Чоловік є головнішим за дружину» – слова апостола Павла говорять про патріархальний характер середньовічної сім'ї. Церква оголошувала шлюб вічним і нерозривним, але розлучення все-таки відбувалися, хоча й зрідка. У класичному Середньовіччі приводом для розлучення могло стати, наприклад, відсутність дітей. Розірванню підлягав шлюб, укладений із порушенням церковних постанов, адже у такому випадку він не міг вважатися таїнством.

Моногамія протягом століть залишається недосяжним ідеалом. Починаючи з франків, знатні вельможі змінюють дружин так часто, як їм заманеться. Франкський сеньйор мав стільки дружин, скільки міг прогледувати, відзначав Ежен Еммануїл Віолі-ле-Дюк. У великих маєтках починаючи із VI ст. були так звані «голуб'ятні» – будинки служниць, які задовольняли специфічні запити сеньйорів.

Протягом усього Середньовіччя існує конкубінат. Собор в Толедо в 400 р. дозволив його, розглядаючи як постійний позашлюбний союз або як неоформлений шлюб. Конкубінатом активно користувалося духовенство, якому було заборонено офіційний шлюб. Тільки у XVI ст. світська влада поклали кінець цього інституту.

У середньовічному місті спостерігався більший відсоток жіночого населення. В наслідок воєн і міжусобиць, небезпек торгових шляхів чоловіки гинули значно частіше. Частина їх була позбавлена можливості вступати в шлюб. Насамперед це стосується кліриків. Спочатку безшлюбність було обов'язковою лише для ченців і вищого духовенства, але у XI ст. поширюється на все католицьке духовенство (целібат).

Ремісники при вступі в шлюб зобов'язані були довести наявність самостійного заробітку, тому цехові підмайстри, здебільшого, приречені на безшлюбність. Утворюється категорія так званих «вічних підмайстрів» і число неодружених чоловіків зростає до ненормальних розмірів. Ці обставини сприяли зниженню кількості укладених шлюбів і провокували розвиток проституції. Середньовічна проституція функціонувала переважно у закритій формі цехової організації. Держава прагнула поставити її під контроль. Будинки терпимості в XIII ст., переважно, були державною структурою. Вони утримувалися коштом міської ради або государя (князя). Безпосередньо керував ними керуючий, який приймає присягу і працює під наглядом міських чиновників. Контингент «робітниць» формувався завдяки торгівлі рабами, звідництву та сутенерству. Проституція процвітала в лазнях, шинках і тавернах, а також під час ярмарків, свят, турнірів, хрестових походів і т. ін.

Як не парадоксально, але церква і держава самі повсюдно ініціювали поширення переконання в абсолютній неминучості проституції. Будучи похідною первородного гріха, вона невикорінна, як сам гріх. Йшлося навіть про деяку користь цього пороку. Її розглядали як захист від ще небезпечнішого зла: порушення подружньої вірності, спокушання «пристойних» жінок. Тому влада вважала корисним розумно організувати і надавати заступництво цій специфічній торгівлі.

Дивовижне явище Середніх віків – культ Прекрасної Дами. Його витоки не зрозумілі. Зазвичай у войовничих культурах, які прославляють чоловіка-воїна, жінки цінуються не дуже високо. Як би там не було, але він являє собою

антитезу інституту середньовічного шлюбу. Культ виник у XII ст. Вважається, що його батьківщина – південь Франції. Він оспівує солодке блаженство й еротичне мовлення. Прославлення дами серця поширюється у Франції та Німеччині, його запозичують інші країни. Прекрасній Дамі поклоняються мандрівні менестрелі, трубадури і мінезінгери. У XIII ст. з'являється куртуазний роман, який отримав потім найширшого розповсюдження.

Шляхетна піднесена любов – монополія лицарства. Тільки жінка з «сеньйорального» класу володіла привілеєм порушувати це почуття, але ніяк не простолюдинка. Є два правила лицарської поведінки, дві пристрасті та обов'язки: «боротися і любити». І те й інше має відбуватися абсолютно безкорисливо.

Куртуазна любов заснована на поклонінні Дамі і будується за моделлю васальних відносин. Жінка у цьому дуеті відіграє головну роль, займає місце сеньйора. Закоханий приносить клятву своїй обраниці і служить їй як сюзерену. Культ любові включає окремі ступені посвяти, а його центральним пунктом стає випробування. Лицар служить в ім'я ідеї, а Дама – лише привід для вираження почуттів і демонстрації доблесті. Цікаво, що винагорода закоханого як би і не передбачається у цій грі, у всякому разі не є основною метою. Отже, характер цих відносин – платонічний (хоча і реальний зв'язок аж ніяк не суперечив духу часу). На доказ цього варто зазначити, що культ Дами процвітав при дворах великих сеньйорів. Переважно, об'єктом поклоніння обиралася господиня замку. Для васалів свого чоловіка, мандрівних менестрелів, що походили з родин бідних і малоземельних лицарів, вона залишалася недосяжною. Вони прославляли зрілу заміжню жінку, не розраховуючи на взаємність.

Крім оспівування сеньйори, культ припускав реальні дії, що підтверджують почуття шанувальника. Це подвиги на полі бою або на турнірах, що здійснюються в честь коханої, традиційно, різноманітні діяння, починаючи з найпростіших і нешкідливих вчинків, таких як носіння хустки, стрічки, рукавички або сорочки своєї дами, а також квітів її герба, і закінчуючи найекзотичнішими і мазохістськими актами на кшталт виривання нігтів, бігу на четвереньках і виття по-вовчому. Добровільно вступаючи в любовне рабство, лицарі піддавали себе всіляким приниженням, щоб домогтися прихильності своєї володарки.

Куртуазна любов, як вважає Жорж Дюбі, – це свого роду гра. Мета цієї гри – обрати собі даму серця і завоювати її серце. У своїй роботі «Європа у Середні віки» він пише: «Щоб проникнути у вертоград відпочинку, наблизитися до дів в усипаному квітами уборі, адепт куртуазності мав залишити свого коня, свої обладунки та зброю, перетворитися в іншу людину, надіти світську сукню, трохи ледве не уподібнитися жінці. Він мав стримувати різкість своїх рухів. Одягнувшись в ошатний костюм, він намагається надати граціозність своїм жестам, вдається до тисячі галантних хитрощів, будучи водночас об'єктом спостереження, критики, а в разі успіху – увінчується, подібно переможцю турніру».

Інший дослідник середньовічної культури Йоган Гейзінг у своїй праці «Осінь Середньовіччя» говорить про те, що середньовічне мислення сприймало лицарів як певний естетичний та етичний ідеал, наділений благочестям і чеснотою. Однак, на його думку, лицарство насправді не являло собою ніякого життєвого ідеалу. Життя лицаря є гра у наслідування античним героям і лицарям Круглого Столу. Згідно висновкам Й. Гейзінга, наслідування є рушійною силою усіх вчинків лицаря.

Середньовіччя, особливо пізні Середньовіччя, – це час, коли життя вищих шарів суспільства майже повністю зводиться до світських забав, як вважає Й. Гейзінг. Життя будується як гра.

Цікавим є той факт, що поряд із літературою трубадурів, які оспівували жінку, поширюється антифеміністська література – загалом у містах, починаючи з XII ст. Світські письменники беруть на озброєння церковні погляди на гріховну сутність жінки, її споконвічну порочність. У всіляких фаблію бичується жіноча зіпсованість, висміюють слабкості та недоліки жінок: вони марні й балакучі, заздрісні і дурні, пихаті, а їх пристрасть до моди і косметики здатна розорити чоловіків. В усьому потоці літератури того часу навряд чи можна знайти добре слово про жінку.

До речі, що стосується моди, то вона робить свій вплив не тільки на жінок, але і на чоловіків; як не парадоксально і не дивно, але в Середньовіччі вона теж існувала.

Мода – це свого роду зразок, на який орієнтується всяка цивілізація. У Середньовіччі мода стосувалася не тільки одягу, але і взагалі усього: і манери приймати гостей за столом, і манери говорити, їсти, пити, манери ходити і вітати; і, нарешті, до моди належить і те, як доглядати за тілом, за обличчям і за волоссям.

Один із представників школи «Анналів» – Фернанд Бродель – повідомляє нам про те, що мода на зачіски існувала навіть у чоловіків. Чи носили чоловіки довге або коротке волосся, носили вуса або бороду, на них,

також як і на жінок, мала певний вплив мода. Мода на бороду прийшла з Італії – імовірно, її увів папа Юлій II.

Ф. Бродель говорить про те, що такі моди існували щонайбільше – сторіччя. Однак варто зауважити, що зміни, орієнтовані на моду, стосувалися здебільшого багатого населення; мода була там, де панувала розкіш. Що ж стосується більшості, їх будинків, то там спостерігається відсталість. «Немає багатства – немає і можливості змін», – пише Ф. Бродель. Тому загальні зміни, зміни в одязі, в моді на зачіски зокрема, зачіпали насамперед вищий прошарок. Так, на початку XI ст. в Італії було модним носити акуратну коротку борідку. Чоловік без бороди в Середні вікі сприймався як слабкий та жіночний. Але, з іншого боку, існували асоціації безбородого людини з божественною сумом, поканням. Отже, епоха Середньовіччя була сповнена протиріч, як у поглядах на жінку, так і на чоловіка.

4. Шлюб і сім'я в епоху Відродження. Феномен куртуазності

В епоху Відродження шлюб розглядається як вищий стан у порівнянні з безшлюбністю. Холостяк і стара діва служать предметом глузувань, а шлюб вихваляється. Всюди – і в місті, і в селі – чисельно переважають жінки (незважаючи на те, що смертність серед них була висока внаслідок частих і ранніх пологів). Число чоловіків скорочується, а причина тому – загибель на полі бою під час військових експедицій, подорожей (наприклад, освоєння нових земель). Кількісна нерівність статей ускладнюється соціальними факторами. Частіше становище жінки – це найманство, що означає відмову від шлюбу, сім'ї, дітей. Жінці того часу шлюб давав змогу більш-менш влаштувати своє життя, оскільки жіночих професій було надзвичайно мало. Вибір вичерпувався, по суті, двома варіантами: відхід у монастир або проституція. А оскільки жіночі монастирі віддавали перевагу знатним дамам або заможним жінкам, для жінок нижчих шарів цей шлях був закритий.

При укладанні шлюбу враховувалися інтереси сім'ї, роду, були також економічні, політичні мотиви, престижність. Для знаті він був політичний акт, наречений і наречена уособлювали договірні сторони. Це стосувалося і міського патриціату, купецтва. Селяни важливе значення надавали благополуччю господарства, для чого необхідно було мати якомога більше дітей.

Весільні обряди епохи Відродження позбавлені свого сакрального духу, відрізняються надзвичайною свободою звичаїв і навіть розгнузданістю. Це характерно для одруження простолюдинів і знаті. Безсоромні глузування, вольності й непристойності супроводжують весільну вінчання, бенкет. Вони ніби відтворюють особливу атмосферу сатурналій – обстановку вседозволеності. Весілля могло тривати кілька днів. На честь молодої пари

влаштувалися бенкети, ігри, танці, видовища. Склалися і вимовлялися «весільні супи» – пісні і жарти, присвячені нареченому та нареченій, повні непристойності. Еротикою наповнені такі звичаї, як викрадення підв'язки нареченої, а то і її самої, святкове відвідування лазні.

Варто зазначити, що у Відродженні шлюб в морально-правовому аспекті переходить під церковну юрисдикцію. Спостерігається співіснування язичницького (найважливіше місце відводилося, як ми помітили, еротиці, фалічній символіці) та церковного ритуалів. Вони протистоять і одночасно доповнюють один одного – освячення шлюбного ложе і його громадське значення. Головна мета шлюбу – народження дітей, тому священник освячує шлюбне ложе. Звичай громадського поділу ложа древній і корениться у традиціях німецьких племен: оскільки шлюб – це угода, то вона мала відбуватись у присутності свідків.

Цікаве явище епохи Відродження – звичай «пробних ночей», поширений в XV–XVI ст., який був пов'язаний з тим, що особливу увагу приділяючи народженню дітей. Він був прийнятий в селянському середовищі як форма дошлюбних «залицянь». Коли дівчина досягає віку зрілості, до неї приходять обраний нею юнак. Ці побачення тривають, поки молоді не вирішують одружитися або розійтись. Цей звичай зустрічається також у знаті і городян в Німеччині, Франції та Італії.

Офіційна мораль і закони того часу, навпаки, вимагають від дівчини дотримання цнотливості. Вона вважається найвищою жіночої чеснотою, особливо в жіночому середовищі. Гідна або негідна наречена має різні права: так перша підходить до вітваря з вінком на голові або навіть може розпустити волосся, друга задовольняється лише вуаллю.

Чоловік був паном і повелителем. Дружина мала бути сильною та покірною за будь-яких перипетій життя. Суспільство надає усі права для «приборкання» своєї дружини і карає чоловіка, який потрапив під каблук. Плодючість жінок цінувалася і шанувалася, безплідність вважалася прокляттям.

Один із оригінальних винаходів епохи – «пояс цнотливості», за допомогою якого сподівалися зберегти жіночу вірність. Вони виготовлялися переважно, з дорогих матеріалів – золота, срібла і відрізнялися тонкою роботою – карбуванням, інкрустацією. Їх називали також «венеціанськими ґратами» в знак того, що винайдені вони були в Італії. Ті ж майстри, які продавали чоловікам ці пояси, за великі гроші таємно робили для їхніх дружин ключі. У такий спосіб, пояси, усиплюючи пильність чоловіків, не заважали зраджувати їм.

Цікаво, що в епоху Ренесансу на хвилі захоплення усім античним відроджується таке явище, як грецький гетерізм. Нові гетери – куртизанки – отримують вільний доступ в суспільство сильних світу цього.

Усі відносини між чоловіком та жінкою пов'язані з любов'ю і набувають ігровою форми і стилю – *куртуазність*. Спостерігається так звана любов – людус (любов-гра). Головний мотив – лицар і його Дама серця. Цьому поклав початок ще Культ Прекрасної Дами. Від романтичного мотиву залишилася тільки оболонка. Тепер він наповнюється еротикою.

Ернст Фукс у своїй «Історії еротичного мистецтва» стверджував, що еротика наповнює собою і утворює усі відносини між чоловіком і жінкою. «Немає взагалі ніяких інтимних відносин між двома нормальними особами різної статі, які не мали б еротичних підстав». Проти еротики й чуттєвості завжди виступали моральність і мораль, створювані самим суспільством, суспільством, яке потім же їх заперечує. Еротика, згідно Фукусу, «це найцінніше й важливе у світі ... Завдання еротики – з чисто тваринного акту зробити витвір мистецтва».

Відносини між чоловіком і жінкою набувають зовні шляхетні норми і правила. Щоб не уславитися варваром і мужланом, варто підпорядковувати свої почуття строгим умовностям. Етикет того часу не був аскетичним, проте він вимагав від членів суспільства знання правил «мистецтва (або науки) любові».

Куртуазність присутня в усьому повсякденному житті. Це «суди любові», які влаштовувалися під час епідемій чуми, «щоб розвіятися». Члени суду, наділені високими титулами (Лицарі честі, зброєносці любові, Магістри прохань та ін.) читали літературні твори і проводили диспути про кохання. «Суди» являли собою своєрідні аристократичні, літературні салони, що нагадували бюргерські «палати-риторики». Ці придворні ігри проіснували досить довго, і в них брали участь сотні людей. До розваг аристократії належать також всілякі амурні гри: «замок любові», «фанти любові», «витончені питання». Важлива в цей період символіка кольору, про неї видані спеціальні посібники. Усе це – світські розваги, веселе проведення часу знаті. Проте правлячі кола формують естетичний ідеал епохи, прищеплюють суспільству певну систему цінностей. Так зване «бажання прекрасного життя» є характерною рисою Ренесансу. Середньовічній аскезі Відродження протиставляє гедонізм, етику насолоди, захоплення красою людського тіла.

Якщо мораль аскетизму не визнавала людської, плотської любові, то етика Ренесансу як би виправдовує плоть. Подібні ідеї виправдання усіх людських радощів – від природних (так званих плотських) до духовних, творчих знайшли своє втілення в гуманістичній культурі.

Гуманізм виправдовував і підіймав земну любов. Любов згідно гуманізму – одне із найперших і наймогутніших проявів людської особистості. Любов вимагає розкріпачення особистості, оскільки вона за самою своєю

природою виступає проти будь-якого насильства і диктату зовнішніх сил, обставин, традицій і т. ін.

В епоху Відродження любов з'явилася фактором самосвідомості і саморозкриття особистості. В системі гуманістичного світогляду сімейна, тілесна любов підноситься. Любов є якимось високим почуттям, яке доступне людині неблагородній. Тому людина мала бути гідною свого кохання.

Отже, для епохи Відродження характерний культ фізичної краси, прекрасної тілесності; акцентування чуттєвості, бажання фізичної любові. Епоха милується оголеним тілом. У дусі часу прийнято було замовляти портрети оголених фавориток правителів. Мав місце звичай, коли високого гостя вітали прекрасні голі жінки. Пряма, відкрита і безсоромна епоха насолоджується знову відкритим людським еством.

5. Галантний вік – вік жінки

У XVIII ст. складається так звана абсолютистська культура, яка створює новий ідеал життя. Скрізь панують краса, блиск, розкіш, велич, яскраве сяйво. Життя перетворюється в безперервне задоволення, насолоду. Усе насичено чуттєвістю, кокетством. Однак усі ці найяскравіші риси абсолютистської культури стосувалися виключно двору, придворної знаті й, звичайно, монарха. Що ж стосується підданих, то народ існував виключно для государя. Метою його існування було підвищення можливостей задоволення життя государя та його двору.

XVII–XVIII ст. називають галантним століттям. Абсолютизм створює особливі форми придворного ритуалу, церемоніальність, шанування етикету, галантність (урочистість, пишність). Вони набувають поширення в різних сферах життя, зокрема у відносинах між чоловіком та жінкою – демонстративно шанобливе ставлення до жінки. Це стає модою, символом хорошого тону, і цей стиль культивується у різних колах дворянства і буржуазії: галантність варто розглядати як «характерну рису епохи».

Цей час називають «класичним століттям жінки» – вона задає тон, панує в усіх областях культури, навколо неї складається справжній культ. Галантне століття проголошує своїм девізом «насолоду». Численні приклади подібної поведінки можна знайти в літературі, наприклад у таких романах, як «Небезпечні зв'язки», «Історія кавалера де Гріє і Манон Леско». Прояви еротики естетизуються, виникає так звана «естетика будуара». Флірт – найпопулярніша розвага. З любові усувається усе грубе, небезпечне, сильні і глибокі переживання, зокрема ревності. Ритуал любовних ігор особливо витончений, рафінований: чи не цілеспрямований натиск, а кокетливі випадки, витончене пікірування. Серед атрибутів – мушки, віяла, хустки, маски. Віяло,

наприклад, перетворюється у постійного супутника жінки: воно дає змогу приховувати свої почуття і настрій, або спеціально акцентувати їх. Без віяла жінка відчуває себе беззахисною. Особлива мова його рухів може повідомити про плани і наміри.

У салонах того часу фліртують публічно, відкрито. Одне із традиційних проявів флірту – поцілунок. Мистецтво поцілунків стало дуже популярним у той час, і обговоренню цього важливого предмета присвячувалися спеціальні трактати. Коліно – остання інстанція дружби, на поцілунок вище підв'язки може претендувати один лише коханець. Право на такого роду інтимності надавалося мало не при першому знайомстві.

Жан-Батист Мольєр у своєму творі «Смішні жеманниці» виступає проти сучасності, проти пороків свого суспільства. У своїх сатиричних персонажів він намагається розкрити, викрити основи соціального протиріччя часу.

Інший характерний момент галантного побуту – ритуал «левів», ранкового туалету дами. Вона змушена присвячувати своєму туалету довгі години, і саме вони стали офіційним часом для візитів. Чоловік при цьому був присутній зрідка, зазвичай даму оточували друзі, за кількістю яких можна було судити про положення жінки в суспільстві. Галантні звичаї давали змогу приймати візитерів у ліжку, у ванні (якщо хотіли дотримати усі пристойності, то господиня мала накритися простиралом) або навіть сплячій.

Вседозволеність, характерна для аристократичних кіл, була прикладом наслідування для буржуазії. Тон задають самі государі. Знатні вельможі мають цілі гареми, угледівши в них один із символів своєї абсолютної влади. Іноді мешканками гаремів могли бути жінки з простолюду. Найвідоміший приклад такого роду – «парколеній» Людовика XV, де знаходилися (і спеціально готувалися) дівчата для королівських утіх.

Одне із характерних явищ того часу – інститут королівських фавориток (*метресс*). Королівська фаворитка мала свій штат, прислугу, охорону,

отримувала платню. Вона з'являлася при дворі як рівна з офіційною сім'єю. Інститут метресс – інститут великої політики. Фаворитки завжди знаходяться з верховним володарем, впливають на прийняття рішень. Місце метресси видобувається в жорсткій конкурентній боротьбі між жінками, за якими стоять певні політичні кола.

В епоху абсолютизму існує особлива любов, «любов стала питанням марнославства. Одна жінка намагається взяти верх над іншими жінками числом своїх коханих». Чоловіки і жінки ведуть «метеликовий» спосіб життя, пурхаючи від одного зв'язку до іншого. Перша порада, яку давали молодій дружині її світські подруги – «взяти собі коханця». Його треба було мати, щоб відповідати вимогам світла. Суспільство бажало бути в курсі справ. Дух галантності вимагав усе нових і нових вражень. «Ідеальне тіло» у будь-який час було потрібно для того, щоб відчувати себе красивою, знайти пару, вписатися в суспільство, тому жінка завжди була змушена дотримуватися соціальних стандартів краси.

Завдання і запитання для самоперевірки:

1. Розкрити і пояснити статус жінки в Античному світі.
2. Розкрити і пояснити соціально-культурне явища Середньовіччя «культ прекрасної дами».
3. Визначити становище жінки в шлюбі, сім'ї та суспільстві в епоху Відродження.
4. Пояснити Феномен куртуазності.
5. Розкрити риси Ідеальної жіночої краси в різні періоди історії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Брион М. Повседневная жизнь Вены во времена Моцарта и Шуберта. Москва, 2009. 358 с. URL : <http://www.rulit.me/books/povsednevnyaya-zhizn-veny-vo-vremena-mocarta-i-shuberta-read-285829-1.html>
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Київ, 1995. Т. 1: Структури повсякденності. 1995. 543 с.
3. Бромлей Ю. В., Штробах Г. Свод этнографических понятий и терминов. Выпуск 3. Материальная культура. Москва: Наука, 1989. 223 с. URL: <http://iea-ras.ru/index.php?go=Files&in=view&id=320>
4. Буровик К. А. Родословная вещей. Москва: Знание, 1985. 224 с. URL : https://katushka3.top/torrent/fb2-book/140718-kim_burovik-rodoslovnaja_veshhej/
5. Вейс Г. История цивилизации: Архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрир. энцикл. в 3 т. Т. 3: Новое время XIV–XIX вв. Москва, 1998. 768 с.
6. Вейс Г. Энциклопедия материальной культуры. Москва, 2004. URL : <https://search.rsl.ru/ru/record/01003131196>
7. Готтенрот Ф. История внешней культуры. Одежда, домашняя утварь, полевые и военные орудия народов древних и новых времен. Пер. с нем. С. Л. Клячко. С 120 раскрашенными таблицами и 78 рисунками в тексте. 2-е изд. В 2 т. СПб.; М.: Издание М. О. Вольф, 1911. 4, II, 225 с., 120 л. ил. Том 1. URL: <https://www.twirpx.com/file/1691541/>
8. Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века. Москва, 2004. 313 с.
9. Жущиховская И. С. История материальной культуры. Часть 1. URL : http://abc.vvsu.ru/Books/istor_mater_kult_1/default.asp
10. Захаржевская Р. В. История костюма: от античности до современности: 3-е изд., доп. Москва : РИПОЛ классик, 2006. 288 с.
11. Келли Ф., Швабе Р. История костюма и доспехов. URL : <http://bookre.org/reader?file=719423>
12. Кибалова Л., Гербенова О., Ломарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. Москва : АРТИЯ, 4-е изд. Москва: Атрия, 2001. 608 с.
13. Киреева Е. В. История Костюма: Европейский костюм от античности до XX в. Москва: Просвещение, 1976. 174 с. URL : <http://lib.showconsulting.ru/?p=819>.
14. Кинк Х. А. Египет до фараонов: По памятникам материальной культуры. URL : <http://urss.ru/cgi-bin/db.pl?blang=ru&id=190662&lang= Ru&page=Book>
15. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность: Западная Европа: от античности до 20 века: Учеб. пособие по культурологии для вузов. Москва, 2002. 360 с.

16. Комиссаржевский Ф. Ф. История костюма. Москва: Советский литератор. 2001. 494 с.
17. Короткова М. В. Культура повседневности. История костюма. Москва: ВЛАДОС, 2002. 304 с.
18. Констебл Д. Бороды в истории. Символы, моды восприятие. Москва, 1994. URL: <https://theatricallibrary.wordpress.com/tag/констебл-д-бороды-в-истории-символы>
19. Краткая художественная энциклопедия. Искусство стран и народов мира: В 5 т. Москва, 1962-1981.
20. Крыжановский О. П. История Древнего Востока (учебник). URL: <http://banauka.ru/30.html> (читати навч. посібник рос. мовою); <http://www.ex.ua/17584871> (копіювати книгу укр. мовою).
21. Культура Древнего Египта / Отв. ред. И. С. Канцельсон Москва: Наука, 1976.
22. Кун Н. Легенды и мифы Древней Греции. URL: <http://lib.ru/MIFS/greece.txt>
23. Липс Ю. Происхождение вещей: Из истории культуры человечества. Москва, 1954. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000146/index.shtml>
24. Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры. Учебное пособие. Москва: Изд-во МГУ, 1979. 304 с. URL: http://www.studmed.ru/markov-ge-istoriya-hozyaystva-i-materialnoy-kultury-v-pervobytnom-i-ranneklassovom-obschestve_4c9a49db7b4.html.
25. Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе). Москва, 1979.
26. Мерцалова М. Костюм разных времен и народов. В 4 т. Москва, 1972. URL: <http://www.alleng.ru/d/art/art585.htm>
27. Монтанари М. Голод и изобилие: история питания в Европе. URL: <http://www.openspace.ru/literature/projects/119/details/12484/>
28. Нессельштраус Ц. Г. Искусство Западной Европы в средние века. Москва–Ленинград, 1964.
29. Плаксина Э. Б., Михайловская Л. А., Попов В. П. История костюма, стили и направления. Учебное пособие. 2-е изд. Москва: Академия, 2004. URL: <http://quantum-soft.net/main/book/149363-plaksina-eb-mihaylovskaya-la-popov-vp-istoriya-kostyuma-stili-i-napravleniya.html>
30. Сыромятникова И. История прически. Москва: РИПОЛ классик, 1989. 288 с. URL: <http://rasti-kosa.ru/books/item/f00/s00/z0000015/st013.shtml>
31. Харузин Н. Н. Этнография. Вып. 1. Материальная культура. СПб., 1901.
32. Холмянский Л. М. Материальная культура Древнего мира. Москва: Изд-во Московского государственного художественно-промышленного университета им. С. Г. Строгонова.

33. Хэролд Р. Костюмы народов мира. Иллюстрационная энциклопедия. Москва : Эксмо-Пресс, 2002. 239 с.

34. Шурц Г. История первобытной культуры. Том 1. Основы культуры. Общество. Хозяйство. Москва, 2010.

35. Шурц Г. История первобытной культуры. Том 2. Материальная и духовная культура. Москва, 2010.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. История костюма в иллюстрациях. Человек в истории и культуре. URL: <http://top-antropos.com/rating/item/12-history-of-costume>

2. История костюма эпохи средневековья. URL: <http://mir-kostuma.com/srednie-veka/item/37-costume-history>

3. Картина світу Середньовіччя. Періодизація літератури Середніх віків. URL : http://www.philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/stovba/stovba_lecture_1.pdf

4. Культурология. Арт-галерея. URL : <http://culturolog.ru/>

5. Причёски народов мира. URL : <http://www.ligaspb.ru/announcsec1052.html>

Навчальне видання

Мартинчук Інна Іванівна

**ПРЕДМЕТНИЙ СВІТ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ**

Навчальний посібник

для студентів спеціальності 032 Історія та археологія

Редактор О. В. Бондарева
Технічний редактор Т. О. Алімова

Підписано до друку 20.08.2019 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 11,86
Тираж 10 прим. Зам. № 45

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.